

ŽENSKO NEMATERIJALNO KULTURNO NASLJEĐE CRNE GORE:
NOVE MAPE, RODNE PERSPEKTIVE

ŽENSKO NEMATERIJALNO KULTURNO NASLJEĐE CRNE GORE:
NOVE MAPE, RODNE PERSPEKTIVE

Izdavač:
NVO NOVA Centar za feminističku kulturu

Urednica/Za izdavača:
Nataša Nelević

Naslovna strana:
Ivana Vujošević

Priprema i štampa:
AP Print

Tiraž:
500

Podgorica, 2020.

Publikacija je objavljena u okviru projekta „Nematerijalna kulturna baština žena Crne Gore – Transformativni potencijali“, koji je u saradnji sa Nacionalnom komisijom za UNESCO i Istorijskim institutom Univerziteta Crne Gore, a uz podršku UNESCO Programa participacije 2018–2019, realizovala NVO NOVA Centar za feminističku kulturu.

ŽENSKO NEMATERIJALNO
KULTURNO NASLJEĐE
CRNE GORE:
NOVE MAPE,
RODNE PERSPEKTIVE

Zbornik radova

Sadržaj

Uvod	7
Dr Čarna Brković: Ženski reproduktivni rad kao kulturno nasljeđe na primjeru tumačenja snova	9
Dr Marijana Kokanović–Marković, Mr Dušan Medin: Neispisana ženska istorija porodice Gregović iz Kastel Lastve u kontekstu građanske kulture	23
Dr Tatjana Koprivica: Marijana Gušić i nematerijalna kulturna baština Crne Gore	45
Mr Ljiljana Bajčetić, Mr Miljan Joksimović: Pljevaljski sir – Znanje i praksa kao dio ženskog kulturnog nasljeđa	57
Mr Paula Petričević: Ambivalentno žensko nasljeđe – Instruktivna povijest Osmog marta i njegove medijske reprezentacije u Crnoj Gori za vrijeme AFŽ-a	79
Mr Milica Nikolić: (Ne)vidljivo žensko nasljeđe Narodno-oslobodilačke borbe	109
Mr Dobriša Popović: Uspavanka u ogledalu savremene Crnogorke	123
Nataša Nelević: Pismene, pročitajte nepismenima! – Čitalačke grupe na mapi ženskog nematerijalnog kulturnog nasljeđa	129
Mr Mirjana S. Živković: Vokalna muzička tradicija žena u Crnoj Gori	141
Mr Jelena Đukanović: Sve boje Crne Gore – Bojenje vune biljnim bojama	151
Bilješke o autorkama/ima	155

Uvod

U zborniku radova koji se nalazi pred čitaocima sabrani su radovi predstavljeni na naučnoj onlajn konferenciji „Žensko nematerijalno kulturno nasljeđe Crne Gore – Nove mape – Rodne perspektive“ koja je organizovana 1. decembra 2020. u okviru projekta „Nematerijalna kulturna baština žena Crne Gore – Transformativni potencijali“. Projekat je, uz podršku UNESCO Programa participacije 2018-2019, a u saradnji sa Nacionalnom komisijom za UNESCO i Istorijskim institutom Univerziteta Crne Gore, realizovala NVO NOVA Centar za feminističku kulturu.

Organizujući ovu konferenciju, željeli smo da mapiramo nematerijalno kulturno nasljeđe žena Crne Gore (kulturne i društvene prakse čije su akterke žene) u skladu sa savremenim pristupima i razumijevanjima nematerijalnog nasljeđa, da afirmišemo rodno senzitivne analitičke pristupe tome nasljeđu i da tako omogućimo i podstaknemo njegova buduća istraživanja, kao i aktivnosti na njegovoj zaštiti i prezentaciji.

Danas stojimo na stanovištu da nasljeđe nije monolitna cjelina; da ono, naprotiv, reflektuje interese, perspektive i iskustva različitih društvenih grupa, da smo zato pozvani da stalno iznova tumačimo nasljeđe i da u svoja tumačenja integrišemo u međuvremenu stečena znanja i nove društvene vrijednosti. Na tragu takvih ideja, nastale su savremene multidisciplinarne ženske studije nasljeđa koje su usmjerene na nova mapiranja ženskog nasljeđa i njegovu rodno osjetljivu reinterpretaciju. Rodni pristupi kulturnom nasljeđu tekovina su savremenih feminističkih teorija, kao i srodnih humanističkih disciplina. Uvažavajući ta znanja, savremene kulturne politike takođe afirmišu rodne pristupe nasljeđu, o čemu svjedoči i UNESCO-ov izvještaj „Gender Equality: Heritage and Creativity“ (2014) u kojem se, između ostalog, konstatuje da je riječ o novom multidisciplinarnom polju koje pruža uzbudljive mogućnosti za nove istraživačke pristupe nasljeđu, integrisanje savremenih teorijskih znanja i društvenih vrijednosti u tretman nasljeđa, afirmisanje inkluzivnog odnosa prema nasljeđu i za njegovo stavljanje u službu razvojnih potreba savremenih žena, ali i cijele zajednice („živo nasljeđe“).

Kako bismo povećali interes za rodne pristupe nematerijalnom nasljeđu u Crnoj Gori, pozvali smo stručnjakinje/ke iz različitih humanističkih disciplina koje za predmet istraživanja imaju kulturne i

društvene prakse koje mogu imati karakter nematerijalnog kulturnog nasljeđa da uzmu učešće u radu konferencije. Od učesnica/ka konferencije traženo je da prepoznaju i identifikuju (u oblasti svog istraživanja) one društvene i kulturne prakse žena koje se mogu smatrati nematerijalnim nasljeđem (u smislu trajanja, kontinuiteta i prenošenja), a koje se, shodno definiciji nematerijalnog nasljeđa, mogu odnositi na prezentacije, oblike izražavanja i udruživanja znanja i vještine (elementi jezika, usmena predanja i usmena književnost, muzika, igra, različiti obredi, običaji, vještine, oblici prenošenja znanja o prirodi i društvu itd) kao i da ih opišu i analiziraju uzimajući u obzir njihove rodne aspekte, to jest način na koji ove kulturne i društvene prakse reflektuju položaj i posebna iskustva žena u društvenom kontekstu. Naša osnovna namjera bila je da na taj način udružimo znanja iz različitih disciplina, proširimo registar ženskih kulturnih praksi koje su već prepoznate kao nematerijalna kulturna baština, to jest da kreiramo što sveobuhvatniju mapu ženskog nematerijalnog nasljeđa (kao osnovu za dalja istraživanja i njegovu zaštitu i prezentaciju) i da afirmišemo one istraživačke pristupe koje ženske društvene i kulturne prakse sagledavaju u kontekstu rodnih ideologija i društvenih okolnosti njihovog nastanka.

— 8

Priloženi radovi publikovani su u ovom zborniku koji će, nadamo se, otvoriti put novima istraživanjima i interesima za rodne pristupe kulturnom nasljeđu u budućnosti.

Članice Organizacionog odbora konferencije:
Dr Čarna Brković, antropološkinja i etnološkinja
Dr Tatjana Koprivica, historičarka umjetnosti
Mr Milica Nikolić, antropološkinja i etnološkinja
Nataša Nelević, koordinatorka projekta

Ženski reproduktivni rad kao kulturno nasljeđe na primjeru tumačenja snova

Dr Čarna Brković
Georg August Univerzitet Göttingen
Kulturna antropologija i evropska etnologija
Heinrich Dükler Weg 14, 37073 Göttingen, Njemačka
carna.brkovic@uni-goettingen.de

Apstrakt: U ovom radu iz feminističke perspektive promišljam uslove pod kojima određeni korpus tradicionalnog znanja može postati prepoznat kao kulturno nasljeđe. Polazim od shvatanja snova kao jedne vrste društvene tehnologije koja pokreće imaginaciju, te koja nam omogućuje da artikulišemo svoj odnos kako prema krupnim društvenim pitanjima, tako i prema konkretnim konfliktima u svom svakodnevnom životu. U radu preispitujem zašto i kako značaj koji tumačenje snova ima za njegovanje društvenih veza uglavnom ostaje nevidljiv – te time i odsutan iz diskursa i praksi koje se tiču kulturnog nasljeđa. Takođe postavljam pitanje kako je došlo do toga da žene vladaju svakodnevnom folklornim znanjem o snovima, a da ih nema skoro ni u jednom sanovniku ili sanjarici kao autorke ili izdavačice. Kako je došlo do toga da muškarci u kontinuitetu od XIX do XXI vijeka kodifikuju i objavljuju u formi sanovnika i sanjarica nešto što je sasvim izvjesno bila i ostala sfera ženske folklorne prakse i korpus ženskog folklornog znanja?

Tvrdim da dio odgovora na ovo pitanje leži u dominantnom režimu vrijednosti u kome su aktivnosti uložene u održavanje i reprodukciju svakodnevnog života uglavnom prezrene. Moja teza jeste da su različita folklorna znanja o snovima tokom vremena postala rodno određena zbog dominantnog režima vrijednosti u kome se produktivni rad – onaj rad koji rezultuje nekim konkretnim proizvodom – vrednuje, dok reproduktivni rad – rad potrošen na obnavljanje života i društvenih odnosa – ostaje uglavnom nevidljiv. Ovakav režim vrijednosti nije crnogorski, pa ni balkanski specifikum. Međutim, doprinos većine žena njegovanju i obnavljanju društva će ostati uglavnom nevidljiv sve dok ne potražimo načine da reproduktivni rad vrednujemo kao važan dio kulturnog nasljeđa.

Ključne riječi: Folklorno znanje, reproduktivni rad, snovi, sanovnik, sanjarica.

Etnografska vinjeta

Ljetnja je subota u Podgorici 2015. godine. Moja sestra Ksenija i njena drugarica Itana su prespavale u Ksenijinoj sobi. Ujutru – ili tačnije negdje oko podneva – Ksenija i Itana me zovu da dođem kod njih. Dok pijemo kafu, ove dvije mlade žene od dvadeset tri godine mi pričaju šta su sanjale. Itana je sanjala kako se vozi sa Sandrom na motoru, kako pada i lomi nogu. Sandra je njihova prijateljica koja se preselila u Dubai i počela da radi kao hostesa u hotelu. Ksenija se ne sjeća jasno svog sna od prethodne noći, ali zato prepričava kako je prije par dana sanjala da leti držeći se za rame svoje simpatije. Oba sna ove dvije mlade žene su bila vrlo snažna i mi provodimo narednih pola sata razgovarajući o tim snovima i o ljudima u njima.

Po običaju, prvo smo protumačile one simbole koje smo znale od ranije – let je znak sreće, pad simbolizuje strah. Zatim smo preko svojih telefona na internet sanovnicima i sanjaricama pogledale da li postoje kodifikovana značenja za simbole čija značenja nismo znale (na primjer, nismo znale šta znači sanjati motor ili sanjati da letiš dok se držiš za nekoga). U narednom koraku smo proširile tumačenje snova i prilagodile ga konkretnom odnosu. Iako nijedan sanovnik ni sanjarica nisu pružili objašnjenje šta znači letjeti dok se držiš za nečije rame, u našem tumačenju ovaj san značio je da se *uz tu osobu* osjećaš srećno. Ksenijin san smo shvatile kao još jednu potvrdu romantične povezanosti i potencijalne sreće koju može naći u romantičnoj vezi sa svojim prijateljem – simpatijom. Sa druge strane, u internet sanovnicima smo pročitale – da motor znači bijes, što je bio sasvim logičan afektivni odgovor na probleme koje je Sandra stvorila cijeloj svojoj društvenoj grupi selidbom za Dubai. Razgovor o Itaninom snu se razvio u duži razgovor o njihovom prijateljstvu sa Sandrom, o tome šta znači izdaja i pod kojim uslovima prijateljstva mogu da funkcionišu i nakon nečije selidbe.

Šta se tačno desilo u toku ove epizode svakodnevnog tumačenja snova? Pričajući o svojim snovima, tri žene su zajednički promislile tri društvene veze u kojima su učestvovala. Prvo, promislile smo jedno muško – žensko prijateljstvo koje se polako transformisalo u romantičnu vezu. Drugo, artikulisale smo probleme unutar ženskog prijateljstva koje je bilo stavljeno na test zbog selidbe i promjene životnih stavova. Treće, učestvovala smo u njegovanju i potvrđivanju intimnog prijateljstva između nas tri. Snove nismo tumačile da bismo spoznale skrivene slojeve lične psihe snijevača, niti da bismo predvidjele

budućnost. Tumačeći snove tog subotnjeg podneva u Podgorici, nas tri smo zajednički promišljale kako njegovati i dalje razvijati određene međuljudske odnose. Pričajući o snovima, mi smo zapravo razgovarale o tome šta se dešava unutar odnosa između određenih ljudi, kako se ti odnosi mijenjaju, te kakve korake dalje preduzeti da bi ti odnosi išli u željenom pravcu i istovremeno smo kroz ovaj razgovor potvrdile intimno prijateljstvo između nas. Ovaj značaj koji svakodnevne aktivnosti poput tumačenja snova imaju za njegovanje i obnavljanje društvenih veza često ostaje nevidljiv, te time i odsutan iz diskursa i praksi koje se tiču kulturnog nasljeđa. Budući da su u Crnoj Gori najčešće žene te koje ulažu trud i rad u reprodukciju društvenih povezanosti, upravo taj značaj je u fokusu ovog teksta.

Različite vrste znanja o snovima: psihoterapijsko, kodifikovano folklorno, svakodnevno folklorno

Snove razumijem kao ono što Sneath, Holbraad i Pedersen (2009: 24) zovu „tehnologija imaginacije“, odnosno kao entitete koji imaju kapacitet da generišu, omoguće i podstaknu imaginaciju, ali su sami neodređeni:

Imaginacija, dakle, zauzima mjesto neodređenosti u društvenom i kulturnom životu, ali može biti empirijski identifikovana i etnografski istražena kroz procese ili tehnologije koji je pokreću.

Snovi su, dakle, jedna vrsta društvene tehnologije koja pokreće imaginaciju, te koja pomaže ljudima da promisle i artikulišu svoj odnos kako prema krupnim društvenim pitanjima, tako i prema konkretnim konfliktima u svom svakodnevnom životu. Analizirajući tumačenje snova na Samoi, Mageo (2003) pokazuje da snovi mogu otvoriti prostor da ljudi promisle na koji način krupni društveni procesi, poput postkolonijalizma ili migracija, utiču na njihovu svakodnevnicu. Analizirajući tumačenje snova u Maroku, Crapanzano (1975) ilustruje da snovi mogu pomoći osobi da simbolički artikuliše sukob koji suštinski smatra neprihvatljivim, te da osmisli na koji način konflikt može biti razriješen. Ovakvi antropološki pristupi snovima i sanjanju mogu biti iskorišćeni i za promišljanje praksi i znanja koja se tiču snova, a koriste se u Crnoj Gori.

U Crnoj Gori cirkulišu tri vrste znanja o snovima: psihoterapijsko znanje, kodifikovano folklorno znanje, te svakodnevno folklorno znanje¹. U ovom radu mene ne interesuje istinosna vrijednost ove tri vrste znanja. Drugim riječima, ne bavim se pitanjem da li je psihoterapijsko znanje „istinitije“ od folklornog – ili obrnuto – niti da li je kodifikovano folklorno znanje „istinitije“ od svakodnevnog. Umjesto istinosne vrijednosti tri navedene vrste znanja o snovima, mene zanima kakvu vrstu društvene tehnologije oni predstavljaju, te kakvu vrstu imaginacije omogućavaju. Takođe me zanima kako je došlo do toga da dvije vrste znanja budu kodifikovane, a da jedna uglavnom ostane nevidljiva, te šta nam ta nevidljivost svakodnevnog folklornog znanja o snovima govori o značaju feminističke i rodne perspektive za razumijevanje toga šta sve (može da) čini nasljeđe.

Psihoterapijsko znanje o snovima je usmjereno na individuu i njen unutrašnji psihički svijet. Psihoterapijsko znanje se može naći prije svega u psihoterapijskim udžbenicima i prevodima „rječnika snova“ sa engleskog jezika. Engleski „rječnici snova“ nastoje da ponude mapu nesvjesnih djelova uma. Njihov cilj je da nam pomognu da otkrijemo šta mislimo i osjećamo duboko u sebi, skriveno od osuđujućeg oka našeg svjesnog sopstva. Ovi rječnici snova su zasnovani na Frojdomom vjerovanju da su snovi izrazi nesvjesnog. Iako snovi mogu zvučati besmisleno kada ih tumačimo bukvalno, tumačenje snova za Frojda predstavlja „kraljevski put ka spoznaji nesvjesnih aktivnosti uma“ (Freud 2010: 604). Dok su Frojdove teorije zastarjele, određene vrste psihoterapije (poput psihoanalize) posvećuju posebnu pažnju snovima. Ovo znanje u Crnoj Gori posjeduje mali broj osoba koje se profesionalno bave određenim vrstama psihoterapije.

Kodifikovano folklorno znanje snove vidi znatno drugačije – kao predskazanja budućnosti. Svakodnevno folklorno znanje o snovima su od sredine XIX vijeka sakupljali, kodifikovali i publikovali različiti učeni muškarci, uključujući etnografe, pisce, novinare, knjižare, odnosno izdavače. Kodifikovano folklorno znanje o snovima nam je danas dostupno kroz više desetina sanovnika i sanjarica koje su publikovane i preštampane od sredine XIX vijeka u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i drugim zemljama u okruženju.

1 Pojam „znanje“ u ovom radu shvatam kao poseban način uspostavljanja logičkih veza između pojmova koji odražavaju i omogućavaju jedno određeno viđenje svijeta, odnosno, u fukoovskom smislu, kao diskurs u nastajanju. Ne koristim pojam „diskurs“ jer se diskurs, u Fukoovom (1999) tumačenju, ne može svesti na jednu instituciju niti na jednu vrstu publikacije, poput sanovnika ili rječnika snova, ma koliko decenija ona bila preštampana.

U ovom procesu kodifikacije svakodnevnog folklornog znanja o snovima, došlo je do promjene njegovog značenja. Dok u svakodnevnom folklornom znanju snovi figuriraju kao uputstvo za tumačenje i njegovanje veza među ljudima, kodifikovano znanje publikovano u sanovnicima i sanjaricama snove shvata kao šifru za predviđanje budućnosti. U klasičnim sanovnicima i sanjaricama, odstranjeno je sve što je dio svakodnevne folklorne prakse vezane za snove: fleksibilnost tumačenja, prilagođavanje simbolike snova konkretnim situacijama i odnosima, narativno zadovoljstvo, odnosno uživanje u priči i prepričavanju, rad na njegovanju i obnavljanju društvenih odnosa. Sve ono što čini ključni i neodvojivi dio svakodnevne folklorne prakse tumačenja snova je potpuno uklonjeno iz sanovnika i sanjarica kao beznačajno, a snovi su transformisani u nešto navodno daleko ozbiljnije i značajnije: predskazanja onoga što tek treba da se desi.

Ovo ću ilustrovati na primjeru dva sanovnika iz XIX vijeka. Na primjer, na prvoj stranici jednog od najstarijih sanovnika koje sam čitala „Sanovnik i rođdanik“ piše da ga je priredio autor po prezimenu Nikšić, koji je predgovor pisao u Mostaru. Nikšićev Sanovnik je troškovima Alekse Popovića objavljen u Beogradu 1857. godine, što nam govori o izdavačkom pejzažu na Balkanu sredinom XIX vijeka. Nikšić u svom predgovoru, na drugoj stranici, piše kako „svako ima po neki, takav san, koji mu u iskustvu neku sudbinu snom prorečenu zaista i pogađa“.² Posljednja rečenica „Sanovnika i rođenika“ kaže: „Iz ovog razloga mogu snovi ono što će biti predskazati, ali na vrlo posredan način“³. To sugerise da je osnovni cilj ovog Sanovnika bio da pomogne snijevačima da dešifruju šta snovi govore o predstojećim događajima.

Sanovnici i sanjarice su takođe vrlo jasno rodno određeni, kako u pogledu autorstva, tako i u pogledu sadržaja. U predgovorima na desetine sanovnika i sanjarica koji se čuvaju u bibliotekama Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, a kojima sam imala pristup, uglavnom nije spomenuto ime nijedne žene.⁴ Žene su u ovim knjigama najčešće spomenute generički, kao „babe“, kao „cure“ koje hoće da saznaju ko će im biti prosac, a snovi su opisani kao nešto

2 U originalu piše: „Свак има по некий, таковый сан, кои му по искуству, неку судбину сномъ прорицану, заиста и погађа.“

3 U originalu piše: „И изъ узрока овога могу снови, оно што ће бити, предзнаменовати, али по врло удалџнному сходству, т.е. слаганю.“

4 Naišla sam samo na jedan „Večiti kalendar i zabavnik“ (1989) čija je autorka žena – Ilinka Petrevski, te u čijem podnaslovu se spominje žena – Marija le Norman, francuska proročica iz doba Napoleona.

ipak daleko značajnije od „ženskog bulažnjenja“. Na primjer, dr Danilo Medaković u predgovoru „Najnovijeg sanovnika“, koji je objavio 1857. godine, piše sljedeće:

Često se u društvu pita „šta znači moj san“, bez da tko zna odgovoriti šta je. Jedan bi rekao ovo, drugi ono. Onaj „šta me briga za san“, ovaj „san je san, san je laž a Bog je istina“, a treći i četvrti itd. „san je žensko bulažnjenje“. Svaki nešto kaže, samo ne zna san protumačiti, ili se ruga onome koji mu propoveda šta je snio, ne misleći na to da snovi najčešće neki izvrstan značaj imaju i da čoveka više puta od nesreće sačuvati mogu.

U ovom predgovoru, dr Medaković, pisac, novinar i izdavač, obrazovan u Beču i Berlinu, s prezirom odbacuje fleksibilnost svakodnevnog folklornog znanja o snovima kao „žensko bulažnjenje“. Po njemu, snovi imaju „izvrstan značaj“ – i treba da budu od interesa za muško društvo – zato što omogućavaju uvid u budućnost.

Ovdje navodim primjere tih prvih sanovnika i sanjarica, a ne neke koji se danas mogu kupiti u Podgorici i drugim crnogorskim gradovima, jer se u korpusu kodifikovanog folklornog znanja o snovima vrlo malo toga promijenilo nakon XIX vijeka kada su sanovnici i sanjarice nastali na Balkanu kao određena forma znanja i kao književni žanr. Jezik je osavremenjivan, ali značenja snova su prešampavana gotovo doslovno od tih prvih sanovnika. Na primjer, 1857. godine u Medakovićevom „Najnovijem sanovniku“ – „vrapca loviti u snu predskazuje da će se s kime u poznanstvo i ljubav doći“ (str. 4), dok 2020. na jednom od više desetina internet sajtova posvećenih tumačenju snova, lov na vrapca znači „imati ćete neočekivani susret s nekom dragom osobom“.⁵ Ovo ilustruje da su kroz sanovnike i sanjarice određene devetnaestovjekovne predstave i konceptualne veze između pojmova prenešene do nas danas u gotovo nepromijenjenom obliku.

Etnografska ilustracija **svakodnevnog folklornog znanja** o snovima se nalazi u uvodnoj vinjeti. Svakodnevno folklorno znanje o snovima je fleksibilno, fluidno i nepotpuno: ono nastaje u momentu pričanja i prepričavanja, te se lako prilagođava potrebama tumačenja konkretnih odnosa. Svakodnevno folklorno znanje o snovima je

5 Dostupno na adresi: <https://www.sanjarica.aureldesign.com/vrabac.htm> (posljednji put pristupljeno 11.10.2020.godine)

prevashodno usmjereno na njegovanje i obnavljanje društvenih odnosa i to postiže kroz dva paralelna cilja. Prvo, ono pruža mogućnost narativnog užitka među prijateljicama, odnosno uživanja u prepričavanju i pričanju o snovima, o ljudima i o njihovim vezama. Drugo, ovo znanje takođe omogućava pravljenje plana za budućnost – dakle, ne predviđanje budućnosti, već artikulisanje najboljeg mogućeg slijeda koraka da bi se nešto postiglo (ljubavna veza, pomirenje među prijateljicama i sl.) Kao što Mageo (2003) objašnjava, tumačenje snova pruža okvir za ispoljavanje agensnosti (*agency*), kreativnosti i refleksivnosti – ali ne one Dekartovog „ja“, već subjekta koji nastaje kroz međuodnose sa drugima. Drugim riječima, agensnost, kreativnost i refleksivnost u tumačenju snova ne treba shvatiti kao osobine koje posjeduje jedinstvena i autonomna individua koja je jasno odvojena od drugih, već kao elemente koji bivaju artikulisani kroz odnose između ljudi, kroz složene emocije i suptilne, često skrivene aspekte društvene komunikacije kroz koju vršimo uticaj jedni na druge.

Takođe, svakodnevno folklorno znanje o snovima je rodno određeno: uglavnom ga stvaraju i prenose žene. Iako i muškarci u Crnoj Gori često postavljaju pitanja o tome šta njihovi snovi znače, obično su žene te koje nude tumačenja. U mom iskustvu, muškarci pitaju žene u svom životu – mamu, sestre, ili prijateljice – za pomoć oko tumačenja snova. Takođe, nisam nikad čula niti vidjela muškarce u Crnoj Gori da sjede i uz jutarnju kafu zajednički tumače šta su sanjali prethodne noći, kao što smo to radile Ksenija, Itana i ja spomenutog subotnjeg jutra, ili mnoge druge žene u Crnoj Gori koje poznajem. Otkud takva rodna određenost tumačenja snova?

Tumačenje snova kao reproduktivni rad

Zašto su žene te koje vladaju svakodnevним folklornim znanjem o snovima, a nema ih skoro ni u jednom sanovniku ili sanjarici kao autorke ili izdavačice? Kako je došlo do toga da muškarci u kontinuitetu od XIX do XXI vijeka kodifikuju i objave nešto što je sasvim izvjesno bila i ostala sfera ženske folklorne prakse i korpus ženskog folklornog znanja?

Kako kodifikovano, tako i svakodnevno folklorno znanje o snovima je rodno određeno zbog dominantnog režima vrijednosti u kome se produktivni rad – onaj rad koji rezultuje nekim konkretnim proizvodom – vrednuje, dok reproduktivni rad – rad potrošen na obnavljanje života i društvenih odnosa – ostaje uglavnom nevidljiv.

Budući da publikovani sanovnici i sanjarice imaju formu knjige, odnosno konkretnog proizvoda produktivnog rada, oni su prepoznati kao vrijedniji i značajniji od svakodnevnog znanja o snovima koje je prije svega okrenuto ka reprodukciji društvenih veza.

Ovakav režim vrijednosti nije crnogorski, pa ni balkanski specifikum – on karakteriše sva kapitalistička društva. Kako pokazuje marksistička feministkinja Silvija Federiči (2013), temeljni preduslov kapitalističke akumulacije jeste da reproduktivni rad bude premješten iz sfere plaćenog rada u sferu porodice i privatnosti. U dominantom režimu vrijednosti, reproduktivni rad je tretiran kao podrazumijevajući i dobrovoljni poklon koji žene daju porodicama iz ljubavi, a ne kao rad koji zaslužuje da bude prepoznat, podijeljen među članovima porodice i/ili adekvatno plaćen. Iako reproduktivni rad sačinjava tkivo od kojih se sastoje svi društveni odnosi, u dominantnom režimu vrijednosti on biva tretiran kao daleko manje značajan od produktivnog rada.⁶

Isti režim vrijednosti oblikuje i razmišljanja o tome šta čini kulturno nasljeđe. Kao kulturno nasljeđe se formalno broje prije svega one prakse koje daju konkretan proizvod, bilo materijalan (nakit, odijelo...), bilo nematerijalan (pjesma, igra). Ogroman rad i znanje koje je neophodno uložiti u njegovanje i obnavljanje svakodnevnog života nerijetko ostaju neprepoznati i potcijenjeni kao dosadni i nevažni, te time i kao neadekvatni da budu tretirani kao dio kulturnog nasljeđa. Doprinos većine žena njegovanju i obnavljanju društva ostaje često nevidljiv ako ne obratimo pažnju na reproduktivni rad i ako ne potražimo načine da reproduktivni rad vrednujemo kao važan dio kulturnog nasljeđa. Da bismo mogli redovno žene da spoznamo kao vidljive subjekte koji aktivno učestvuju u stvaranju kulture, te i kulturnog nasljeđa, moramo prvo prepoznati vrijednost svakodnevnog života, znanja i praksi kojim ga održavamo.

Na primjer, iako isprva može biti teško zamisliti na koji način bi svakodnevno folklorno znanje o snovima moglo postati prepoznato i vrednovano kao dio kulturnog nasljeđa, ovo nije nemoguć zadatak. Umjesto pokušaja da se napiše autoritativan rječnik koji bi značenja snova jasno definisao, te nam pomogao da otkrijemo budućnost (ili skrivene djelove naše ličnosti), neki naredni sanovnici i sanjarice bi

6 Iako su pozicija žena i rodni režim u jugoslovenskom socijalizmu bili značajno drugačiji od onih koje opisuje Federiči u kapitalističkim društvima, neravnopravna podjela i obezvjeđivanje reproduktivnog rada je opstalo, a žene su trpjele neslavni „dupli teret“ kako plaćenog rada na radnom mjestu, tako i neplaćenog rada kod kuće (Bonfiglioli 2017).

mogli biti pisani i drugačije – kao etnografski opisi konkretnih praksi i svakodnevnih situacija tumačenja snova.⁷ Svakodnevni život i male, repetitivne, naizgled nevažne prakse kojim ga održavamo jesu u fokusu istraživanja socio-kulturne antropologije. U socio-kulturnoj antropologiji je razvijen niz analitičkih i narativnih strategija za zapisivanje svakodnevnog života uz poštovanje i čuvanje njegove fleksibilnosti, otvorenosti, te nužne nedovršenosti i parcijalnosti. Te strategije mogu biti korisne u daljim razmišljanjima o tome šta sve (može da) čini kulturno nasljeđe Crne Gore.

Kvir sanovnik

Primjer jedne moguće antropološko-aktivističke intervencije u klasične sanovnike i sanjarice može se naći u „Kvir sanovniku“ koji je objavljen u Podgorici (Brković 2016).⁸ „Kvir sanovnik“ je timski pokušaj da se očuvaju maštoviti, zanimljivi, intelektualno provokativni okviri kodifikovanog folklornog znanja koje nude klasični sanovnici i sanjarice, a da se patrijarhalne, heteroseksističke, rasističke, klasiističke i mnoge druge problematične veze, koje sanovnici i sanjarice uspostavljaju, izbrišu ili transformišu. Na „Kvir sanovniku“ je radilo petnaestak ljudi, uglavnom ekspertkinja i eksperata za etnologiju i antropologiju, ali i par spisateljica i osoba koje su ekspertkinje ili eksperti za rodne studije, sociologiju, studije književnosti i medicinu. Članice i članovi tima su došli iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije – nekih od zemalja u kojima se sanovnici i sanjarice široko koriste u svakodnevnom životu, preštampavaju i objavljuju u velikim vječitim kalendarima.

Često prelistavani ili traženi preko interneta, sanovnici i sanjarice u izvjesnoj mjeri oblikuju naša shvatanja odnosa između različitih pojmova i različitih sfera života. Oni kodifikuju određene veze između pojmova – na primjer, tako što sugerišu da između „nemani“ i „profesionalnog neuspjeha“ postoji uzročno-posljedična povezanost: ako sanjate neman (uzrok), doživjećete poslovni neuspjeh na javi (posljedica).

Neke od veza koje su kodifikovane sanovnicima i sanjaricama jesu maštovite i neočekivane (na primjer, sanjati lubenicu znači

7 Za koristan pregled antropološke literature na engleskom jeziku o snovima, pogledajte Marić (2013).

8 Kvir sanovnik je dostupan na adresi: <https://aquamarinepress.com/kvir%20sanovnik.html> (posljednji put pristupljeno 11.10.2020.godine). Dio ovog teksta je preuzet iz uvoda u *Kvir sanovnik*.

ljubomoru na javi). Neke su arhaične, budući da predstavljaju vrlo jasan odraz života u XIX vijeku: na primjer, sanjati dušek znači gospodarstvo ili blagostanje na javi – ovakva veza je imala smisla onda kada je posjedovanje dušeka bio znak materijalne sigurnosti i dobrog imovinskog stanja. Neke mogu biti duhovite ili blago lascivne (na primjer, sanjati vatrogasce znači da će vam se nade ispuniti). Međutim, mnoge veze koje nude klasični sanovnici i sanjarice su vrlo jasno heteroseksističke, patrijarhalne, rasističke, nacionalističke, i sl.

Po mnogim klasičnim sanovnicima, „tući svoju ženu“ znači „nevjerna ti je“, a „tući se sa svojom ženom“ znači „svađu u kući“. Preštampanje ovakve unose iz jednog u drugo izdanje, sanovnici i sanjarice obnavljaju vezu između nasilja nad ženama i vjernosti, odnosno normalizuju ideju da ljubav, vjernost ili nevjerstvo treba da imaju veze sa nasiljem. Na sličan način, klasični sanovnici i sanjarice mnogim svojim unosima čine prihvatljivom ideju da je brak najviša forma koju ljubav može i treba da uzme – čime čine nevidljivim i inferiornim sve gej, lezbejske i strejt parove koji zakonski ne mogu, ili ideološki ne žele da se vjenčaju. Klasični sanovnici sugeriraju da „ciganska čerga“ znači da se treba „čuvati krađe“, a da „fes“ najavljuje „oskudicu i žalost“.

18

Sve ovo pokazuje da klasični sanovnici i sanjarice nijesu politički naivni i nevini – ma koliko bili maštoviti i zanimljivi, oni takođe kodifikuju određena očekivanja i ideje o muškarcima i ženama, seksualnim praksama, ljubavi, naciji, rasi, religiji, klasi i tako redom.

Na „Kvir sanovniku“ smo krenuli da radimo sa idejom da transformišemo heteroseksističke, patrijarhalne i rasističke veze, a onda su različite osobe u timu uočile različite stvari. Nekima su posebno zasmatali unosi koji su sugerisali da sanjati osobu sa nekom vrstom invaliditeta znači nešto loše, drugima unosi koji su stereotipizovali etno-nacionalne kategorije, trećima unosi koji su ponavljali lošu simboliku za neke životinje. Nakon individualnog rada na pojedinačnim slovima, „Kvir sanovnik“ je prošao kroz lekturu i završne intervencije. Generalno govoreći, u Kvir sanovniku smo željeli da ispratimo logičku i jezičku strukturu klasičnih sanovnika, tako da njihovi problematični momenti budu transformisani, a da se ne primijeti da je transformacija rađena. Način na koji je intervencija urađena objasniću na par primjera.

Klasični sanovnici i sanjarice nerijetko nude tumačenje toga šta znači „vidjeti silovanje“ ili „vršiti silovanje“, ali ne i preživjeti ga. Tako, dok je seksualno nasilje u mnogim sanovnicima kodifikovano

kao pojam i kao riječ, konsenzualni seksualni, polni odnos je skriven iza sintagme „ljubavni doživljaj“ i eksplicitno spomenut samo u obliku „nevinost izgubiti“ i „podati se nekome“ (pri čemu znači „veliku sramotu“, odnosno da „opasnost samo čeka da pogriješi“). U „Kvir sanovniku“, unosi koji spominju silovanje su izbrisani, zato što je potpuno neprihvatljivo da se kodifikuje jedno jedino moguće tumačenje za brutalni zločin, krivično djelo i neshvatljivo traumatičan, nasilan događaj nakon koga svaka preživjela osoba traži sopstveni put kako bi osmislila svoju svakodnevicu. Izbrisan je i pojam „tući svoju ženu“. Takođe, pojmovi „nevinost izgubiti“ i „podati se nekome“ su transformisani zato što nijedan konsenzualni seksualni čin – prvi, hiljadu i prvi, lezbejski, gej, strejt, u braku ili van njega, između dvije ili više osoba, sa nekim koga ste tek upoznali ili sa dugogodišnjim partnerom ili partnerkom – ne smije da bude povezan sa stidom i sramotom, u „Kvir sanovniku“ ili van njega.

Dalje, klasični sanovnici i sanjarice sugerišu da sanjati ujaka znači „iznenadno veselje“, ali da sanjati ujnu znači „svađu u porodici“. Tu je ujak, kao muški konsagvini (krvni) rođak, povezan sa nečim lijepim. Sa druge strane, afinalna (preko braka) ženska rođaka, koja pretpostavljeno treba da „uđe“ u muževljevu kuću – ujna – simbolizuje svađu. I ovakvo tumačenje je transformisano u „Kvir sanovniku“, zato što su ljubomora i neprijateljstvo među ženama i prema ženama jedan od ključnih mehanizama preko kojih patrijarhat opstaje.

Ljubomora i neprijateljstvo ukidaju mogućnost da žene artikulišu međusobnu solidarnost zbog dijeljenog iskustva opresije, te time da potencijalno ugroze odnose koji ih ugrožavaju. Ljubomora i neprijateljstvo među ženama u porodici, na poslu, ili u prijateljskim grupama nijesu samo odraz ličnosti i individualnih stavova i emocija. One su takođe odraz specifičnih strukturalnih odnosa, u kojima je žena definisana ne kao biće za sebe, već prije svega kroz svoj odnos sa muškarcem.

Na primjer, tenzije između snahe i sverkrve se javljaju u društvenom okviru u kome su žene prezimenom, imovinom i na druge načine definisane kao nečija ćerka, nečija majka, odnosno nečija supruga, a ne kao jedna Ivana i jedna Nataša, odnosno ne kao bića za sebe. Tenzije i neprijateljstva na poslu se naročito često javljaju kada su žene definisane kao nečije radnice, što često vodi do takmičenja oko toga ko će biti bolja „šefova radnica“, a ne radnica za sebe.

Ljubomora između žena u prijateljskim grupama najčešće se javlja kada su žene vrednovane u odnosu na to koliko su atraktivne

muškarcima (dakle, kao objekat tuđeg pogleda i vrednosnog suda), a ne u odnosu na to, na primjer, koliko se osjećaju udobno i prijatno u sopstvenoj koži. To što žene same često usvajaju ovakve vrste identifikacije i dopuštaju da njihovi međusobni odnosi budu regulisani kroz ljubomoru, takmičenje i neprijateljstvo jeste jedna od velikih podvala patrijarhata kojoj se možemo suprostaviti kroz politiku solidarnosti i prijateljstva sa drugim ženama. U „Kvir sanovniku“, ujna nije simbol svađe, već poklona – ultimativnog načina da se neopipljivost društvenih veza otjelotvori u svakodnevnom životu.

Pored transformacije mizoginih tumačenja, u „Kvir sanovnik“ je uključeno nekoliko novih pojmova kako bi ne-heteroseksualne prakse bile vidljivije. Tako, u „Kvir sanovniku“ možete pročitati šta znači ako sanjate nešto u vezi sa muželožnikom ili „adžuvanom“ (što su stari termini za gej muškarca), odnosno ženeložnicom (lezbejka) ili „džuvljarkom“ (lezbejka na romskom jeziku). Jasmina Čaušević je imala veliku ulogu u osmišljavanju ovog dijela „Kvir sanovnika“ i pomogla je da se skuje novi pojam za biseksualne osobe: „suguboložnik/suguboložnica“ (sugubo znači dvostruko na staroslovenskom). Osim ovih riječi, objašnjeno je šta znači ako se sanja rukoblud, spominjanja braka su dopunjena referencama na registrovana životna partnerstva i ljubavne veze, spominjanja razvoda su dopunjena referencama na raskide i rastavljanje, i tako redom.

Međutim, paralelno sa trudom da se interveniše u glorifikaciju braka i heteronormativnu i nasilnu konceptualizaciju seksa u klasičnim sanovnicima – poštovani su njihovi postojeći jezički kodovi. Stoga, baš kao i u klasičnom, u „Kvir sanovniku“ sintagma „ljubavni doživljaj“ znači seks, a „ljubavna ognjica“ je drugo ime za strast.

Što se tiče etno-nacionalnih i rasnih kategorija, neke su izbrisane, a neke su ostavljene, u skladu s različitim idejama ljudi iz našeg tima. Iako su nedvosmisleno stereotipi, neki od unosa (Eskim/ka, crnac/kinja i sl) su ostavljeni, budući da umanjuju utisak da je svakodnevica u zemljama bivše Jugoslavije nužno bijela.

Uopšteno govoreći, „Kvir sanovnik“ predstavlja javnu intervenciju čiji je cilj da se raskinu neke od duboko opresivnih veza između pojmova u kulturnom nasljeđu i u lokalnom, tradicionalnom znanju, kao i da se umjesto njih predlože neke druge vrste veza i pojmova koje su manje nepravedne, a podjednako utemeljene u svakodnevnom praksama snijevača i snijevačica, koji će čitati „Kvir sanovnik“.

„Kvir sanovnik“ je nastao i iz uvjerenja da kulturno nasljeđe nije zamrznuta, nepromjenljiva, jasno definisana kategorija koju eksperti

treba samo da popišu, čuvaju i prenose dalje. On prepliće etnološko-antropološko znanje, kao i znanje iz akademskih studija roda, feminizma, književnosti ili sociologije, sa postojećim korpusom tradicionalnog znanja, kako bi Sanovnik bio otvoreniji prema različitim ljudima koji imaju različita iskustva i nalaze se u nejednakim pozicijama. Ja se nadam da „Kvir sanovnik“ može poslužiti kao povod za razmišljanje o političkom, kulturnom, društvenom i ekonomskom značaju reproduktivnog rada, te kao inspiracija za nove eksperimente sa kulturnim nasljeđem.

Bibliografija

- Bonfiglioli, Chiara. 2017. A Working Day that has no End. The Double Burden in Socialist Yugoslavia, dostupno na: *Themenportal Europäische Geschichte*, https://www.europa.clio-online.de/Portals/_Europa/documents/B2017/E_Bonfiglioli_Yugoslavia.pdf (posljednji put pristupljeno 11.10.2020.godine)
- Brković, Čarna, ur. 2016. *Veliki vječiti kvir sanovnik*. Podgorica: Queer Montenegro i Aquamarine Press.
- Crapanzano, Vincent. 1975. Saints, Jnun, and Dreams: An Essay-in Moroccan Ethnopsychology, *Psychiatry* 38 (2): 145-159.
- Freud, Sigmund. 2010. *The Interpretation of Dreams*. Basic Books, New York.
- Federiči, Silvija. 2013. *Kaliban i veštica. Žene, telo i prvobitna akumulacija*. (Preveo Aleksa Golijanin) Zrenjanin: Burevesnik.
- Fuko, Mišel. 1999. *Arheologija znanja*. Beograd: Plato.
- Mageo, Jeanette Marie. 2003. *Dreaming and the Self: New Perspectives on Subjectivity, Identity, and Emotion*. State University of New York Press.
- Marić, Petra. 2014. Etnologija snova. Iskustva etnologa na terenskim istraživanjima. *Ethnologica Dalmatica* 21: 81-102.
- Sneath, David, Martin Holbraad, and Morten Axel Pedersen. 2009. Technologies of the Imagination: An Introduction. *Ethnos: Journal of Anthropology* 74 (1): 5–30.

Neispisana ženska istorija porodice Gregović iz Kastel Lastve u kontekstu građanske kulture

Dr Marijana Kokanović–Marković
Akademija umetnosti, Univerzitet u Novom Sadu
Đure Jakšića 7, 21 000 Novi Sad, Srbija
marijanakokanovic@yahoo.com

Mr Dušan Medin
Fakultet za kulturu i turizam, Univerzitet Donja Gorica
Donja Gorica bb, 81 000 Podgorica, Crna Gora
dusan.medin@gmail.com

Apstrakt: Predmet istraživanja u ovoj studiji su tri generacije žena iz porodice Gregović iz Kastel Lastve / Petrovca na Moru, počev od sedamdesetih godina XIX do sredine XX vijeka. Činjenica je da porodična istorija Gregovića danas počiva na životopisima i djelima zaslužnih muškaraca iz ove porodice. Nasuprot tome, podaci o ženama vrlo su oskudni. Njihova imena nijesu unesena u porodične rodoslove, a praćenje potomaka isključivo po muškoj liniji evidentno je i u spisima hroničara Petrovca, kao i u drugim dostupnim izvorima. Otvaranjem tri „ženska medaljona“ na simboličan način je iz ženske vizure osvijetljena istorija porodice Gregović. Prvi „medaljon“ posvećen je Katini (Stanaki) Gregović, supruzi Jova M. Gregovića, koja je u Kastel Lastvu donijela prvi klavir sredinom sedamdesetih godina XIX vijeka. Njena kćerka Draginja Gregović, udata za Petra S. Gregovića, obrazovanje je stekla na Đevojačkom institutu na Cetinju i predstavljena je u drugom „medaljonu“, zajedno sa sestrom po ocu Milicom Gregović, udatom za Rudolfa Budjovskog. U posljednjem dijelu rada osvijetljena je sudbina Draginjinine kćeri jedinice Anastasije Gregović, obrazovane u Carigradu, koja je živjela u nevjenčanom braku sa preduzetnikom Lalom Zuberom. Rekonstrukcijom biografija tri generacije žena porodice Gregović, kroz različite vremenske, državne i prostorne okvire, postavljeni su temelji za buduća istraživanja njihove uloge u društvenom i kulturnom miljeu sredina u kojima su živjele i djelovale.

Ključne riječi: Kastel Lastva, Katina Gregović, klavir, Draginja Gregović, Đevojački institut, Milica Budjovski, Anastasija Gregović.

Iz ugledne paštrowske porodice Gregović, naseljene iz Golubovića (Buljarica) u Kastel Lastvu koncem XVIII stoljeća,¹ potekle su značajne ličnosti iz političkog i umjetničkog života Crne Gore s kraja XIX i početka XX vijeka: Krsto Mitrov Gregović (1817–1886), povjerenik Društva Matice dalmatinske za Kastel Lastvu, njegov brat Jovo Mitrov Gregović (1820–1894), koji je 1875. bio u odboru za doček cara Franca Jozefa II (Franz Joseph II) u Paštrowićima, te njihovi sinovi Marko Krstov Gregović (1867–1941), jedan od prvih ovdašnjih školovanih slikara,² i Dušan Jovov Gregović (1875–1923), ministar inostranih djela Crne Gore i maršal na dvoru kralja Nikole I.³ Kada je riječ o ženama iz ove porodice, podaci su vrlo oskudni. Njihova imena nijesu unešena u porodične rodoslove, a praćenje potomaka isključivo po muškoj liniji evidentno je i u spisima Nika Lukinog Perazića (1885–1958), hroničara Petrovca na Moru sredinom XX vijeka,⁴ kao i u drugim izvorima. Zahvaljujući arhivskim istraživanjima građe u Crnoj Gori, Srbiji i Austriji, bilo je moguće doći do osnovnih

- 1 Detaljnije o bratstvu Gregović iz paštrowskog plemena Davidović vidjeti u: Вукмановић 1960: 113, 116, 438; Лукетић 2000: 125.
- 2 Marko K. Gregović bio je akademski slikar. Školovao se u Beču gdje je školske 1884/85. godine upisao Akademiju likovnih umjetnosti, Opšti odsjek za slikarstvo. Pored toga što je pripadao prvoj generaciji školovanih slikara s prostora današnje Crne Gore, ljeta 1896. priredio je i prvu samostalnu izložbu u Knjaževini. Za vrijeme studija u Beču opredijelio se za akademski realizam, a posebno mjesto u njegovom stvaralaštvu pripada portretima. Autor je prvog poznatog ženskog akta u crnogorskom slikarstvu (Лукетић 2000: 127–128; Ивановић 2017: 3–7).
- 3 Dušan J. Gregović studirao je pravo u Carigradu, a po povratku u domovinu započeo je diplomatsku karijeru: bio je prvi sekretar Ministarstva inostranih djela Knjaževine Crne Gore, zatim konzul u Skadru (30. 9. 1905 – 18. 5. 1907), a potom i u Carigradu (jul 1907 – 1. 2. 1910). Nakon povratka u Crnu Goru ponovo je imenovan za konzula u Skadru (februar 1910 – avgust 1911), a zatim i za ministra inostranih djela (10. 8. 1911 – 6. 6. 1912). Ukazom kralja Nikole od 9. juna 1912. godine dodjeljena mu je titula dvorskog maršala. Poslije završetka Prvog svjetskog rata u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nastavio je diplomatsku karijeru i do penzionisanja bio na službi u Carigradu (14. 2. 1919 – 11. 3. 1922) kao generalni konzul. Bio je oženjen Marikom, kćerkom Joka Davidovića i dvorskom damom kraljice Milene. Preminuo je u Beogradu 1923. godine, a sahranjen je u Petrovcu na Moru (Лукетић 2000: 125–127; Новаков 2006: 802–803)
- 4 U pitanju su rukopisi *Paštrowski pojedinci (ličnosti) kroz XIX i prvu polovinu XX vijeka, I i II dio* (kraj 50-ih godina XX vijeka) i *Lastva* (sredina 50-ih godina XX vijeka) koji su u vlasništvu autorovih potomaka u Petrovcu na Moru, a za potrebe ovog rada korišćene su fotokopije koje se čuvaju u Zbirci fotokopija br. 51 – POPER u Arhivskom odsjeku Budva Državnog arhiva Crne Gore. Rukopis *Lastva* priredila je za objavljivanje Ljiljana Zenović Krapović i publikovala u *Paštrowskom almanahu II* 2016. godine. Detaljnije o ovom hroničaru vidjeti i u: Лукетић 2000: 160–161; Медин и Будимић Вуковић 2016: 261–265.

*Sl. 1. Kuća porodice Gregović (druga slijeva), sredina XX vijeka
(vlasništvo porodice Zuber–Gregović)*

podataka o njihovom životu i djelovanju. Otvaranjem tri ženska „medaljona“, porodična istorija Gregovića je, na simboličan način, osvjetljena iz ženske vizure. Prvi „medaljon“ posvećen je Katini (Stanki) Gregović, Grkinji iz Carigrada i supruzi Jova M. Gregovića, koja je u Kastel Lastvu donijela prvi klavir sredinom sedamdesetih godina XIX vijeka. Njena kćerka Draginja Gregović (1871–1957), vaspitanica Đevojačkog instituta na Cetinju i supruga Petra (Pera) Stijepovog Gregovića (1858–1921) predstavljena je u drugom „medaljonu“, zajedno sa starijom sestrom po ocu Milicom Gregović (1852–1905), udatom za Rudolfa Budjovskog (Rudolph Budiovski). U posljednjem „medaljonu“ osvjetljena je sudbina Draginjine i Petrove kćeri jedinice Anastasije Gregović (1907⁵–1959), obrazovane u Carigradu i potom udate za Lala Zuberu (1888–1947), istaknutog preduzetnika i najbogatijeg Crnogorca u međuratnom periodu. Rekonstrukcijom biografija tri generacije žena iz porodice Gregović, kroz različite vremenske, državne i prostorne okvire, ukazano je na njihov doprinos i ulogu u društvenom i kulturnom životu sredina u kojima su živjele, a u kontekstu ondašnjih predstava o podijeljenim rodnim zadacima i ulogama u društvu.⁶

5 Gospođa Ambra Deklić nam je ukazala da je godina rođenja njene bake Anastasije Gregović upitna: na nadgrobnom spomeniku stoji 1907, u smrtovnici 1908, a pominje se i 1905. godina. Budući da je Anastasija rođena u Carigradu, do objave ovog rada nije bilo moguće provjeriti navedene podatke.

6 Iskrenu zahvalnost upućujemo gospođama Dijani (Zuber) Deklić i Ambri Deklić iz Trsta, kao i gospodinu Slobodanu Bobu Mitroviću iz Budve na ustupljenim izvorima, konsultacijama i podršci tokom istraživanja.

Medaljon I: Katina (Stanaki) Gregović

Braća Krsto i Jovo Mitrov Gregović iz Kastel Lastve su, zahvaljujući „poduzetničkom duhu“, bogatstvo stekli u Carigradu, gdje su imali kamenolome i isporučivali „kamen za izgradnju Sultanovih dvora „Dolma bašče““ (Перазиић *Пашитровски појединци*). Po povratku u zavičaj, sagradili su lijepu i veliku kuću, koju hroničar Petrovca Niko L. Perazić sredinom prošlog stoljeća ističe kao „onda pa još i danas najljepšu kuću u Petrovcu, baš tu istu i jedinu u kojoj danas postoji Hotel Sutjeska“. Kuća je bila sagrađena za oba brata, a „svaki od njih imao je salon umjetnički namolovan, tako da se tu umjetnost bila potpuno očevala“. Zahvaljujući Perazićevom rukopisu poznato je da je Jovo Gregović u Carigradu oženio „neku otmenu Grkinju“, koja je u Kastel Lastvu donijela prvi klavir, koji je čak i krajem pedesetih godina XX vijeka bio jedini u mjestu: „Donijela je u kuću klavir (pjanoforte) nazad oko 85–90 to je prva do sada i posljednja kuća u Petrovcu u kojoj je unešen klavir“ (Перазиић *Пашитровски појединци*).⁷ U dostupnoj literaturi o staroj Kastel Lastvi i u pregledanim rodoslovima bratstva Gregović⁸ nije bilo navedeno ime Jovove supruge. Uvidom u prepise matičnih knjiga u Mjesnoj kancelariji u Petrovcu na Moru utvrđeno je da je riječ o Katini, djevojački Stanaki.

Katina i Jovo Gregović su kćerku Draginju dobili u Carigradu 10. jula 1871, a sina Dušana 1. jula 1873. u Kastel Lastvi, što ukazuje da su se doselili vjerovatno 1872. ili 1873. godine.⁹ Budući da se i u Perazićevom rukopisu ukazuje na „otmeno“ porijeklo Jovove supruge, koja je sa sobom donijela klavir, nesumnjivo je da je ona u mladosti stekla i muzičko obrazovanje koje je u XIX vijeku ulazilo u redovne okvire opšteg obrazovanja, posebno za žensku djecu.

Zašto je nastava muzike, a prije svega sviranje klavira, imala tako značajnu ulogu u vaspitanju i obrazovanju djevojaka u XIX vijeku? Ovakav koncept obrazovanja ženske djece povezan je sa opšte vladajućim stavom iz tog vremena da je žena „po prirodi emocionalno i pasivno biće, predodređeno za ograničen kućni život, od rođenja predisponirana za majku i suprugu, dok je muškarac predstavljao otelotvorenje racionalnog i aktivnog elementa“, te mu je i pripadala

7 O prvom klaviru u Kastel Lastvi vidjeti: Кокановић Марковић (u pripremi za štampu).

8 Nekoliko rodoslova porodice Gregović iz Kastel Lastve ustupili su nam njihovi potomci Ambra Deklić i Slobodan Bobo Mitrović, na čemu im zahvaljujemo.

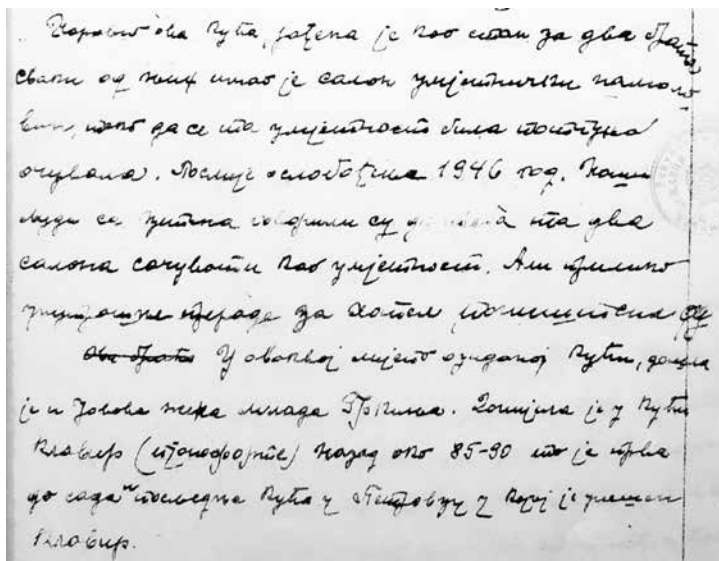
9 Podaci o datumima rođenja Draginje i Dušana Gregovića preuzeti su iz prepisa matičnih knjiga u Petrovcu na Moru.

javna sfera djelovanja (Кокановић Марковић 2014: 116). Upravo stoga je kod ženske djece akcenat bio na vaspitanju i njegovanju, kako se smatralo u to vrijeme, tipično ženskih umijeća i vještina. Djevojčice su, pored stranih jezika, učile sviranje nekog instrumenta, najčešće klavira, zatim plesanje, dok je posebna pažnja poklanjana ručnim radovima. Ovakav „dekorativni“ vid obrazovanja bio je karakterističan i poželjan kod ženske djece, pa se može označiti i kao „estetski miraz“. Djevojčica je već u roditeljskom domu vježbala zadatke i dužnosti koje će jednoga dana kao mlada žena preuzeti u domu svog supruga. Upravo je u građanskim salonima, kakve su posjedovali i Gregovići, ovakav vid aktivnosti dolazio do posebnog izražaja: umijeće u namještanju i dekorisanju salona, vođenje konverzacije i posebno posjedovanje klavira i muziciranje na istom (Кокановић Марковић 2014).

Klavir je bio reprezent bogatstva i obrazovanja u idealnom jedinstvu, te je zauzimao centralno mjesto u građanskim salonima (Кокановић Марковић 2014). Luksuzni saloni braće Gregović, opremljeni stilskim nameštajem i slikama, a Jovov i klavirom, nesumnjivo su bili mjesto okupljanja i druženja, gdje su gosti imali priliku i da slušaju muziciranje na klaviru njegove supruge Katine. Posjedovanje klavira ukazivalo je ne samo na finansijsku moć porodice, već i na obrazovanje i pripadnost visokom društvu, kojem su braća Gregović nesumnjivo pripadala. Već i sama činjenica da je, zahvaljujući Katini (Stanaki) Gregović, u salonu porodične kuće Gregovića njegovano klavirsko muziciranje i tome svojstven specifičan vid salonskih druženja, značajan je pokazatelj građanskog načina života, tako karakterističnog širom Evrope u razmatranom periodu. Budući da je Katinin suprug Jovo bio ugledni građanin Kastel Lastve, a đever Krsto imao značajne funkcije i u Zadru, za očekivati je bilo da su i saloni braće Gregovića – gdje se razgovaralo o aktuelnim temama, čitala štampa na koju su braća Gregovići bili pretplaćeni, zatim domaća i inostrana literatura, te slušalo muziciranje na klaviru Katine Gregović – bili mjesto susreta viđenijih građana i van Kastel Lastve. Izvjesno je da je klavir u ondašnjoj nevelikoj i patrijarhalno ustrojenoj Kastel Lastvi, u kojoj su se tek nazirali obrisi građanskog načina života, budio interesovanje i privlačio pažnju.

No, svakako treba imati u vidu i ulogu koju je Katina Gregović imala kao majka u vaspitanju i obrazovanju kćeri Draginje i sina Dušana. Nesumnjivo je da su oboje u porodičnom okrilju imali mogućnost da od majke nauče grčki, a moguće i turski jezik, ali i da dobiju

osnovno muzičko obrazovanje. Umijeće sviranja na klaviru ili nekom drugom instrumentu, stečeno u djevojačkim institutima ili na privatnim časovima, žene su nakon udaje obično prikazivale samo u okrilju porodice ili nekih važnijih prigoda, ali su upravo od majke djeca nerijetko dobijala prve časove muzike (Кокановић Марковић 2014: 141). Stoga ne iznenađuje da je iz ovakvog porodičnog ambijenta Draginja upisana na Đevojački institut na Cetinju, jer je takav vid školovanja bio i namijenjen gospođicama iz građanskih porodica, dok je njen brat nakon gimnazije na Cetinju dalje školovanje nastavio u Carigradu. Kao djevojci iz ugledne porodice, Draginji je bila predodređena udaja za pripadnika bogatog i obrazovanog sloja društva, dok je njen brat, kao muškarac, nakon završenih viših škola, imao mogućnost da ostvari karijeru uglednog diplomate i ispolji se u sferi javnog djelovanja. Ovo je paradigmatičan primjer o životnom putu ženske i muške djece iz iste porodice, imajući u vidu polaritet privatnog i javnog djelovanja u XIX vijeku, kao i predstave o podijeljenim rodним zadacima i ulogama u društvu, gdje je javna sfera bila namijenjena muškarcima, a privatna ženama (Столић 2006: 99–100; Кокановић Марковић 2014: 116–117).

Sl. 2. Нико Л. Перазић, Паитровски појединци (личности) кроз XIX и прву половину XX вијека, I и II дио (Zbirka fotokopija br. 51 – POPER, Državni arhiv Crne Gore – Arhivski odsjek Budva)

Medaljon II: Milica (Gregović) Budjovski i Draginja (Gregović) Gregović

O Milici Gregović, udatoj Budjovski, iz Jovovog prvog braka sa Jelom Sostum (?),¹⁰ ne samo da nije bilo pisanog traga u rodoslovi-
ma i hronikama stare Kastel Lastve, već ni u sjećanjima potomaka.
Pomen o smrti, objavljen u *Гласу Црногорца*, ukazao je na njeno po-
stojanje i omogućio dalje istraživanje. Njen brat Dušan J. Gregović
iskazao je „javnu blagodarnost“ srođnicima i prijateljima za izjave
saučešća „u našoj golemoj žalosti za milom sestrom Milicom Bu-
djovskom rođenom Gregović, koja preminu u Beču na 9. avgusta ove
god. u 53 ćoj god. svoga života“.¹¹

Sl. 3. „Јавна благодарност“,
Глас Црногорца, XXXIV/33
(20. 8. 1905)

Tragom ove obavjesti, u prepisima petrovačkih matičnih knjiga
pronađeni su podaci o vjenčanju Milice Gregović i Rudolfa Budjov-
skog, vojnog kapetana iz Beča, nastanjenog u Budimpešti u to vrije-
me.¹² Vjenčali su se u Kastel Lastvi 17. aprila 1882. godine. Kumovi
su bili izvjesni Zigert (Siegert) iz Beča¹³ i N. Rafailović iz Kastel Lastve.

10 Podatak iz prepisa matične knjige vjenčanih u Petrovcu na Moru.

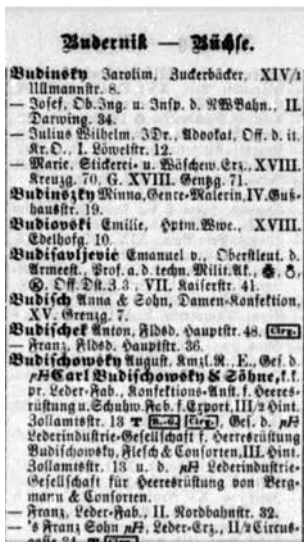
11 Јавна благодарност. *Глас Црногорца* XXXIV/33 (20. 8. 1905), 4.

12 Ime Rudolfa Budjovskog nalazi se u austrijskim vojnim knjigama iz 1887. godine.
Vidjeti: *Kais. Königl. Militär-Schematismus für 1878*. Wien. Aus der K. K. Hof-
und Staatsdruckerei. Dezember 1876, 173.

13 U prepisu matične knjige vjenčanih piše da mu je ime nečitko.

Milica je sa Rudolfom stanovala u Beču, a u Lemanovom (Adolph Lehmann) adresaru iz 1905. godine navedena je njena adresa: „Budiovski Emilie, Hauptmannswitwe, 18. Bezirk, Edelhofg. 10“.¹⁴ Pored tačnog mjesta stanovanja u adresaru je istaknuto i da je Milica u to vrijeme bila udovica vojnog kapetana.

Na osnovu malobrojne arhivske građe ukazano je na postojanje Milice Budjovski, što je polazište za dalja istraživanja o njenom životu i djelovanju. Kao djevojka iz ugledne i bogate porodice, status je zadržala i udajom za vojnog kapetana Budjovskog, s kojim je živjela u carskom Beču. Može se pretpostaviti da je Milica u porodici Gregović uživala jednak status kao i njena sestra Draginja iz drugog Jovovog braka. O tome svjedoči i podatak u matičnoj knjizi vjenčanih gdje je pored njenog imena navedeno da je „posjednica“ ali i topla javna blagodarnost koju je povodom smrti i žalosti „za milom sestrom“ objavio njen brat Dušan Gregović.

Sl. 4. Adresa Budjovski Emilie (Milice) u Beču 1905. Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnungs-Anzeiger, Hrsg. A. Lehmann, Wien, 1905.

Za razliku od dvije decenije starije sestre Milice, o Draginji Gregović postoji više sačuvanih podataka. Rođena je u Carigradu 10. jula 1871, a s porodicom se u Kastel Lastvu doselila 1872. ili 1873. godine. U njenom životopisu ogleđa se put karakterističan za žene iz uglednih i dobrostojećih građanskih porodica. Bila je vaspitnica Đevojačkog instituta na Cetinju, koji je u to doba bio jedina

14 Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnungs-Anzeiger, Hrsg. A. Lehmann, Wien, 1905, 145. <https://www.digital.wienbibliothek.at/periodical/structure/228489> (pristup: 25. 6. 2020).

institucija namijenjena obrazovanju ženske djece u Knjaževini Crnoj Gori, a tu su obrazovanje sticale i djevojčice iz Boke Kotorske i Dalmacije. Institut je osnovan 1869. godine pod pokroviteljstvom ruske carice Marije Aleksandrovne, a bio je pod neposrednim nadzorom crnogorske knjeginje Milene Petrović Njegoš.¹⁵ Prvobitno je bio smješten u Njegoševoj Biljardi, a 1872. preseljen je u novu zgradu koja je bila pogodnija za internatski tip školovanja.¹⁶ Budući da su u Đevojački institut primane djevojčice između devet i dvanaest godina, Draginja Gregović je mogla da bude upisana početkom osamdesetih godina XIX vijeka, u vrijeme kada je Institut već bio u novoj zgradi, a uslovi za održavanje nastave znatno poboljšani.¹⁷

Kakvo je obrazovanje Draginja Gregović mogla da dobije u Đevojačkom institutu? Po Ustavu Instituta iz 1870/71. školovanje je trajalo četiri, a od 1884/85. prošireno je na šest godina. Nastavni program bio je osmišljen po ugledu na ruske ženske gimnazije, pa je težište bilo na učenju stranih jezika (ruski i francuski), muzičkom obrazovanju i ručnim radovima. Posebna pažnja poklanjana je vođenju domaćinstva i vaspitanju djece. Plan i program iz 1880/81. godine sadržao je sljedeće predmete: Zakon Božji, Srpski jezik, Ruski jezik, Francuski jezik, Matematika, Realije (geografija, istorija, zoologija, mineralogija, botanika, fizika, hemija), Tehnika (ženski ručni rad, domaćinstvo, kaligrafija, crtanje, pjevanje, muzika i gimnastika). Pedagogika se dijelila na psihologiju, logiku, nauku o vaspitanju i metodiku, a izučavala se na petoj godini.¹⁸

Nastava muzike obuhvatala je teoriju muzike, solfeđo i klavir sa kamernim muziciranjem, a djevojke su podučavane i crkvenom pobjanju, o čemu je pisao i Pavel Apolonovič Rovinski: „Osam pet lekcija

15 Đevojački institut zvanično je otvoren 8. septembra 1869. godine. Njegovom otvaranju prethodila je posjeta knjaza Nikole I Petrograda 1868, kada je ruska carica Marija Aleksandrovna obećala da će dati sredstva za njegovo otvaranje. Sve do zatvaranja 1913. bio je glavna obrazovna institucija za školovanje ženske djece u Crnoj Gori, a imao je i značajnu ulogu u društvenoj emancipaciji žena. Neke od polaznica postale su učiteljice, a neke su objavljivale prevode novinskih članaka; „jedna vaspitanica (iz Dubrovnika) završila je s odličnim uspjehom romanistiku u Petrogradu, a druga (iz Ljubljane) medicinski fakultet“ (Martinović 1980: 65).

16 Nova zgrada na dva sprata sagrađena je u blizini cetinjske „Lokande“ na poljani Romanovina, a useljena je u jesen 1872. godine. Vidjeti: Mila Medigović Stefanović „Ženski institut na Cetinju“ (pristup: 10. 7. 2020).

17 Nakon završetka Crnogorsko-turskog rata (1876–1878) povećao se i broj učenika i nastavnog osoblja, a unaprijeđen je i kvalitet nastave zahvaljujući i boljoj materijalnoj opremljenosti. Đevojački institut posjedovao je bogatu biblioteku, klavir, teleskop i kabinete za pojedine predmete (Marković 2010: 184).

18 Mila Medigović Stefanović, „Ženski institut na Cetinju“ (pristup: 10. 7. 2020).

neđeljno, koje primaju od profesora muzike, vaspitanice su se još vježbale ½ sata dnevno u crkvenom pjeniju na četiri glasa s g-com Deprejs“ (Ровински 2000: 56). Časovi klavira bili su namijenjeni darovitijoj djeci, a Rovinski ističe da su učenice imale mogućnost da tri puta nedjeljno vježbaju klavir po pola sata: „Svaka učenica vježba se tri puta u neđelju i to svaki put po pola sata“ (Ровински 2000: 56). Muzičko umijeće učenice su mogle da pokažu na završnim ispitima, nedjeljnim liturgijama i na različitim svečanostima u kojima su uzimale učešća, o čemu svjedoče i napisi u štampi. Na Đevojačkom institutu Draginja Gregović dobila je najbolji vid obrazovanja koji je bio namjenjen ženskoj djeci Crne Gore i Primorja u to vrijeme, a imala je i mogućnost da posjećuje razne kulturne i društvene događaje na koje su vaspitanice dovođene, a nekada su i same uzimale učešća u programima.

Draginja se udala za veleposjednika Petra S. Gregovića s kojim je živjela u Kastel Lastvi i Carigradu. Poznato je da je Petar Gregović posjedovao rudnik uglja u Zonguldaku na Crnom moru.¹⁹ Vjenčali su se 2/14. februara 1892. u Kastel Lastvi, kako stoji u prepisu matične knjige vjenčanih. Draginja je tada imala 21, a Petar 34 godine. Kumovi su bili kapetan Stijepo Medin²⁰ iz Kastel Lastve i Niko Gregović posjednik. Prema svjedočenju njihove praunuke gospođe Ambre Deklić, brak je „sklopljen iz ljubavi“.

Draginja i Petar Gregović živjeli su u porodičnoj kući u Kastel Lastvi koja je bila potpuno renovirana početkom XX vijeka,²¹ ali i u Carigradu, gdje su dobili kćer jedinicu Anastasiju. Draginja je u Carigradu

19 Arhitekta Slobodan Bobo Mitrović iz Budve, autor jednog od rodoslova porodice Gregović iz Kastel Lastve i potomak ove kuće po ženskoj liniji, piše da je Petar Gregović od sultana dobio vlasništvo nad rudnicima uglja na Kozlu u Zonguldaku (Anatolija) koje je eksploatisao sa sinovcima Radom i Nikolom Andrijinim Gregovićem. Detaljnije u: Mitrović 2012.

20 Stijepo (Stefan) Medin (1824–1897), pripadnik stare i ugledne porodice iz Kastel Lastve, bio je pomorski kapetan i ktitor obnove tamošnje crkve Sv. Tome 1885. godine. Za zasluge u oslobodilačkim ratovima protiv Osmanskog carstva knjaz Nikola ga je odlikovao Danilovim ordenom III stepena. Kao prvi predsjednik Srpske čitaonice u Kastel Lastvi, na prvoj svetosavskoj večeri Čitaonice 1891. godine, zajedno sa Ivom Perazićem, dao je prilog za nabavku namještaja. Zalagao se za opšti napredak i prosperitet zavičaja, a posebno za obrazovanje ženske djece (Лукекић 2000: 115–116).

21 Riječ je o porodičnoj kući Krsta i Jova Gregovića koju je, po svjedočenju gospođe Ambre Deklić, naslijedila Draginja, a potom i njena kćerka Anastasija. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, ovu kuću koristila je italijanska, pa njemačka vojska. Po završetku rata imovina porodice Gregović je nacionalizovana i kuća je pretvorena u hotel „Sutjeska“, čiji su prvi gosti bili iz Čehoslovačke i Mađarske. Podaci su navedeni prema iskazu gospođe Deklić.

Sl. 5. Draginja Gregović sa kćerkom Anastasijom, 1923. godina
(vlasništvo porodice Zuber–Gregović)

povremeno uzimala učešća i u humanitarnim akcijama, pa je u „Cetinjskom vjesniku“ zabilježeno da je učestvovala u prikupljanju pomoći za crnogorski Crveni krst: „Da bi se omogućila lutrija u korist Crnogorskog Crvenog krsta priložile su mnoge rodoljubive Srпкиnje u Carigradu svoje darove, lijepe i skupocijene predmete za lutriju“. Među imenima nalazi se i Draginja P. Gregović. Autor članka na kraju ističe: „Nadati se, da će se svi Srbi Carigradski, a ponaosob Crnogorci, zauzeti da se u što većem broju rasprodaju lozovi ove lutrije, kako bi se što pre moglo pristupiti izvlačenju zgoditka ove lutrije“.²²

Prema kazivanju potomaka, miran period života supružnika Gregovića u Carigradu trajao je do početka dvadesetih godina XX vijeka kada je ukazom Kemala Ataturka, prvog predsjednika novouspostavljene Turske republike, došlo do nacionalizacije imovine imućnijih građana. U tom periodu i Petar Gregović ostao je bez svog imetaka, ali je ipak uspio da sačuva dio teško stečenog bogatstva. Međutim, ubrzo je preminuo (1921) i sahranjen je u Petrovcu, na groblju kod crkve Sv.

²² Lutриja za crnogorski Crвени Kрст. *Цетињски вјесник* II/20 (7. 3. 1909), 4.

Tome. Nakon njegove smrti supruga Draginja i ćerka Anastasija živjele su između Carigrada, zavičaja i Beograda. Kada je Anastasija 1924. godine započela zajednički život s Lalom Zuberom, čuvenim privrednikom sa Cetinja, Draginja je ostala da živi sama u Petrovcu i Beogradu.

Pomen o njoj nalazi se u beogradskom listu *Vreme* od 18. juna 1926, kada je davala trogodišnji pomen bratu „neprežaljenom pok. Dušanu J. Gregoviću, bivšem direktoru konsularnog odeljenja Ministarstva Inostranih Dela, u ovdašnjoj Sabornoj Crkvi, u subotu, 19. tek. mes. u 10 čas. pre podne.“²³ Navedeni podatak ukazuje da je Draginja u to vrijeme bila u Beogradu. Nije poznato gdje je sve boravila tokom Drugog svjetskog rata, a u poratnom periodu, pošto je porodična kuća u Petrovcu nacionalizovana, vjerovatno je živjela u Kotoru kod kćerke, gdje je i preminula 1957. godine. Sahranjena je zajedno sa suprugom u porodičnoj grobnici u Petrovcu.

Medaljon III: Anastasija Gregović

Draginja i Petar Gregović imali su samo jednu kćerku – Anastasiju, koja je rođena u Carigradu gdje je uživala sve pogodnosti bogatih i uglednih porodica kojima je pripadala. S roditeljima je često boravila u Kastel Lastvi, gdje je u porodičnoj kući svirala na klaviru, koji je u ovo mjesto sedamdesetih godina XIX vijeka donijela njena baka po majci Katina, Grkinja iz Carigrada.

Pored maternjeg, govorila je grčki, francuski i engleski jezik, a vjerovatno je poznavala i turski. Pohađala je francusku srednju školu za djevojke u Carigradu, u kojoj je sistem obrazovanja bio osmišljen po ugledu na slične evropske ženske zavode toga doba. U okviru škole, Anastasija je stekla i muzičko obrazovanje koje je pored klavira uključivalo i nastavu iz pjevanja. Odlično je svirala klavir i imala lijep sopran. U to vrijeme Carigrad je bio kosmopolitski grad, u kojem su živjele brojne etničke zajednice, pa i paštrovska, iz koje je Anastasijina porodica poticala, a koje su njegovale svoju kulturu i tradiciju. Školovanje je prekinula 1924. godine kada je na balu u Carigradu, u poznatom hotelu Pera Palace,²⁴ upoznala Lala Zuberu.

23 Помен. *Време*, VI/1615 (18. 6. 1926), 2.

24 Hotel Pera Palace izgrađen je 1892. godine, a ime je dobio po četvrti Beyoğlu (Pera) u Carigradu, gdje se i nalazi. Bio je namijenjen za smeštaj putnika „Orient Expressa“ i smatran je najstarijim „evropskim“ hotelom u Turskoj. Bila je to prva zgrada u Carigradu koja je imala električno svijetlo, protočnu toplu vodu i lift. Hotel je projektovao Aleksandar Volari (Alexander Vallaury). Godine 1924, kada su se na balu u hotelu upoznali Anastasija Gregović i Lale Zuber, u njemu je boravila i Greta Garbo. Detaljnije vidjeti u: Lechner 2013.

*Sl. 6. Anastasija Gregović, Carigrad, oko 1912. godine
(vlasništvo porodice Zuber–Gregović)*

Kada su se Anastasija i Lale Zuber upoznali, on je imao 36 godina, bio je već oženjen i uspješan preduzetnik. Po svjedočenju njihove unuke gospođe Ambre Deklić, „pobjegli su zajedno i nisu se razdvajali do početka Drugog svjetskog rata“. Nijesu, međutim, mogli da se vjenčaju pošto je Lale dobio razvod od prve supruge tek 1942. godine, dok je bio u Sjedinjenim Američkim Državama. Anastasija i Lale su imali troje djece: kćerku Lidiju (Pariz, 1925 – Mek Alen, Teksas, 2015), Dijanu (Trst, 1927) i sina Ivana (Split, 1931 – Herceg Novi, 2020).

Lale Zuber bio je jedan od najbogatijih veleposjednika između dva svjetska rata u Kraljevini Jugoslaviji. Ovaj uspješni brodovlasnik, bankar i trgovac, rođen 1888. godine²⁵ u selu Ugnji kraj Cetinja, nakon završene Pomorske škole u Kotoru otišao je u Ameriku, gdje je

²⁵ Zuber Gregović. Dug Crne Gore prema porodici Zuber Gregović – <https://www.zuber-gregovic.me/istorija/> (pristup: 2. 8. 2020).

Sl. 7. Hotel Pera Palace, dvadesete godine XX vijeka
(<https://famoushotels.org/hotels/pera-palace-hotel>)

36

živio 20 godina i stekao veliki imetak baveći se transportom voća. U Crnu Goru vratio se 1920. i donio cjelokupan kapital. Osnovao je Srpsko-albansku banku 1922. godine, koja je bila „najača banka u Crnoj Gori u to vreme“, sa kapitalom od 12 miliona dolara. Posjedovao je i pomorsku kompaniju Zetsku plovidbu. Ona je raspolagala sa 22 broda, od kojih su dva bila prekookeanska, a 320 porodica iz Boke živjelo je od Zuberove flote. Njegov sin Ivan Zuber navodi da su imali „nekretnine od Perasta, Kotora, Cetinja, Budve, Petrovca, Ulcinja“ do Sarajeva, Beograda i dalje.²⁶

Živjeli su u Kotoru, gdje je bilo glavno operativno sjedište Zetske plovidbe, i to prvo u naselju Muo, a poslije u vili „Firence“ pored hotela „Slavija“ u Škaljarima. Iako je Anastasija Gregović porijeklom bila predodređena za život kakav su vodile njena baka i majka, u njenom životnom putu odražava se slobodniji duh novog vremena, o čemu svjedoči i njen više decenija dug život nevjenčane supruge Lala Zuberu.

Njihove kćerke Lidija i Dijana još kao djevojčice poslate su na školovanje u Beograd, a zatim u francuski internat u Trstu, dok je sin Ivan (Ivica) ostao s roditeljima. Na taj način nastavljena je porodična tradicija obrazovanja djevojčica u ženskim internatima gdje su, baš kao i nekada njihova majka i baka, između ostalog, stekle i

²⁶ Prema iskazu Ivana Zuberu u emisiji *Pečat – Lale Zuber i njegoa porodica*, prikazanoj na RTCG 8. jula 2011. (urednice emisije: Tanja Šuković, Dušanka Mićunović i Nataša Baranin). <https://www.youtube.com/watch?v=TFDwr7Wmh7s> (pristup: 20. 8. 2020).

Sl. 8. Anastasija Gregović, 1922. godina
(vlasništvo porodice Zuber–Gregović)

muzičko obrazovanje. Zanimljivo je da je Lidija Zuber, udata Ranganth (Ranganth), pripadnica četvrte generacije ove kuće, kasnije postala uspješna pijanistkinja.²⁷ Djevojčice su preko ljeta dolazile na Muo. Otac Lale je često bio na poslovnim putovanjima, a djeca su vrijeme provodila s majkom i dadiljama. Anastasijina kćerka Dijana (1927),

²⁷ Lidija (Lilly) Ranganth bila je odlična pijanistkinja, a godinama je aktivno igrala i golf za McAllen Country Club. Vidjeti: *Lidia (Lilly) Ranganath (1925–2015)*. <https://www.legacy.com/obituaries/themonitor/obituary.aspx?n=lidia-ranganath-lilly&pid=175003499&fhid=8128> (pristup: 24. 7. 2020).

udata za pravnika i publicistu Dragutina Deklića Skita (Lošinj, 1915 – Trst, 2002), sjeća se majčinog sviranja na klaviru i pjevanja u porodičnoj kući u Kotoru. Prema njenim riječima, Anastasija je često svirala, izvodeći pored klasičnog repertoara i u to vrijeme moderne kompozicije. Za pretpostaviti je da je riječ, pored ostalog, i o američkoj zabavnoj muzici, koja je početkom XX vijeka potisnula do tada dominantan repertoar salonskih klavirskih kompozicija. Sa suprugom i djecom vodila je mondenski život, a nadaleko je bila poznata po svojoj izuzetnoj ljepoti. Porodica je živjela uživajući sve pogodnosti svog društvenog položaja, o čemu svjedoče i sjećanja Ivana Zuberera koji ukazuje da su posjedovali „četiri limuzine, kada je bilo tri u Crnoj Gori“.

Početak rata označio je kraj srećnog života porodice Zuber–Gregović. Lale Zuber otišao je u Ameriku 1940. godine, a Anastasija je sa najmlađim djetetom, sinom Ivanom, ostala u Crnoj Gori, dok su kćerke Lidija i Dijana bile u internatu u Trstu. Po riječima Ivana Zuberera, Anastasija je „kao antifašista bila zarobljena u logorima Mamula i Prevlaka“, gdje je provela čak 11 mjeseci (Mandić 2015: 37).²⁸ Ivan je imao deset i po godina kada je otpočeo rat i sačuvao je u sjećanjima posljednji susret s ocem, prije njegovog odlaska u Ameriku, kao i težak ratni i poslijeratni period, kad je s majkom živio „u bijedi“, budući da je nova vlast oduzela i nacionalizovala kompletnu imovinu porodice Zuber–Gregović.²⁹ Lale Zuber umro je u Sjedinjenim Američkim Državama 1947, a Anastasija je izvršila samoubistvo 21. decembra 1959. godine u Beogradu,³⁰ „nakon toga što joj je po šesti put odbijeno izdavanje pasoša za inostranstvo“ (Deklić-Skit 1990: 12).³¹

28 U sjećanjima na dane provedene u logoru, objavljenim u tekstu „Život u logoru Mamula“ i Prevlaka, Gospava Kovačević pominje da je Anastasija Zuber bila ispitivana pod sumnjom i da je Jevrejka (Kovačević 1987: 178). Gospođa Ambra Deklić nam je kazala da je prezime Zuber jevrejskog porijekla, iako je porodica Lala Zuberera bila pravoslavna.

29 Podaci dobijeni od gospođe Ambre Deklić i iz emisije „Lale Zuber i njegova porodica“.

30 Na groblju oko petrovačke crkve Sv. Tome nalazi se grobnica na čijem je visokom spomeniku od bijelog mramora, koji je podigla porodica Ivana L. Zuberera, uklesano da su tu sahranjeni Petar Stijepov Gregović, Draginja i Anastasija. Međutim, poznato je da je Anastasija zapravo sahranjena na Novom groblju u Beogradu, na parceli 102, grob 74, kao i da je sahranu izvršio sin Ivan Zuber. Podaci su dobijeni ljubaznošću gospođe Violete Obrenović (JKP Pogrebne usluge Beograd).

31 Po svjedočenju gospođe Ambre Deklić, Anastasija Gregović je u to vrijeme bila sama i bolesna u Beogradu. Imala je tumor na oku i nadala se da će dobiti pasoš, što bi joj omogućilo liječenje u Italiji. I dok je Anastasiji bilo onemogućeno od strane ondašnjih vlasti da napusti Jugoslaviju, njenoj kćerki Dijani Deklić nije bilo dozvoljeno da uđe u zemlju. Ove teške okolnosti doprinijele su odluci o samoubistvu.

*Sl. 9. Anastasija Gregović, 1927. godina
(vlasništvo porodice Zuber–Gregović)*

* * *

Arhivska istraživanja građe i kontakti s potomcima porodica Gregović i Zuber omogućili su upotpunjavanje mozaika porodične istorije Gregovića iz Kastel Lastve. Vjerujemo da će nastavak istraživanja osvijetliti značaj ove porodice u društvenom, ekonomskom i kulturnom životu Knjaževine/Kraljevine Crne Gore, a potom i Kraljevine SHS/Jugoslavije. Ovom prilikom nastojali smo da porodične rodoslove upotpunimo ženskim potomcima i da na osnovu podataka iz matičnih knjiga, rukopisnih zaostavština, napisa u štampi iz XIX i prvih decenija XX vijeka, kao i druge dokumentarne građe, ukažemo na njihovo postojanje i djelovanje, postavljajući temelj za buduća istraživanja i osvjetljavanje njihovog doprinosa u sferama u kojima su mogle da iskažu svoje talente i znanja.

40 — Otvaranjem tri „medaljona“ iz „ženske“ perspektive odškrinuta su vrata u bogato kulturno i društveno nasljeđe jedne ugledne paštroske porodice. Kroz sudbine Katine i Draginje Gregović ogleda se model ženskog vaspitanja, obrazovanja i djelovanja, prvenstveno u privatnoj sferi i s povremenim angažmanima u humanitarnom radu, što je bio dominantan i poželjan vid ženskog ispoljavanja u XIX i početkom XX vijeka. Posljednji „medaljon“ otkriva sliku Anastasije Gregović koja svojim životom i odlukama već zrcali odlike novog doba i u čijoj se sudbini prelamaju i tragična zbivanja iz prve polovine prošlog vijeka. Nadaleko poznata po svojoj ljepoti, kćerka jedinica Petra S. Gregovića, vlasnika rudnika u Anadoliji, Anastasija je svojim postupcima hrabro raskidala sa dotadašnjim konvencijama i tradicijom. To se očituje već u njenoj odluci da prekine školovanje i pobjegne sa, u to vreme oženjenim i od nje znatno starijim Lalom Zuberom, da živi s njim u nevjenčanoj zajednici i rodi troje djece. Nesumnjivo je da su ovakva dešavanja nosila i određene društvene posljedice koje u atmosferi tadašnjih konvencija i predrasuda, patrijarhalnog paštroskog i crnogorskog društva sigurno nijesu bile lake niti jednostavne. Za vrijeme Drugog svjetskog rata Anastasija je hrabro ispoljavala svoje antifašističke stavove zbog kojih je jedanaest mjeseci provela u logorima Mamula i Prevlaka. Anastasija Gregović je svoje životne odluke donosila slobodno i onako kako je smatrala da je ispravno, bez obzira na posljedice. Iako bi samoubistvo u nekim okolnostima moglo da se protumači kao trenutak slabosti, Anastasija je zapravo samo odustala od života bez slobode. U to vrijeme njen suprug Lale Zuber i majka Draginja već su bili pokojni, a djeca odrasla i ostvorena u svojim novim porodicama.³² Anastasija Gregović, žena o čijoj ljepoti su ispredane legende i koja je bila inspiracija pjesnicima, poliglotkinja, obrazovana u elitnoj francuskoj školi za djevojke u Carigradu, koja je plijenila sviranjem na klaviru i lijepim sopranom, životom slavi slobodu življenja i izbora koju su generacije žena tek osvajale u tom periodu. Nije se uklapala u očekivane i generacijama unazad nametnute društvene okvire, već ih je hrabro rušila živeći u slobodnom braku, dižući svoj glas protiv fašizma u zlo i nesigurno ratno vrijeme i na kraju birajući slobodu u smrti, kada joj je bilo onemogućeno da upravlja svojim životom.

Katina, Milica, Draginja i Anastasija Gregović nijesu bile samo porodične žene, kćerke i supruge uglednih i uspješnih ljudi. Svojim

32 Kada je Anastasija preminula, najstarija kćerka Lidija imala je 34 godine i živjela je sa suprugom u Americi, Dijana (32 godine) je takođe bila udata i nastanjena u Trstu, a najmlađi sin Ivan (28) bio je u Herceg Novom i bavio se sportom.

životom, obrazovanjem i djelovanjem one čine neraskidive i ključne niti porodične istorije Gregovića, kao i kulturnog i društvenog miljea Kastel Lastve / Petrovca na Moru, Kotora, Beograda i paštrovske zajednice u Carigradu. Od prvog klavira i građanskih salona u staroj Kastel Lastvi, preko balova i humanitarnih akcija za pomoć Crnoj Gori u Carigradu, do zatvora na Mamuli i Prevlaci i gotovo zaboravljenih grobova u primorskom zavičaju, Beogradu i Beču – rasuta je neispisana istorija žena iz paštrovske porodice Gregović, od kojih su neka imena tek ovim istraživanjem ponovo vraćena u sjećanja njihovih potomaka.

Bibliografija

I – Izvori

Štampa³³

Јавна благодарност. *Глас Црногорца* XXXIV/33 (20. 8. 1905): 4.

Лутрија за црногорски Црвени Крст. *Цетињски вјесник* II/20 (7. 3. 1909): 4.

Помен. *Време* VI/1615 (18. 6. 1926): 2.

Rukopisi

Mitrović, S. 2012. Rodoslov Gregovića iz Petrovca (neobjavljeni rukopis, privatna arhiva)

Перазић, Н. Л. (средина 50-их година XX вијека) *Ластва*. Iz zbirke fotokopija br. 51 – POPER, Državni arhiv Crne Gore – Arhivski odsjek Budva.

Перазић, Н. Л. (крај 50-их година XX вијека) *Паштровски појединци (личности) кроз XIX и прву половину XX вијека, I и II дио*. Iz zbirke fotokopija br. 51 – POPER, Državni arhiv Crne Gore – Arhivski odsjek Budva.

Matične knjige³⁴

Матична књига рођених 1850–1899. (Буљарица – Петровац на Мору)

Матична књига рођених 1900–1946. (Буљарица – Петровац на Мору)

Матична књига вјенчаних 1850–1899. (Буљарица – Петровац на Мору)

Матична књига вјенчаних 1900–1946. (Буљарица – Петровац на Мору)

Матична књига умрлих 1850–1899. (Буљарица – Петровац на Мору)

³³ Listovi su dati prema hronologiji objavljivanja.

³⁴ U pitanju su prepisi matičnih knjiga, urađeni sredinom XX vijeka, koji se čuvaju u Mjesnoj kancelariji Petrovac na Moru (Sekretarijat za lokalnu samoupravu Opštine Budva).

Матична књига умрлих 1900–1945. (Петровац на Мору)

Dokumentarna građa

Kais. Königl. Militär-Schematismus für 1878. Wien. Aus der K. K. Hof- und Staatsdruckerei. Dezember 1876.

Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnungs-Anzeiger, Hrsg. A. Lehmann, Wien, 1905. <https://www.digital.wienbibliothek.at/periodical/structure/228489> (pristup: 25. 6. 2020).

II – Literatura

Deklić-Skit, D. 1990. *Elegije: pjesme*. Rijeka: D. Deklić-Skit.

Ивановић, Д. 2017. Сто педесет година од рођења сликара Марка Греговића. У: Медин, Д. (ур.), *Марко К. Греговић: 150 година од рођења (1867–2017): Слике и иконе* [каталог изложбе], Будва: ЈУ Музеји и галерије Будве, 3–7.

Кокановић Марковић, М. 2014. *Друштвена улога салонске музике у животу и систему вредности српског грађанства у 19. веку*. Београд: Музиколошки институт САНУ.

Кокановић Марковић, М. *Трагом првог клавира у Кастел Ластви: прилози културној историји Паштровића* (у припреми за штампу).

42 Kovačević, G. 1987. Život u logoru Mamula i Prevlaka. U: Voјović, J. R. (ur.), *Zatvori i logori u Boki Kotorskoј i Bokelji u zatvorima i logorima van Boke 1941–1945: Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg-Novom 20. i 21. decembra 1985. godine*. Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOR-a Opštine Herceg-Novi, 177–179.

Krivokapić, P. i Borilović, B. 2010. *Bibliografija o iseljenicima iz Crne Gore do 1941*. Podgorica: Centar za iseljenike Crne Gore.

Лукећић, М. 2000. *Поменик Паштровића I*. Петровац: Банкада – Збор Паштровића.

Mandić, N. 2015. Ivan Zuber, nasljednik oduzete imovine na primorju procijenjene na 67,5 miliona eura. *Monitor XXVI/1273* (13. 3. 2015): 36–37.

Marković, V. 2010. Muzičko vaspitanje i obrazovanje u Djevojačkom institutu carice Marije na Cetinju. U: Burić, A. (ur.), *Tragom crnogorske muzičke baštine, radovi sa naučnog skupa*, Podgorica, 25. mart 2010, Podgorica: CANU, 183–189.

Мартиновић, Д. 1980. Дјевојачки институт, прва женска средња школа у Црној Гори. *Васпитање и образовање* 3: 156–167.

Медин, Д. и Будимић Вуковић, В. 2016. О запису *Назив стабала насађених у Петровцу* Ника Лукина Перазића. *Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности*, 36: 261–271.

Новаков, А. 2006. Греговић, Душан. У: Попов, Ч. (ур.), *Српски биографски речник, 2, В–Г*, Нови Сад: Матица српска, 802–803.

- Ровински, П. А. 2000. *Дјевојачки институт Царице Марије на Цетињу (1869–1913)*. Цетиње: Обод.
- Столић, А. 2004. Родни односи у царству подељених сфера. У: Столић, А. и Макуљевић, Н. (прир.), *Приватни живот код Срба у 19. веку*, Београд: Слио, 89–112.
- Вукмановић, Ј. 1960. *Паштровићи: антрополошко-етнолошка испитивања*. Цетиње: [б. и.].

Internet izvori

- Dug Crne Gore prema porodici Zuber Gregović. *Zuber Gregović*. <https://www.zuber-gregovic.me/istorija/> (pristup: 2. 8. 2020).
- Lale Zuber i njegova porodica (emisija „Pečat“, RTCG; ur. Šuković, Т., Мићуновић, D. i Baranin, N.). <https://www.youtube.com/watch?v=TFDwr7Wmh7s> (pristup: 20. 8. 2020).
- Lechner, W. 2013. „Ein Hauch von Konstantinopel“. *Istanbul: Die Zeit City Guide*. Zeit online. <https://books.google.rs/books?id=9Rj-ZAAAAQBAJ&pg=PT14&dq=Ein+Hauch+von+Konstantinopel%E2%80%9C.+Istanbul:+Die+Zeit> (pristup: 23. 6. 2020).
- Lidia (Lilly) Ranganath (1925–2015). <https://www.legacy.com/obituaries/themonitor/obituary.aspx?n=lidia-ranganath-lilly&pid=175003499&fhid=8128> (pristup: 24. 7. 2020).
- Medigović Stefanović, M. [s. a.] *Ženski institut na Cetinju. Montenegrina*. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/dokumenti/zenski_institut_na_cetinju_mila_stefanovic.htm (pristup: 10. 7. 2020).

Marijana Gušić i nematerijalna kulturna baština Crne Gore

Dr Tatjana Koprivica
Istorijski institut
Univerzitet Crne Gore
Bulevar revolucije 5, 81 000 Podgorica
tkoprivica@ucg.ac.me

Apstrakt: U radu se razmatra doprinos Marijane Gušić istraživanju, dokumentovanju i prezentaciji nematerijalne kulturne baštine Crne Gore. Ukazuje se na značaj uspona Marijane Gušić na Bobotov kuk na Durmitoru 1930. godine kao prve alpinistkinje koja je osvojila ovaj, kao i više durmitorskih vrhova. Analiziraju se i drugi segmenti njenog etnološkog bavljenja Crnom Gorom, a posebno njeno interesovanje za proučavanje dobrotške čipke.

Ključne riječi: Marijana Gušić, Crna Gora, Durmitor, Bobotov kuk, film, alpinizam.

Marijana Heneberg Gušić (18. II 1901–6. II 1987), jedna od najznačajnijih hrvatskih i jugoslovenskih etnološkinja, značajan dio svog naučnog opusa posvetila je istraživanju Crne Gore. Na Zagrebačkom sveučilištu 1924. godine diplomirala je povijest i geografiju. U to vrijeme na ovom sveučilištu nije postojala katedra za etnologiju (Čulinović Konstantinović 2001: 101-105). Kao profesorica, od 1927. do 1939. godine, službovala je u gimnazijama u Rijeci i Zagrebu. Tokom Drugog svjetskog rata, kao pripadnica antifašističkog pokreta, 1942. godine je uhapšena, a naredne godine je, sa suprugom Branimirom, deportovana na prisilni rad u Beč. Po okončanju rata, od 1946. do 1965. godine, bila je direktorica Etnografskog muzeja u Zagrebu i njegovog odjela u Kumrovcu, a od 1963. do 1974. godine i direktorica Etnološkog zavoda Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti (Čulinović Konstantinović 2001: 101-105; Gjetvaj 1989: 20). Značajan dio rada Marijane Gušić odnosi se na muzeološku aktivnost. Postavila je više od 20 stalnih i povremenih izložbi u Zagrebu, Zadru, Splitu, Kumrovcu, Beogradu, Pragu, Stokholmu i dr. Iza nje je ostao bogat stvaralački opus od više od 100 naučnih i stručnih radova. (Čvrljak 1988: 4-5).

Svoja etnografska istraživanja Marijana Gušić, u najvećoj mjeri, temeljila je na ozbiljnom terenskom radu, tvrdeći da etnografska građa ima ...„isto građansko pravo što ga uživaju svi pisani i materijalni spomenici“ (Marušić 2019: 24). Zalagala se za veće vrednovanje narodne umjetnosti, jer:

... na tom je zlatnom kolutu nanizana ujedno duga povijest našeg naroda. Ne povijest pojedinaca, junaka i političkih vođa, ne imena iz znamenitog historiografskog kruga, kako su iz vodeće društvene klase ušla u pisane spomenike, ne povijest poznatih nam događaja, ratova, utanačenja i paktova, ne, nego onih pokretnih sila koje u pozadini iza poznatog historijskog zbivanja trajno djeluju kao osnovni mehanizam u razvitku jedne zemlje i njezina naroda, a u sredini koja tvori srž narodnog tijela, oličenog u društvenom zbiru jedinaka, kojih znoj i žuljevi hrane zemlju i njene gospodare. (Marušić 2019: 26-27)

Radom Marijane Gušić nastala je i sakupljena značajna naučna građa, koju je poklonila Državnom arhivu u Zagrebu (Čvrlijak 1988). Za poznavanje crnogorske kulturne baštine od posebnog značaja je fotografski i filmski segment njene zaostavštine.

Durmitor

Marijana Gušić planinarka je od srednjoškolskih dana. Od 1919. godine članica je Hrvatskog planinarskog društva i jedna od osnivačica podružnice Sljeme. Planinarila je po Julijskim i Kamniškim Alpima i Karavankama, a 1922. godine, kao prva Hrvatica, osvojila je sjevernu triglavsku stijenu. Ovaj podvig dokumentovala je fotografijama, prezentovanim na predavanju koje je održala u Zagrebu (Blašković 1962: 11). Popularišući jugoslovenski alpinizam, sa slovenačkog je prevela Badjurin „Vodič po Triglavu“ (Gušić 1974: 4).

Branimira Gušića (1901-1975), otorinolaringologa, antropogeografa i planinara, svog budućeg supruga (od 1926. godine), upoznala je na planini (Blašković: 11). Sa njim počinje da obilazi Dinaride, koji ih privlače i kao alpiniste i kao istraživače kulturne baštine, posebno zainteresovane za naselja planinskih stočara (Čulinović Konstantinović 2001: 102). Terenska istraživanja su pripremali pažljivo, interdisciplinarno, baveći se predmetom svog istraživanja sa geografskog,

istorijskog, etnološkog i botaničkog aspekta. Skoro vijek kasnije, upravo na osnovu sličnih kriterijuma, na Međunarodni dan planina, 11. decembra 2019. godine, UNESCO je uvrstio alpinizam na popis nematerijalne svjetske kulturne baštine kao „tradicionalnu fizičku aktivnost karakterističnu po kulturi sačinjenoj od znanja o kretanju i boravku u visokim planinama, istoriji i razvoju vrijednosti te specifičnim vještinama“. (<https://ich.unesco.org/en/RL/alpinism-01471>)

Marijana i Branimir Gušić su etnografsku građu o Durmitoru počeli da sakupljaju na svojim studijskim putovanjima 1927. i potom 1929. i 1930. godine (Gušić 1981: 74). O motivaciji za njihov rad, Branimir piše:

... najbolje [su] geografske karte Durmitora i Prokletija izdane u Beču od negdašnjega austrougarskoga vojnogeografskog instituta bile veoma nepotpune, sa opsežnim bijelim praznim plohamama preko kojih se širio natpis 'unerforscht' - neistražen? Razumljivo je da je to snažno budilo maštu mladih ljudi kao što smo bili nas dvoje studenata Zagrebačke univerze. Čisti alpinizam nije nas zadovoljavao. Privlačilo nas je rješavanje zagonetaka koje su se krile ispod tih bijelih praznina na vojničkim kartama. (Gušić 1974: 5)

47 —

I u literaturi, najznačajnije informacije o Durmitoru mogle su se naći u radovima njemačkog geografa Kurta Haserta i italijanskog botaničara Antonija Baldačija, koji su ga istraživali 90-tih godina XIX vijeka (Pulević i Vincek 1991; Adžić 2020: 4). Hasertovo djelo sadrži i kratak pregled alpinizma na Durmitoru, a navodi se da je Bobotov kuk 1883. godine osvojio Oskar Bauman (Poljak 2011: 59). „Glas Crnogorca“ zabilježio je da je Jovan Laušević prvi domaći alpinista koji je 1888. godine osvojio Bobotov kuk (Laušević 1888).

Vrhunac naučnog interesa Marijane Gušić (foto 1) za Durmitor predstavljala je 1930. godina, kada je, u mjesecu maju, postavila Durmitorsku zbirku u Etnografskom muzeju u Zagrebu. Tokom ljeta iste godine više od mjesec dana boravila je na Durmitoru, osvojila nekoliko prvenstvenih alpinističkih smjerova i učestvovala u snimanju filma „Durmitor“.

Pomenutu zbirku Marijana i Branimir Gušić postavili su u okviru III kongresa slovenskih geografa i etnografa, koji je otpočeo 4. maja u Beogradu, a završio se 17. maja 1930. godine u Zagrebu (Tkalčić 1930: 189). Pripemili su je uz pomoć Sava Durkovića, učitelja iz

Sl. 1. Marijana Gušić u drobnjačkoj nošnji, Etnografski muzej u Zagrebu (prema Adžić 2020).

Podgore, koji je bio saradnik Etnografskog muzeja u Zagrebu. (Leček i Petrović Lješ, 2011: 169-170). Finansijski, izložbu je pomogla Kraljevska Banska Uprava savske banovine u Zagrebu, a fotografije su izrađene uz pomoć Hrvatskog turističkog kluba „Sljeme“ iz Zagreba (Heneberg Gušić 1930: 191). Kako Marijana svjedoči:

U Crnoj Gori tada još nije bilo pobude za muzejskim sakupljanjem i čuvanjem te vrste kulturnog dobra, a svi su se naši prijatelji Drobnjaci radovali kada su čuli da će njihova svojina poslužiti za izložbu. (Gušić 1981: 80)

Za ovu izložbu štampan je i posebni katalog. U prostoru Etnografskog muzeja rekonstruisana je durmitorska soba i unutrašnjost katunske kolibe, sa osnovnim elementima pokućstva, a predstavljena je i durmitorska narodna nošnja. Durmitorska zbirka ostala je izložena u Etnografskom muzeju i duže vrijeme nakon kongresa. (Gušić 1981: 74).

Interesovanja za fotografije koje su Gušići snimili na Durmitoru rezultiralo je početkom marta 1931. godine još jednom izložbom u

Zagrebu, u salonu „Ullrich“, u organizaciji planinarskog kluba „Sljeme“ (Koranek i Gušić 1931). U februaru i martu iste godine, Marijana Gušić je o Durmitoru održala predavanja u Zagrebu i Beogradu (Poljak 2011: 60). Beogradska „Politika“ od 17. marta 1931. godine piše da je:

Marijana Gušić planinarka i žena kojoj je nauka bliska, Zagrepčanka koja je Crnogorcima približavala Durmitor i Volujak koji su Crnogorcima pod nosom i prema kojima su oni, pogrešno, slijepi.

Marijana Gušić interesovala se za sve manifestacije narodnog života u durmitorskom kraju, od arhitekture i nošnje, preko starih zanata i tehnika do običaja i narodnih pjesama. Bilježila je svako-dnevicu durmitorskih žena, njihov život na katunima (foto 2, 3), vjervovanja, načine pripreme hrane, pravljenja skorupa, sira i dr. (Gušić 1955). Posebno su je interesovale *ostajnice*, *tobelije*, a Milicu Mikaša Karadžić, jednu od njih, upoznala je u selu Paležu (Heneberg Gušić 1930: 197-198). (foto 4). Durmitorskim etnografskim temama Marijana Gušić će se vratiti i 80-tih godina XX vijeka (Gušić 1981).

U junu i julu 1930. godine Marijana je bila dio ekipe koja je snimila „Durmitor“, prvi i jedan od najznačajnijih etnografskih filmova

Sl.2. Branimir Gušić, Mlada žena iz Drobnjaka 1930 (prema Adžić 2020).

Sl.3. Branimir Gušić, Žena sa pletenicama i starinskom crvenkapom (prema M. Heneberg Gušić 1930).

Sl.4. Branimir Gušić, Milica Mikaš Karadžić (prema M. Heneberg Gušić 1930).

50

snimljenih u Jugoslaviji između I i II svjetskog rata. (Kosanović 2002: 226). Film „Durmitor“ sniman je u koprodukciji sa austrijskim snimateljem Karlom Koranekom Lumensteinom, za koga se smatra da je bio i glavni reditelj. Branislav Gušić je bio vođa ekspedicije, odnosno scenarista i koreditelj filma, a Marijana koscenaristkinja i korediteljka. Saradnik im je bio arheolog Većeslav Heneberg, kustos Narodnog muzeja u Zagrebu. Film je bio crno-bijeli, snimljen na traci od 35 mm, na pet rolni dužine 1565 metara. Naknadno mu je dodata muzika (Kosanović 2011: 76). Koranek je u Beč odnio nerazvijene vrpce i razvio negativ-kopiju za sebe i jedan pozitiv za Gušiće. Ovu kopiju su 1942. godine odnijele ustaše prilikom Marijanog i Branislavovog hapšenja u Samoboru. Kornakova kopija nestala je u ratnim ruševinama u Minhenu, pa je ona sačuvana u Hrvatskoj ostala jedina. Slučajno ju je, 1972. godine, u jednoj ostavi u Zagrebu, pronašao Joze Rišavlja, predsjednik planinarskog društva „Matica“ (Henzlovski 1972: 5). Jedna od naknadno napravljenih kopija čuva se sada i u Crnogorskoj kinoteci.¹

Film „Durmitor“, kako je ocijenio Dejan Kosanović, jedan od najboljih poznavalaca istorije jugoslovenskog filma, je „fotografski izvrsno snimljen, dramaturški tok o putovanjima neprekidno drži pažnju

1 Zahvaljujemo se Andru Martinoviću i Crnogorskoj kinoteci na ustupanju kopije filma *Durmitor* za potrebe ovog naučno-istraživačkog rada.

gledalaca, kojima se stalno otkriva nešto novo“ (Kosanović 2011: 76). Akteri filma su Marijana i Branimir koji putuju od Zagreba prema Durmitoru, upoznaju nas sa skoro nepoznatim predjelima, prirodom, naseljima, građevinama, sakralnim objektima, ljudima koje susreću na svom putovanju. Dragocjeni izvor za identifikaciju njihovog preciznog itinerera je sinopsis filma „Durmitor“, koji je sačuvan u zaostavštini Marijane Gušić (HDA, Osobni arhivski fond Gušić Marijana, 1033).

U ovom filmu gledalac/teljka prati Marijanu i Branimira Gušića dok oni, u društvu sa stalnim pratiocem Omerom Čamparom (Gušić 1966) putuju od Zagreba, preko Bosne i Foče, do doline Drine; zatim nastavljaju put prema katunima u Tovarnici, na Zelengori i Vrataru, nad kanjonom Sutjeske, osvajaju Volujak i Bioč, spuštaju se na Trnovačke katune i Trnovačko jezero da bi nastavili putovanje usponom na Maglić, silaskom u Mratinje i kanjon Pive i ponovnim usponom uz strme Pivske planine. U Crkvicama nailaze na zbor žena u crkvi, starijih sa crnim maramama i mlađih sa bijelim, na žene koje tuže na grobovima svojih najbližih, koje igraju u kolu ili se družu. Preko Nedajnog se spuštaju do Sušičkog jezera, pa uz Skakala dolaze u Škrku, iz koje prave penjačke ture na Šarene pasove, Grudu i Prutaš. Iz Škrke, preko Dobrog dola, dolaze na Žabljak, gdje im je domaćin bio učitelj Veljko Đurković. Sastaju se i sa Novicom Šaulićem, tadašnjim narodnim poslanikom i sakupljačem narodnih pjesama (HDA, Osobni arhivski fond Gušić Marijana, 1033).

Poslednji dio filma predstavlja uspon na centralni durmitorski plato, sa njegove istočne strane, od Žabljaka. Logor za finalni uspon postavljen je u Gornjoj Ališnici pod Bezimenim vrhom (foto 5, 6, 7). U filmu su zabilježeni segmenti penjačke ture u istočnoj stijeni na vrh Bobotovog kuka, kao i trenutak kada Marijana, sa Branimirom, osvaja Bobotov kuk visok 2522 m (foto 8). Koliko je do sada poznato, bila je prva žena koja je osvojila ovaj najvisočiji durmitorski vrh. Prvenstvenim smjerovima, odnosno onima koje je, tokom ove ekspedicije, Marijana prva osvojila, smatraju se i Bezimeni vrh Ališnice, sjeverna stijena Bobotovog kuka, sjeverna stijena Prutaša i Grude (Blašković 1962: 12). Film se završava scenama silaska niz strme durmitorske strane, oproštaja na Crnom jezeru i Žabljaku i odlaska, preko Šavnika, Nikšića, Podgorice, Njeguša i Boke Kotorske, za Dubrovnik. Paralelno sa filmskim zapisom, Kornak i Gušići snimili su i oko 2000 fotografija.

Film „Durmitor“ je, nakon zagrebačke premijere 1931. godine, projekcija u Beogradu, Cetinju i Ljubljani 1932. godine, do 1936.

Sl. 5. Karlo Koranek, Predah u Gornjoj Ališnici, 1930 (prema Adžić 2020).

Sl. 6. Branimir Gušić, Marijana Gušić, Istocna stijena Bobotovog kuka, 1930. (prema Koranek i Gušić 1931).

godine prikazan i u Beču, Minhenu, Pragu, Bratislavi i Cirihi. Zagrebački „Jutarnji list“ pisao je novembra 1931. godine:

... dosad smo njegovo ime [Durmitora] čitali na zemljopisnim kartama, a vidjeli i pokoji snimak u planinarskom časopisu, a sad gledamo taj planinarski raj licem u lice, u nizu sjajnih slika, u filmu. (Pasarić 1931)

Film je imao veliki značaj za promociju Durmitora i za sve veće interesovanje, posebno hrvatskih i austrijskih naučnika i alpinista, durmitorski kraj. A Branimir Gušić je, sa Branislavom Cerovićem, 1938. godine publikovao i prvi vodič po Durmitoru (Gušić i Cerović 1938).

Dobrotska čipka

Pedesete i šezdesete godine XX vijeka pripadaju najplodnijem periodu stvaralaštva Marijane Gušić. U tom periodu, Marijana se povremeno vraćala Crnoj Gori, i kao alpinistkinja i kao naučnica. Prokletije, Rumija, Komovi i Kučke planine privlačile su je kao alpinistkinju, a Boka Kotorska, zaleđe Skadarskog jezera i Ulcinj sa okolinom kao etnološkinju (Gušić 1960; Blašković 1962: 12).

Sl. 7. Karlo Koranek, Durmitor, Bazime-ni vrh, Marijana i Branimir Gušić, 1930 (prema Adžić 2020).

Sl. 8. Marijana i Branimir Gušić na Bobotovom kuku, 1930, kadar iz filma Durmitor.

Posebno mjesto u ovom periodu, u istraživanju crnogorske nematerijalne kulturne baštine, zauzima Marijanino istraživanje dobrotске čipke (Eckhel 2009: 336-355; T. Vujović, 2016: 59-64). Pažnju naučne i stručne javnosti na dobrotsku čipku skrenula je početkom XX vijeka (1910. godine) izložba u Beču (Gušić, 1970; Gušić, 1980: 5), a potom i knjiga Natalie Bruck-Auffenberg „Dalmacija i njezina narodna umjetnost“ (Bruck-Auffenberg 1911; Vojnović Traživuk 2006: 287). Ipak, najznačajnije zbirke, koje se čuvaju u Sv. Eustahiju u Dobroti, Sv. Tripunu u Kotoru, Sv. Nikoli u Perastu i župnoj crkvi Sv. Marije Pomoćnice u Muu, obrađene su tek u drugoj polovini XX vijeka. Upravo je Marijana Gušić 1958. godine, iz zbirke Sv. Eustahija u Dobroti, obradila 54 primjerka, po savremenim muzejskim principima (N. Eckhel, 2009, 338), uz korišćenje relevantne arhivske građe iz Istorijskog arhiva u Kotoru. Ukazala je na značaj dobrotске čipke ne samo za lokalnu zajednicu, već i u širem kontekstu evropskog čipkarstva (M. Gušić, 1980: 6).

Marijana Gušić nije bila samo značajna istraživačica nematerijalne crnogorske kulturne baštine, već i njena akterka. U alpinističkim i naučnim krugovima, ona je doprinijela porastu interesovanja za Crnu Goru, a posebno za Durmitor. Osim naučnih radova koje je napisala sa suprugom Branislavom, o Crnoj Gori je ostavila i vrijednu naučnu građu i foto-dokumentaciju koja predstavlja dragocjen izvor za izučavanje njene etnografije.

Izvori i bibliografija

Nepublikovani arhivski izvori:

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Osobni arhivski fond Gušić Marijana (1798-1985)-HR HDA 1033.

Bibliografija:

Adžić, R. 2020. *Durmitorski motivi kroz objektiv prvih istraživača [Durmitor motifs through the lens of its first explorers] 1890-1940*; Podgorica: JP za Nacionalne parkove Crne Gore.

Blašковиć, V. 1962. Profesor Marijana Gušić, *Naše planine* 14 (1-2): 9-12.

Bruck-Auffenberg, N. 1911. *Dalmatien und seine Volkskunst*. Wien.

Čvrljak, K. 1988. *Osobni arhivski fond Gušić Marijana, Analitički inventar*. Zagreb.

Čulinović Konstantinović, V. 2001. Sjećanje na Marijanu Gušić u povodu 100-godišnjice rođenja, *Etnološka tribina* 24, vol. 31: 101-105.

Eckhel, N. 2009. Čipka na platnenome sakralnom tekstu, in: Tomić R. (ed.), *Zagovori Svetom Tripunu*, 336-355. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.

Gjetvaj, N. 1989, *Etnografski muzej u Zagrebu-u povodu 70. obljetnice*, Zagreb.

Gušić, B. i Cerović, B. 1938. *Durmitor, turistički vođ*.

Gušić, B. 1966. Omer Čampara, „Naše planine“ 1-2: 3-7.

Gušić, B. 1973. Iz najinega življenja z gorami, *Planinski vestnik* 10: 485-490.

Gušić, B. 1974. Uspomene jednog planinara, *Naše planine* 1-2: 4-7.

Gušić, M. 1955. *Tumač izložene građe*. Zagreb: Etnografski muzej.

Gušić, M. 1960. Na brdu Vladimiru i Šaskom jezeru, *Naše planine* 3-4: 49-57.

Gušić, M. 1970. *Dobrotska čipka*. Zagreb.

Gušić, M. 1972. *Starinsko žensko ruho plemena Drobniak pod Durmitorom*. Spomenica Josipa Matasovića (1892-1973):111-128.

Gušić, M. 1980. Bijeli tekstil u crkvi Sv. Stasija u Dobroti-Boka Kotorska, *Glasnik Cetinjskih muzeja* XIII: 5-92.

Gušić, M. 1981. *Starinsko ruho plemena Drobniaka*. Glasnik Cetinjskih muzeja XIV: 73-112.

Henenberg Gušić, M. 1930. Etnografski prikaz Pive i Drobniaka. Prethodni izvještaj, *Narodna starina* 22: 191-205.

Henzlovski, M. 1972. Pronađen Durmitor iz 1931!, *Večernji list*, 5. januar.

Koranek, K. i Gušić, B. 1931. *Durmitor. Niz slika iz stare Hercegovine*. Zagreb: Hrvatski turistički klub *Sljeme*.

Kosanović D. 2002. Durmitor-Jedno značajno ostvarenje iz prošlosti hrvatskog filma. *Hrvatski filmski ljetopis* 30: 226-229.

Kosanović D. 2011. *Kinematografija i film u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: Filmski centar Srbije.

- Laušević, J. 1888. Na Durmitoru. *Glas Crnogorca* 17 (24. april, 2-3), 20 (15. maj, 3), 23 (5. jun, 3), 24 (12. jun, 2-3), 25 (18. jun, 3), 26 (26. jun, 1-2).
- Leček, S. i Petrović Lješ, T. 2011. Država i znanost: Jugoslovenstvo na III. Slavenskom kongresu geografa i etnografa 1930. godine, *Studia ethnologica Croatica* 23: 149-182.
- Marković, M. 1971. Život prožet planinama i znanošću, *Naše planine* 5-6: 81-84.
- Marušić S. 2019. „ačarani svijet Marijane i Branimira Gušića [The enchanted world of Marijana and Branimir Gušić]. Cetinje: Narodni muzej Crne Gore.
- Pasarić, J. 1931. Durmitor-naš prvi alpinistički fim, *Jutarnji list*, 8. novembar.
- Poljak, Ž. 1962. Pioniri modernog alpinizma u Hrvatskoj. Prof. dr Branimir Gušić, *Naše planine* 1-2: 3-8.
- Poljak, Ž. 2011. Hrvatski planinari na Durmitoru, *Hrvatski planinar* 2, 2011: 58-65.
- Pulević, V. i Vincek, D. (eds.). *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*. Cetinje: Obod.
- Tkalčić, V. 1930. III. kongres slovenskih geografa i etnografa. *Narodna starina* 22:187-190.
- Vojnović Traživuk, B. 2006. Dalmatinska narodna umjetnost u Austro-Ugarskoj monarhiji početkom XX stoljeća. *Studia ethnologica Croatica* 18: 281-298.
- Vujović, T. 2016. Vještina izrade dobrotске čipke. *Starine Crne Gore* VII: 59-64. <https://ich.unesco.org/en/RL/alpinism-01471> (preuzeto 4. novembra 2020. godine)

Pljevaljski sir – Znanje i praksa kao dio ženskog kulturnog nasljeđa

Mr Ljiljana Bajčetić
Gimnazija „Tanasije Pejatović“ Pljevlja
Tršova 27, 84210 Pljevlja
ljiljanabaj@yahoo.com

Mr Miljan Joksimović
Univerzitet Crne Gore – Biotehnički fakultet
Mihaila Lalića 1, 81000 Pogorica
miljanpv@gmail.com

Apstrakt: Nematerijalna kulturna baština predstavlja specifičan vid kulturnog nasljeđa. Ona obuhvata široki spektar evociranih značenja, od kojih se većina odnosi na oblast svakodnevnog života.

Pojam svakodnevce kao naučnog pitanja je relativno novijeg datuma (XX vijek). Istraživanja su intenzivirana usponom kulturne istorije. Svakodnevno se dugo smatralo trivijalnim, manje vrijednim, „bezbojnom pozadinom za ono uzvišeno, istorijsko“. Tek u XX vijeku istraživači shvataju da su to „djelovi jedinstvene stvarnosti u konkretnom istorijskom vremenu“. Složenost problematike diktirala je i novi metodološki pristup koji podrazumijeva korišćenje dostignuća različitih nauka: istorije, antropologije, sociologije i drugih. Istraživanje svakodnevnog omogućilo je sagledavanje uloge tzv. malih i običnih ljudi, razumijevanje svijeta „odozdo“, od strane „marginalnih“, među kojima su i žene. Otvoren je put novim čitanjima istorije i kulture. Od posebnog značaja bilo je uvođenje rodne perspektive u razmatranje brojnih tema iz društvenih i prirodnih nauka. U skladu sa tom promjenom, važnost je dobila rodno osjetljiva revizija diskursa nasljeđa.

Na spisku prioriteta svakodnevnog života, nauka i praksi, na prvo mjesto nalazi se (is)hrana. Sa kulturnim zaokretom, i ovom pitanju pristupilo se sa stanovišta više naučnih disciplina koje ističu njegov društveni karakter. Način na koji se hrana bira, priprema i koristi sastavni je dio kulturnog nasljeđa, materijalnog i nematerijalnog, dio svakodnevce u kojoj je žena imala dominantnu ulogu. Taj proces može se razumjeti jedino ako se u istraživanje uvede i rodni aspekt.

Kultura svakodnevce u kojoj proizvodnju i korišćenje hrane posmatramo ne samo kao izvor energije, već i kao društveni fenomen, kao „tekst“ u kome čitamo rodne uloge i identitete – predstavlja referentni okvir rada.

U ishrani stanovnika Crne Gore i regiona važno mjesto zauzimaju različite vrste sira. Među njima prepoznatljiv je tradicionalni pljevaljski sir, koji je 2017. godine dobio oznaku porijekla, odnosno status zaštićenog proizvoda.

Ovaj rad ima za cilj da razmotri uticaj kulturnih i društvenih faktora na očuvanje „know-how“ proizvodnje pljevaljskog sira.

Ključne riječi: nematerijalno kulturno nasljeđe, tradicionalni pljevaljski sir, rodne uloge.

Uvod

Širina koncepta kulture usloвила je pojavu brojnih pokušaja da se ona definiše. Još specifičnije je pitanje kulturnog nasljeđa koje obuvata čitav spektar evociranih značenja koja su povezana sa identitetima.

UNESCO je 2003. godine normativno prepoznao i počeo štiti nematerijalno kulturno nasljeđe dajući objašnjenje ovog pojma – „nematerijalno kulturno nasljeđe je praksa, prezentacija, izražavanje, kao i udružena znanja i neophodne vještine koje zajednice, grupe i u nekim slučajevima pojedinci prepoznaju kao dio svog kulturnog nasljeđa“. To su kategorije koje su izdvojene od ostalih segmenata prošlosti, kojima je dat poseban status u odnosu i na prošlost i na sadašnjost. Ova globalna institucija naglašava da je kulturno nasljeđe jedan od glavnih konstituenata individualnih i kolektivnih identiteta kao osnovnih garancija ljudskog dostojanstva (Donders 2008: 433). U skladu sa tim, UNESCO je dao najznačajniju ulogu institucijama države koje imaju obavezu da čuvaju i štite kulturno nasljeđe i njegovu raznolikost kako bi se spriječili negativni efekti globalizacije.

Konvencija je otvorila brojna pitanja, teorijska i praktična. Jedno od njih je upravo uloga države, odnosno politike koja ima mogućnosti selektivnog pristupa, potenciranja ili zanemarivanja nasljeđa pojedinih grupa. Postavlja se i pitanje kriterijuma na osnovu kojih se biraju elementi nasljeđa koji treba da budu sačuvani i zaštićeni. Oni su promjenljivi i uvijek uslovljeni kontekstom, društvenim vrijednostima određenog vremena i prostora. Praksa je pokazala da je komplikovano zabilježiti nešto što je neuhvatljivo, „živo“, „nevidljivo, a daje smisao vidljivom“. U međuvremenu, kultura je prepoznata kao resurs, kao ekonomska kategorija. To je dodatno problematizovalo interpretaciju Konvencije, koja se u osnovi tiče problema vlasništva, odnosno prava na upravljanje baštinom ovjerenom od UNESCO-a. Polemike na presjeku nauke (teorije), državne politike i institucije UNESCO traju do danas.

Pod uticajem savremenih teorija i saznanja proisteklih iz multidisciplinarnih istraživanja – tretman i odnos prema nasljeđu se

Starica ispred porodične kuće

Izvor: (<https://www.pvinformer.me/kuce-koje-pricaju-o-nama/>)

mijenjaju. Uvažavajući nova saznanja i iskustva, mijenjaju se i kulturne politike. Rodni pristup tekovina je feminističkih studija i srodnih humanističkih disciplina. Pristup nasljeđu iz rodnog aspekta uvažio je i UNESCO konstatujući da on pruža nove mogućnosti za istraživanje, ali i za unapređenje razvojnih potreba savremenih žena i šire zajednice.

U razmatranju ženskog nasljeđa, potrebno je definisati upotrebu termina „kulturno nasljeđe“, budući da se u nauci, u medijima i u svakodnevnom govoru koristi i pojam „kulturna baština“. Naime, mi „imenovanjem određujemo granice i svojstva onoga što imenujemo“ (Gavrilović 2010:1). Autorka navodi da se posljednjih decenija sve češće koristi termin „baština“ uz objašnjenje da se on smatra primjerenim konceptu očuvanja kulturnog nasljeđa. Dokumenti UNESCO-a pisani su na engleskom jeziku u kojem se koristi pojam *heritage*. Taj pojam počeo je da se prevodi terminom „baština“ u vremenu kada su balkanske zemlje počele proces retradicionalizacije, odnosno (re)izgradnje nacionalnog i državnog identiteta. Na ovom primjeru uočljivo je kako se globalni trend (briga o kulturnom nasljeđu) može iskoristiti u lokalnim uslovima i to u potpuno suprotnom duhu. Umjesto afirmacije kulturne različitosti, dolazi do kulturne homogenizacije, jačanja granica prema drugom i različitom. U rječnicima, termin „baština“ ima značenje onoga što je naslijeđeno od oca

(očevina), čime se ukazuje na isključivo vrednovanje patrilinearnog nasljeđivanja. Tako kulturna „baština“ implicira da je kultura nešto što se nasljeđuje od oca. U njoj ne učestvuje ono što je naslijeđeno „po majčinoj liniji“. Termin „nasljeđe“ je širi, nije ograničen ni rodno ni esencijalistički. On uključuje sve koji svoju „kulturnu imovinu“ ostavljaju narednim generacijama u nasljeđe. U tom smislu je približniji pojmu *heritage*. „Baština“ je termin koji implicira nasljeđe po krvnom srodstvu i po nacionalnoj pripadnosti, za razliku od termina „nasljeđe“ koji nije etnički i nacionalno isključiv (Gavrilović 2010: 9).

U pokušaju da razmotrimo nematerijalno kulturno nasljeđe iz rodne perspektive, važno je definisati i odrediti se prema izrazima (terminima) kojima ćemo nazvati elemente prošlosti koje želimo da sačuvamo za budućnost. U radu ćemo koristiti termin „nasljeđe“ kako bismo izbjegli problematičnu terminologiju koja ukazuje na patrijarhat i njegovo nasljeđe, čime bi implicitno zagovarali strukturu patrijarhalnih odnosa.

Tradicionalne tehnologije i svakodnevni život

60 Crna Gora je UNESCO Konvenciju o zaštiti nematerijalne kulturne baštine ratifikovala 2009. godine, a 2010. godine je donijet Zakon o zaštiti kulturnih dobara. Od 2012. godine realizovan je Projekat evidentiranja nematerijalnog kulturnog nasljeđa. Popisano je 280 kulturnih dobara, svrstanih u šest kategorija:

- jezik, usmeno predanje, usmena književnost i drugi usmeni izrazi
- izvođačka umjetnost
- običaj, obred, svečanost
- znanje ili vještina vezana za prirodu ili svemir
- kultno i znamenito mjesto
- tradicionalni zanat i vještina

U cilju identifikovanja ženskog kulturnog nasljeđa, analiziraće-mo kategoriju tradicionalnih zanata i vještina koje se nazivaju i tradicionalne tehnologije.

Zanatska proizvodnja podrazumijeva niz poslova koji su međusobno povezani, od nabavke, ili čak proizvodnje sirovina do izrade finalnog proizvoda za ličnu potrošnju ili prodaju. Zanatlija, to jest majstor mora dobro poznavati sve faze u procesu proizvodnje i biti spreman da stalno unapređuje svoju vještinu. Tehnika proizvodnje

predmeta ili pripremanja hrane može biti zapisana, ali postupak kreacije je neopipljiv, to jest nema fizičku formu. Predstava i čin izrade su nematerijalni, otjelotvoreni u vještinama onoga ko te predmete izrađuje. Zaštita takvog nasljeđa podrazumijeva zaštitu i prenošenje vještina i tehnika potrebnih za njihovu izradu (Bižić-Omčikus 2009: 2).

Zanatstvo je u praistorijskom vremenu bilo dio poljoprivredne proizvodnje. Velikom podjelom rada u neolitu, odvojili su se pojedinci čija je vještina bila prepoznatljiva i omogućavala im kvalitetnije uslove života. U svim prostorno-vremenskim cjelinama zanatstvo je bilo veoma cijenjeno. Kod nas se i danas kaže da je „zanat zlata vrijedan“, a onaj ko „što očima vidi, rukama stvara“ cijeni se kao vrlo sposoban. U epohi industrijalizacije postepeno se gase pojedini zanati, a neki iščezavaju. Njihovi proizvodi koji se i dalje koriste bude nostalgična sjećanja na „dobra stara vremena“. Ono što ih čini specifičnim u odnosu na ostale kategorije je njihov nenacionalni karakter. Naime, bavljenje zanatstvom i vještinama uslovljeno je prirodnim resursima i stoga vezano za identitet lokalne zajednice. Dakle, zanatstvo nije konotirano etnički ni nacionalno. Specifičnosti zanata određene su šire ili uže teritorijalno: one prevazilaze nacionalnu pripadnost njihovih nosilaca, iako imaju i neka nacionalna obilježja. Upravo zbog toga, zanati predstavljaju idealan okvir za utemeljivanje i povezivanje pripadnika različitih nacionalnih zajednica (Đorđević 2008: 151). To je, uslovno rečeno, njihova mana i prednost. Mana im je to što nisu atraktivni u procesu retradicionalizacije, a njihova prednost je to što mogu biti način međuvjerskog i međunacionalnog povezivanja, kohezioni faktor u multikulturalnim sredinama, kao i faktor osnaživanja lokalnih ljudskih i ekonomskih resursa. Spoznaja o njihovim potencijalima može pozitivno uticati na mlade da se posvete učenju vještina i tehnika, predočavajući im mogućnost da postanu poznati i imućni.

Vještine, znanja i tehnologije izrade nisu lišeni identiteta. Klasifikacije zanata su se vremenom mijenjale, ali je osnovna podjela u ovoj sferi zasnovana na rodnom identitetu. Podjela na muške i ženske zanate potiče iz najstarijeg perioda ljudske istorije. Neki autori ženske zanate nazivaju „zanimanjima“. Proizvodi ženskog umijeća potiču iz domaće radinosti. Oni su rijetko bili namijenjeni tržištu, uglavnom su služili podmirivanju potreba porodice ili zadruga. Međutim, imali su veliku simboličku vrijednost jer su oslikavali status porodice i bili u skladu sa tradicionalnom ulogom žene (Bogdanović 2008: 59).

Tradicionalne tehnike obuhvataju izradu široke palete predmeta od različitih sirovina. Među njima su i prehrambeni proizvodi. Njihova

proizvodnja smatra se uobičajenim poslom, pa je neophodno skrenuti pažnju javnosti na njih kao na kulturnu vrijednost. Njihovom promocijom podigla bi se svijest lokalnog stanovništva, čime bi se obezbijedilo i očuvanje ovih tehnologija u okviru kulturnog modela. Na taj način bi se mogla obezbijediti njihova održivost u budućnosti. Sagledavanje ovog elementa nematerijalnog kulturnog nasljeđa dovodi nas u neposrednu vezu sa ženama koje su prepoznate kao izvršioци kućnih poslova, prije svega poslova oko pripremanja hrane za članove porodice. Pogled iz rodnog režima na tehnike i vještine u proizvodnji hrane omogućava nam širu analizu uloge i značaja žena na kulturnoj mapi Crne Gore i svijeta.

Nedostatak svijesti o značaju tradicionalne prehrambene tehnologije rezultat je činjenice da je u naučno–istraživačkom smislu (is)hrana dugo bila tema kojoj se pristupalo nesistematski, uglavnom u okviru razmatranja drugih, tzv. velikih pitanja (društvo, država, struktura). Sve do XX vijeka u fokusu istraživanja bila je uglavnom politička istorija. Ona se smatrala važnom i sudbonosnom. U dugoj istoriji zapadne misli svakodnevni život se tretirao kao manje vrijedna, bezbojna pozadina za ono uzvišeno i vječno.

Prihvatanje svakodnevnog kao „moćne ideje“ uslijedilo je poslije Prvog svjetskog rata. Kako je primijetila Agneš Heler: „Svakodnevni život morao je da postane problematičan da bi bio problematizovan“.

Veoma značajan doprinos u proučavanju svakodnevice dala je škola Anala – grupa francuskih historičara okupljenih oko časopisa „Anali za privrednu i društvenu istoriju“, koji su osnovali Lisjen Fevr i Mark Blok. Ovi autori suprotstavili su se tradicionalnoj nacionalnoj, političkoj, hronološkoj i narativnoj istoriji, koja se bavi događajima i ličnostima, a u prvi plan stavili su proučavanje struktura velikih razmjera i istorije „dugog trajanja“. Najpoznatiji pripadnik ove škole Fernan Brodel u svom djelu „Mediteran“ pokazao je metod rada te škole. Istorijsko proučavanje, po njegovom mišljenju, počinje „zagnjurivanjem u masu dosta bezbojno doživljene istorije“, i tek pošto se ona dobro upozna „možemo iz nje izaći“. Nakon Brodela, „nova istorija“ nastavila je da napreduje skrivenim oblastima društvenog života, kao što su: smrt, djetinjstvo, ishrana i odijevanje, kojima su se bavili Filip Arijes i Žorž Dibi. Od sredine sedamdesetih godina ovaj pravac društvene istorije formira se i u Njemačkoj pod nazivom „bifleldska škola“, čiji pripadnici proučavaju živote „malih ljudi“. U Britaniji je bavljenje temom svakodnevnog života počelo u krugovima ljevičarske provenijencije i nastajućih „studija kulture“ koje su skrenule pažnju na do tada ignorisanu kulturu nižih slojeva.

Sredinom XX vijeka, sa krupnim konvergentnim razvojem društvene teorije, stvoreni su preduslovi za sistematsko propitivanje svakodnevice. Tema svakodnevice doprinijela je uspostavljanju saradnje istorije i drugih nauka, prije svega sociologije i antropologije, sve u službi ambiciozno zamišljene ideje analista o „totalnoj istoriji“. Od šezdesetih godina XX vijeka stvoren je čitav niz novih disciplina kojima je osnovno obilježje interdisciplinarnost.

Veza između istorije i sociologije našla je svoje utemeljenje u djelima Emila Dirckema (1858–1917), francuskog sociologa i prvog mikrosociologa, njemca Georga Zimela (1858–1918), od koga potiče formulacija da je „svakodnevica ono što svi znaju, odnosno vide, ali ne primjećuju“. On je 10. oktobra 1910. godine u njemačkom časopisu „Berliner Tageblatt“ objavio članak neobičnog naslova „Sociologija obroka“ (Čikić 2019: 215).

Antropološko shvatanje i bavljenje svakodnevicom stvorilo je prostor za upotrebu termina „kultura“ u širokom smislu. Kao takvog, prihvatili su ga kulturni istoričari. To je omogućilo sedamdesetih godina XX vijeka procvat nove kulturne istorije, u Britaniji priznate kao „studije kulture“, i konstituisanje „istorijske antropologije“, koja se oslanja na djela Jakoba Burkharta (1815–1887) i Johana Hejzinga (1872–1945), kojima je istorija svakodnevice dobila dominantan značaj. Nova kulturna istorija predstavlja teorijski okvir za ovaj rad.

Antropolog koji je inspirisao najviše kulturnih istoričara bio je Kliford Gerc (1926–2006). On je kulturu definisao kao „šemu značenja oličenih u simbolima koji se prenose s koljena na koljeno“, a pomoću kojih ljudi razvijaju svoje znanje o životu. Oslanjajući se na Gercovu „interpretativnu teoriju kulture“, on je smatrao da konkretnu pojavu u svakodnevnom životu više ne posmatramo kao njen odraz, već kao tekst, kao priču koju ljudi jednog prostora i vremena pričaju „sami sebi“ i istovremeno drugima.

Odgovor na susret sa antropologijom bila je mikroistorija. Ona je omogućila da pojedinac, lice iz gomile i lokalno iskustvo uđu u istoriju. Na nju je uticala marksistička i feministička misao. Najznačajniji predstavnik ovog pravca bio je Karl Ginzburg (rođ. 1939), čije je djelo „Sir i crvi“ uvrstilo mikroistoriju u nove discipline. Slijedeći koncepciju njihove „istorije odozdo“, u radu smo ukazali na položaj ljudi, tačnije žena na selu i u lokalnoj zajednici.

Ovim naučnim zaokretom ojačao je interes za istraživanje niza novih pitanja. Jedno od njih je i pitanje ishrane. Sa kulturnim zaokretom insistira se na kulturološkim, antropološkim i sociološkim

aspektima (is)hrane. Nabavljanje, izbor, priprema i uživanje hrane daju ključne podatke o životu čovjeka u različitim istorijskim, društvenim i kulturnim okolnostima.

O hrani su pisali i antički filozofi, posebno Pitagora i Hipokrat. Oni su govorili o vegetarijanstvu, dijetama, donošenju hrane na zabave – simposion. Aristotel je povezoao potrebe za hranom sa seksualnošću i zaključio da se ljubavna želja može smatrati suvišnom. Vergilije je pisao pjesme o ajvaru, a Horacije o gozbama sa prijateljima. U srednjem vijeku nalazimo podatke o kraljevskim trpezama, manastirskim receptima. Veoma malo se zna o (is)hrani nižih slojeva. Novi vijek donosi više informacija, ali se one pojavljuju sporadično, usputno, na nivou „reprezentativnih kapi“. Naučnih radova, analitičkih istraživanja i teorijskih tekstova o kulturološkim aspektima (is)hrane nema mnogo. Jedan od prvih koji je uočio društvenu dimenziju proizvodnje i konzumiranja hrane bio je navedeni Georg Zimmel koji je 10. oktobra 1910. godine objavio članak „Sociologija obroka“ (Čikić 2019:215). Rolan Bart je na novi način čitao klasika francuskog kulinarstva Brija – Savarena. Došao je do otkrića da moderni čovjek pripisuje svojoj hrani nove ritualne kvalitete i povezuje je sa konstrukcijom svog tijela. Moderno tijelo, kaže Bart, traži hranu koja je suva (čokolada, keks, čips) i tečnosti koje ispuštaju suv zvuk (kao što su Coca-cola ili Šveps) (Slapšak 2014:13). Džek Gudi je uradio podjelu na siromašnu (nisku) i visoku kuhinju, što je bilo ključno za razumijevanje sociologije hrane (Slapšak 2014:10). Grupa autora (Mennel, Murcott, Van Otterloo) je u svojoj knjizi „Prehrana i kultura – sociologija hrane“ interdisciplinarno istraživala ljudsku ishranu smještajući je u određeni kontekst, u interakciji sa društvenim i kulturološkim faktorima. Oni izdvajaju najistaknutije antropološke teorijske koncepcije: funkcionalističku, strukturalističku i developmentalističku. Bozvel, jedan od novijih teoretičara, otišao je još dalje i definisao čovjeka kao „životinju koja kuva“ (Boswell 1991). O religijskim aspektima (is)hrane kod balkanskog stanovništva pisao je Veselin Čajkanović. Među brojnim radovima Svetlane Slapšak, važno mjesto zauzimaju njeni eseji o hrani u knjizi „Leteći pilav“ i njen rad „Kupusara, Oglad iz istorijske antropologije hrane i seksualnosti“. Autorka u njima naglašava da hrana, osim gladi, „pokriva i mnogo šire područje komunikacijske performativnosti čovjeka“ i dovodi je u vezu sa političkim predstavama. Ona objašnjava i raznorodna simbolička značenja biljaka koje čine našu ishranu.

Kontekst proizvodnje pljevaljskog sira

Istorija ljudskog društva može se posmatrati i kao niz transformacija koje je izazvala, omogućila ili na koje je uticala hrana. Ona je služila ne samo kao izvor energije, već i kao katalizator društvenih promjena, društvene organizacije, geopolitičkog nadmetanja, industrijskog razvoja, vojnih sukoba i ekonomskog razvoja. Ona može da bude prizma kroz koju će se analizirati drugi društveni, kulturni i ekonomski fenomeni kao što su: porodica, generacijska pripadnost, etnička pripadnost, rodna pripadnost i sl. Istraživanje različitih aspekata (is)hrane omogućava nam sticanje saznanja o društvenim praksama i uspješnije kreiranje i evaluaciju različitih javnih politika (agrarnog i ruralnog razvoja, zaštite životne sredine, rodne ravnopravnosti itd).

Kuvanje kao proces proizvodnje i prerade namirnica u hranu civilizacijski je i kulturni čin. Još su prvobitni ljudi lovili i sakupljali hranu u grupi i tako izgrađivali njen unutrašnji poredak, istovremeno potvrđujući svoju pripadnost. Prelazak na poljoprivredu omogućio je novi, sjedjelački način života. Hrana je doprinijela uobličavanju i organizovanju složenih društava. Kada su se civilizacije pojavile u raznim dijelovima svijeta, hrana je pomogla njihovom povezivanju i uspostavljanju trgovačkih puteva. Došlo je do uzajamnog uticaja različitih kultura u mnogim oblastima. U potrazi za novim resursima otkriveni su do tada nepoznati dijelovi svijeta i započeo je period kolonizacije. Hrana je neposredno i posredno ubrzala ekonomski razvoj i industrijalizaciju. Hrana je bila bogatstvo, a kontrola nad njom bila je izvor moći. Tako je i danas.

Proizvodnja, prerada i korišćenje hrane obuhvaćeno je i konceptom nematerijalne kulturne baštine kao dio tradicionalne tehnologije. Istorijski izvori potvrđuju da je čovjek vrlo rano počeo prerađivati mlijeko. Posude za sir datiraju u doba između 15 000. i 20 000. godine prije nove ere. U svim romanskim jezicima sačuvan je latinski izraz *forma* koji u svom značenju dolazi od starogrčkog termina za kalup za sir (Slapšak 2014:171). U srednjem vijeku proizvodio se najviše na manastirskim imanjima. Pravi prodor sira na tržište počeo je poslije Francuske buržoaske revolucije pronalaskom Luja Pastera i izgradnjom željeznice u evropskim zemljama. Prvobitna sirotinjska hrana postala je dodatno uživanje u kućama bogate francuske buržoazije, uglavnom poslije obroka. Tada je dobio svoje specifično obilježje – da može biti hrana za sebe pošto nije nužno povezan sa kuvanjem i prethodnim spremanjem. Njegova funkcija u obroku može

Selo Bobovo, zaseoci Jovići i Božovići.

(Izvor: [https://sr.wikipedia.org/wiki/Бобово_\(Пљевља\)](https://sr.wikipedia.org/wiki/Бобово_(Пљевља)))

66 biti zadovoljavanje gladi, ali i dodatno uživanje. Kulturnu dvojnost ovog proizvoda antropolozi povezuju sa tijelom: „Sirevi odaju mirise bliske tjelesnim, osnovnim, nepatvorenim – necenzurisanim higijenom i obiljem vještačkih mirisa. Voljeti sir možda znači voljeti tijelo, onakvo kakvo je, i život, onakav kakav je“ (Slapšak 2014:174). Danas su u svijetu najpoznatiji francuski sirevi kojih ima oko 500 vrsta, a visoko mjesto zauzimaju švajcarski, italijanski i holandski.

Istraživanje tradicionalnih tehnologija na teritoriji opštine Pljevlja ima za cilj da identifikuje i istraži vještinu pravljenja pljevaljskog sira kao nematerijalnog kulturnog nasljeđa, kako bi se razmotrili uslovi za njeno upisivanje na listu nematerijalnog kulturnog nasljeđa Crne Gore. Ovo pitanje u kontekstu je odnosa koji država ima prema definisanju samog kulturnog nasljeđa, ali i njenog odnosa prema sagledavanju ove pojave iz rodne perspektive. Tim prije što je ova vještina vezana za žene. Sve ovo može se dovesti u vezu sa kulturom, odnosno pravom da se njome upravlja kako bi se ona zaštitila i postala potencijal za saradnju i zbližavanje sa drugačijim. S druge strane, upravljanje nasljeđem vezano je i za njegovu upotrebu, od promocije nekog od identiteta do komercijalizacije u interesu ekonomije, turizma, kapitala. Pljevlja su višenacionalna i viševjerska sredina, a

promocija ovog vida kulturnog nasljeđa može da bude osnov za nivelisanje ovih i drugih različitosti i izgradnju zajedničkog, lokalnog i rodnog identiteta. Osim toga, promocija tehnologije i vještine doprinijela bi podizanju svijesti o značaju kulturnog nasljeđa, ali i uložena u seoskim sredinama, njihovom učešću u društvenom životu.

Pljevlja su grad na sjeveru Crne Gore koji se nalazi u središtu prostrane pljevaljske kotline, na 761 m nadmorske visine. Klima je umjereno kontinentalna sa odlikama ublažene planinske klime, čiji uticaj se ogleda u ekstremno niskim temperaturama. To su razlozi zbog kojih Pljevlja spadaju u red najhladnijih mjesta u Crnoj Gori. Oko 70 odsto dana u godini su bez vjetra, a oko 200 dana su sa maglom. Opština Pljevlja raspolaže sa 68.383 ha ukupne poljoprivredne površine, od čega obradive površine zauzimaju 28.445 ha ili 41,59 odsto. U ukupnim obradivim površinama najveće je učešće livada – 18.541 ha ili 65,81 odsto, oranice i bašte zauzimaju 9.544 ha ili 33,53 odsto, a voćnjaci su zastupljeni na 360 ha ili 1,26 odsto površine. Pašnjaci zauzimaju 39.937 ha i u ukupnoj poljoprivrednoj površini učestvuju 58,40 odsto (Statistički godišnjak Crne Gore, 2012).

Geografske i klimatske specifičnosti dovele su do toga da stočarstvo postane dominantna grana poljoprivrede. U prošlosti, kao i danas, najviše su se gajile ovce i goveda. Stanovništvo se pretežno bavilo proizvodnjom i preradom mlijeka. Prema posljednjem popisu poljoprivrede 2010. godine, na teritoriji Pljevalja ima 20.686 ovaca i 10.215 goveda (Statistički godišnjak Crne Gore, 2012).

Teški uslovi života, nerazvijena infrastruktura i ratni sukobi doprinijeli su migracijama stanovništva koje su prisutne i danas. Veoma je izražen trend opadanja broja stanovnika, a napuštanje sela je već duži period jedna od najizraženijih pojava u opštini Pljevlja. Prema podacima iz 2012. godine, broj seoskih domaćinstava je oko 4000. Zabrinjavajuće je da sve veći procenat čine staračka domaćinstva. Nizak prirodni priraštaj posljedica je demografskih promjena u ruralnim područjima, koje se, prije svega, odnose na napuštanje sela od strane žena, što je uticalo na demografsku sliku seoskih područja (Husanović-Pejnović 2010).

Žene na selu govore – Pljevaljski sir između tradicije i rodne jednakosti

Tradicionalni ruralni rodni režim bazirao se na strogo determinisanim ulogama. Žene su bile sakrivene iza ograde patrijarhalne

kulture koja je promicala iza leđa muškarca, gospodara, oca, muža, brata, svekra, đevera. Hodajući po „muškom putu“, žene su stvarale sliku o svijetu prema patrijarhalnom obrascu koji su naslijedile i takvu, nenarušenu sliku, predavale narednoj generaciji svojih potomaka, često tretirane kao „niže biće“ u ulozi „tegleće marve“ (Babović Raspopović 2011). U tom kontekstu se podrazumijevalo „intenzivno trošenje ženskih ljudskih resursa, s jedne strane, i visoko ideologizovano 'opravdanje' tog trošenja, kao jedinog mogućeg uzvišenog neophodnog, nezamenljivog i u krajnjoj liniji – privremenog, dok se ne ostvari neki bolji balans“ (Blagojević 2003: 167).

U tradicionalnom socio - kulturnom modelu, uloga žene, gotovo njena moralna obaveza, bila je da rađa. Brak je smatran svetinjom i jedinim društveno poželjnim okvirom za rađanje djece. Seoska žena, međutim, bila je mnogo više od majke. Ona je aktivno učestvovala i u socijalnoj reprodukciji gazdinstva i od njenog rada često je zavisio njegov opstanak (Čikić 2016:117). Značaj ove uloge, nedovoljno prepoznate čak i od samih žena, pokazao se u procesu depopulacije sela. Pod uticajem obrazovanja i ekonomske emancipacije, žene su počele napuštati seoska gazdinstva tražeći povoljnije socijalne šanse. Transformacija društva i modernizacija načina života dovela je do promjena i u participaciji žena u okviru ruralnog rodnog režima.

Posljednjih godina došlo je do promjena u načinu života i u seoskim zajednicama. Zahvaljujući podršci države i ličnim ulaganjima, došlo je do izvjesnog unapređenja poljoprivredne proizvodnje, ali je ona, u najvećem dijelu, ostala tradicionalna. Upravo takva situacija, koja se percipira kao problem, može predstavljati prednost za razvoj lokalne zajednice u kontekstu ovog rada.

Bavljenje stočarstvom dominantno podrazumijeva proizvodnju i preradu mlijeka u tradicionalne proizvode, kao što su sir i kajmak. Sir iz pljevaljskog kraja odavno je prepoznat ne samo u Crnoj Gori, već i na širem prostoru bivše jugoslovenske države. To je podstaklo lokalne proizvođače da formiraju „Udruženje proizvođača mlijeka 2000“, koje okuplja veliki broj farmera. Djelovanje ovog udruženja podržavaju Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, lokalna samouprava i privredni subjekti. Danas djeluje pod nazivom „Pljevaljski sir“.

Udruženje je 2000. godine prvi put organizovalo manifestaciju „Dani pljevaljskog sira“, koja se od tada održava tradicionalno, svake godine. Do sada je bilo 18 manifestacija na kojima su proglašavani pobjednici u nekoliko kategorija: stari sir, mladi sir, stari kajmak, mladi kajmak, a izlagane su i specijalne vrste sira. Ova manifestacija

najviše je doprinijela da pljevaljski sir 2017. godine bude zaštićen oznakom porijekla. Kao primjeri uspješnih lokalnih proizvoda sa zaštićenim oznakama koji su doprinijeli razvoju ruralnih sredina i ekonomskom osnaživanju poljoprivrednih proizvođača kroz ostvarivanje dodate vrijednosti ističu se italijanski sir „parmigiano reggiano“, francuski „comte“ i tirolski alpski sir (Roest i Menghi 2000; Gerz i Dupont 2006; Santini i sar. 2013). Proizvodnja navedenih sireva doprinijela je zadržavanju esencijalne dodate vrijednosti unutar regija iz kojih potiču, povećanju prihoda ruralnih proizvođača, povećanju cijene proizvoda, privlačenju turista, razvoju ugostiteljstva, usluga smještaja, smanjenju migracija, povećanju zaposlenosti i sl.

U složenoj proceduri koja je rezultirala zaštitom proizvoda, bilo je potrebno standardizovati način proizvodnje sira i definisati njegove specifičnosti. Za specifičnost i kvalitet pljevaljskog sira značajna je tehnologija/receptura proizvodnje. Tehnologija je jednostavna i prilagođena uslovima koji mogu da se obezbijede na poljoprivrednim gazdinstvima. Ranije se pljevaljski sir proizvodio u posebnim kolibama – mljekarama, a danas uglavnom u posebnim objektima ili prostorijama u okviru domaćinstva. Tradicija prožeta umijećem i vještinom proizvođača sira u procesu pripreme mlijeka, procesu sirenja, obradi gruša, odvajanju surutke, soljenju, kao i u postupku rezanja, slaganja u drvene kace ili kante, zrenja i njege sira – predstavljaju bitne karakteristike čije je rezultat specifičan, kvalitetan i zdravstveno bezbjedan tradicionalni proizvod, što pljevaljski sir razlikuje od ostalih bijelih sireva u salamuri.

Postupak proizvodnje sastoji se u sljedećem: kravlje mlijeko se nakon muže termički ne obrađuje, već se procijedi kroz sirarsku krp (gazu, „ćedilo“), dodaje mu se sirište („maja“), promiješa i ostavi da miruje dok se ne usiri. Kao rezultat, dolazi do formiranja gruša, nakon čega se isti reže („križa“) na sitne kocke i ostavlja da miruje, usljed čega dolazi do izdvajanja surutke. U narednom koraku, gruše se kupi u platno („ćedilo“) koje se čvrsto zaveže i okači da se cijedi pod vlastitom masom (samopresuje), pri čemu dolazi do izdvajanja surutke. U sljedećoj fazi, vrši se oblikovanje sirne grude u okruglu formu, nakon čega se vrši presovanje drvenim krugom i dodatnim opterećenjem (najčešće kamenom). Presovana gruda siječe se na kriške koje se slažu u posude (kace ili kante) i sole, na način da se soli svaki red kriški koje se slažu. Tako poređan, sloj se pritisne krugom koji se optereti, kamenom određene težine. Veoma je važno da bude pokriven surutkom i da higijena bude na visokom nivou. Period zrenja je različit, u

Proces proizvodnje pljevaljskog sira.

Izvor: <https://www.youtube.com/watch?v=dzXmbeyu8T4>

zavisnosti od toga da li se pravi mladi, srednji ili stari sir. Za vrstu sira koji je zaštićen, minimum procesa zrenja je 15 dana.

70 Ispitanice, kontaktirane u procesu zaštite pljevaljskog sira, naglašavale su da se mlijeko ne „vari“, da je „veoma važno za kvalitet proizvoda da temperatura prostorije bude stalno ista“, da „krug treba da bude od drveta“, da je „pritisnut kamenom“, da je „mnogo bolje ređati ga u drvene kace nego u plastične kante“.

Ono što pljevaljski sir čini specifičnim i vrijednim zaštite svakako je rezultat uticaja osobenih geografskih i klimatskih faktora, ali i znanja, odnosno vještine u procesu proizvodnje: „... uticaj prirodnih i klimatskih uslova uz znanje i iskustvo koje se kod ljudi koji žive na ovom prostoru prenosilo kroz generacije, zajednički doprinose osobenim karakteristikama ovog proizvoda, garantujući njegov kvalitet i prepoznatljivost“ (https://mpr.gov.me/rubrike/Politika_kvaliteta/172925 Objava oznake porijekla „Pljevaljski sir“, specifikacija proizvoda).

Pomenuti proces dobijanja oznake porijekla je tehnički dokument u kome se analizira tehnologija proizvodnje. Razmatranje ovog pitanja neophodno je staviti u kulturni kontekst, sagledati ga sa antropološkog aspekta koji bi uključio stvarni život. Kako se preradom mlijeka i proizvodnjom sira isključivo bave žene, nameće se kao imperativ posmatranje ove tradicionalne vještine i iz rodne perspektive.

U antropološkom značenju, mlijeko i mliječni proizvodi posmatraju se kao proizvodi životinja i žena, osnovna hrana mladunčadi.

Mlijeko je „nečisto“ i pripada, po definiciji, kultovima smrti. U balkanskim mitovima o zmiji „čuvarkući“ pominje se običaj ostavljanja posudice sa mlijekom ispod praga kao znak primirja sa „donjim svijetom“. Čak je i dijete smatrano „nečistim“ proizvodom svoje majke. Angažovanje dojilja trebalo je da prekine vezu sa „pokvarenim“ mlijekom majke. S druge strane, mlijeko je prerađivano u sir koji je bio prihvatljiv proizvod kulture sa kojim se poistovjećivao muškarac (Slapšak 2014: 235). Status mlijeka promijenjen je u hrišćanstvu zbog kulta Bogorodice. U novom ideološkom konceptu promijenjen je status onih koji piju mlijeko. Sir je ostao opšteprihvaćen proizvod, ali su njegove različite vrste postali simboli statusa onih na čijim su se trpezama nalazili, proizvod nužde i luksuza. Kao „kultivisani“ oblik mlijeka, sir je postao neizostavni dio ishrane u svim kulturama. U mediteranskoj se služi kao meze sa vinom, a u balkanskoj sa rakijom. Uz hljeb, sir je proizvod koji uživa najviše poštovanja. „Neka samo ima hljeba i sira“ – rečenica je koja zauzima značajan prostor kolektivnog sjećanja u kome naša shvatanja kontrolišu davna pravila, prvenstveno strahovi od gladi.

Na pitanje o receptu koji koriste, ispitanice najčešće odgovaraju da se oslanjaju na usmeno, prevashodno žensko predanje. Čak i ako je zapisano, to je kratko uputstvo, a i tada ima sve odlike usmene komunikacije, razgovora i razmjene iskustava koja se bilježe sa manje ili više sistematičnosti. Na pitanje o načinu pripreme sira, odgovaraju kratko „da su naučile od majke ili svekrve“, „da je to jednostavno“, da „uče svoje kćerke i snahe isto kao što su one radile“. U objašnjenjima postupka navode da je to „jednostavan posao“. Očigledna je generacijska razmjena znanja u okviru porodice praćena nostalgičnim sjećanjima i zadovoljstvom u podučavanju mladih.

Odgovori upućuju na ispunjavanje jednog od osnovnih uslova za zaštitu ove vještine i znanja kao nematerijalnog nasljeđa – prenošenje s generacije na generaciju i očuvanost prakse kao žive djelatnosti. „Knjižice“ sa receptima pravi su izvor za istraživače mikro – istorije i razumijevanje svakodnevice.

Jasno je da je za njih ovaj posao bio dio svakodnevice, kao što je i sir dio svakodnevne ishrane. O njegovoj autentičnosti ne razmišljaju mnogo, vide ga kao proizvod koji je tražen na tržištu i čijom prodajom mogu ostvariti prihod. Prerada mlijeka i proizvodnja sira je podrazumjevani dio života žena na selu. U prošlosti, kao i danas, žene koje su se u okviru šire porodice bavile ovim poslom imale su naziv „planinke“. Bile su cijenjene upravo u zavisnosti od toga koliko

su bile vješte da naprave dobar sir. Ovaj aspekt samoidentifikacije interesantan je sa antropološkog stanovišta. S obzirom da među ženama – planinkama postoje vjerske, nacionalne i ostale različitosti, identitetski marker – planinka – može doprinijeti osnaživanju njihove samospoznaje i unapređivanju položaja žena, prije svega u seoskim sredinama.

Prilikom rada oko sira obavezno su nosile kecelje, znak radne i porodične žene koja brine o čistoći „mrsa“, kući i porodici. Prilikom prelaska na drugu aktivnost, obavezno je bilo brisanje ruku keceljom ili njeno razvezivanje. Žena se i na taj način identifikovala sa svojom ulogom „gospodarice prelaza između ‘čistog’ i ‘prljavog’, uključujući i prelaz između smrti i života“ (Slapšak 2014:198). Koliba u kojoj su pripremale i čuvale sir bila je prostor roda, prostor lične slobode u koji su rijetko zalazili muški članovi porodice. U njemu su žene mogle razmjenjivati radna i životna iskustva i ponašati se po sopstvenim pravilima.

Veći broj domaćica istakao je da je sir „veliki gospodin“. Time se željela naglasiti jedna od najvažnijih stavki u procesu proizvodnje – higijena. Ako ovu metaforu pročitamo u kulturološkom ključu, iz rodne perspektive, uočićemo da se gospodstvo vezuje za muški rod, a da je uslovljeno brigom i posvećenim radom žena. Ova sintagma je simbolički izraz društvenih odnosa u svakodnevnom životu u kome nije bilo mjesta za „velike gospođe“. Muška moć institucionalizovana je u jeziku i svakodnevnoj praksi, „utjelovljena je u naše istorijsko nesvjesno u obliku struktura dugog trajanja koji se ne mogu ukinuti prostim naporom volje i osveščenošću“, tako da „teorija moći ujedinjuje muškarce i žene u reprodukovanju rodni habitusa: žene saučestvuju u reprodukciji simboličke moći koju podnose, kao i muškarci koji je vrše“ (Filipović 2003).

Pljevlja su u prošlosti često mijenjale državno – pravne okvire. U periodu srednjeg vijeka i za vrijeme osmanske uprave, do početka XX vijeka, bila su raskrsnica puteva. Takav položaj omogućavao je održavanje živih trgovačkih veza. Trgovalo se, uglavnom, poljoprivrednim proizvodima. Predmet trgovine u Pljevljima na pazaru su bile žitarice, sočivo, bob, luk, stoka, stočarski proizvodi poput masla i vune, a naročito značajan i vrijedan proizvod je bio sir (Istorija Pljevalja 2009: 118).

Danas dominira industrijska proizvodnja hrane, pa i sira. Međutim, domaći sir je i dalje u širokoj upotrebi. Prodaje se na pijaci, a u posljednje vrijeme po porudžbi. Na pijaci i dalje dominiraju žene. Novac zarađen od prodaje sira za većinu domaćica predstavlja jedini lični prihod. Iz razgovora sa ispitanicama saznajemo da su ih majke

i svekrve savjetovale da taj novac čuvaju, „da ga sakriju od sebe i drugih ukućana“. To je bio „crni fond“, ušteđevina od koje su mogle kupiti potrepštine za kuću, dio garderobe za djecu i sebe, neke „ženske besposlice“, kako se izrazila jedna od njih. Taj novac, zarađen prodajom sira, ostvaren sopstvenim radom i umijećem, imao je vrijednost koja je prevazilazila onu stvarnu, tržišnu. Predstavljao je samostalnost, individualnost, bio je „ženski“ prihod u kućnom budžetu, vremenom sve važniji. Na ovaj način, one su ulazile u javni život koji je i dalje ostajao u domenu patrijarhalnog, ali je predstavljao modernizacijski element životnog i radnog iskustva žena.

Pijace su uvijek vezane za grad. Tu se vrši razmjena proizvoda, ali je i mjesto komunikacije svih društvenih aktera, moćna metafora društva, ključno mjesto za razumijevanje kulture svakodnevice. Dolaskom na pijacu, žene su dolazile u dodir sa gradskim životom i otvarale mogućnost za prevazilaženje urbano- ruralne podjele. Neki autori smatraju da bi uobičajene ženske aktivnosti mogle biti temelj razvitka ruralne lokalne ekonomije jer je postojeći način života opremio žene znanjem o potrebama vlastite zajednice i vještinama koje bi se mogle iskoristiti u lokalnim uslužnim djelatnostima, proizvodnji hrane namijenjene tržištu, turizmu, radu od kuće, očuvanju životne sredine i sl. (Hazi i sar. 2011).

Patrijarhalni odnosi su trpjeli spore, ali vidljive promjene. Kako je udio novca ostvarivan proizvodnjom i prodajom sira rastao, žene su postajale uvaženiji članovi porodične zajednice. Prema istraživanjima (Despotović i sar. 2019) koja su sprovedena u opštinama Pljevlja i Kolašin, sopstvena primanja od prodaje sira, voća, rukotvorina i sl. imalo je 85 odsto ispitanica. Ispitanice su uglavnom zdravstveno osigurane preko supruga, dok njih 35 odsto ima sopstveno poljoprivredno osiguranje. U donošenju poslovnih odluka najveći broj ispitanica (40 odsto) djelimično učestvuje, iako je u stvarnosti žena glavna i osnovna „radna snaga“ na gazdinstvu, dok u raspodjeli kućnog budžeta učestvuju 85 odsto ispitanica. Lični stavovi ispitanica o položaju žena u svom selu prenijeti su izvorno i glase: „Ako radiš imaćeš; težak pogotovu za stare; rad od zore do mraka; bolje nego moje majke, ali i dalje teško – nema odmora; mnogo lakše nego ranije; monotono – sve po istom; samoća ubija; pustoš; nema niđe niko; težak; danonoćan rad u kući i van kuće; poštovane smo; cijenjene smo; dosta se radi, predanost poslu; solidan; zapostavljena; podređen; dobar; kako kad; prosječno; težak i mučan; trenutno dobar; ranije loš; dosta dobro“. Navedeni stavovi su rezultat različitih iskustava ispitanica. Bez obzira

na generacijsku pripadnost, sagovornice primjećuju poboljšanje položaja žena u odnosu na ranije.

Odgovori ispitanica svjedoče o malim, ali vidljivim pomacima u položaju seoskih žena na ispitivanom području. U javnosti je postojala ideja o osnivanju ženskog udruženja na selu kao modela emancipacije žena i ostvarivanja lakše komunikacije sa lokalnom zajednicom. Iako bi taj model olakšao organizacione procese, on nosi opasnost da članice usvoje samoizolaciono i protekcionističko ponašanje koje bi usporilo njihovu integraciju. Ideja nije realizovana, ali da je došlo do promjena pokazuje činjenica da je danas na čelu Udruženja jedna od poznatih proizvođačica pljevaljskog sira, nositeljka brojnih priznanja i nagrada za kvalitet ovog proizvoda. Pomaci u razmišljanju i stavovima primjetni su i kod pripadnica mlađe populacije. Učenici III razreda gimnazije „Tanasije Pejatović“ u Pljevljima dobili su zadatak u toku školske godine, iz engleskog jezika, da predstavljaju lokalnu zajednicu. Jedna grupa učenica odabrala je da predstavi pljevaljski sir. Snimile su spot u kome jedna od njih pokazuje kako se odvija proces izrade, od početka do kraja. Ostale učenice učestvuju tako što objašnjavaju postupak na engleskom jeziku. Spot je snimljen u autentičnom prostoru, u domaćinstvu jedne od učenica i objavljen na youtube kanalu škole. Činjenica da je pljevaljski sir prepoznat kao simbol lokalne zajednice među srednjoškolskom omladinom ide u prilog očuvanja ove tradicionalne vještine. Pozitivne reakcije i pohvale vršnjaka govore o promjeni svijesti kod mladih i kohezionom potencijalu koji ovaj segment kulturnog nasljeđa može imati u poboljšanju položaja žena, prevazilaženju generacijskog jaza, kao i suprotstavljenosti urbanih i ruralnih sredina.

Zaključak

Kulturno nasljeđe je jedan od instrumenata kulturnog identiteta i promocije raznolikosti, nacionalne, vjerske, socijalne, generacijske. Očigledna je i urbano - ruralna podijeljenost koja predstavlja prepreku potencijalnim zajedničkim planovima razvoja. Kada se govori o kulturi, bogatstvo seoskih zajednica često bude potcijenjeno u odnosu na modernost koja se smatra obilježjem gradskih sredina. Jedan od ciljeva ovog rada je ukazivanje na kapacitete sela u kontekstu rodnog pristupa nematerijalnom kulturnom nasljeđu.

Izrada pljevaljskog sira je tradicionalna vještina žena na ovom prostoru. Iako je prepoznat kao kvalitetan proizvod i zaštićen

oznakom porijekla, još uvijek ne postoji svijest o kulturološkom aspektu ovog proizvoda i samog procesa proizvodnje. On je neophodan kako bi se izbjeglo svođenje priče o kulturnom nasljeđu na folklor i lijepo upakovanu „limunadu“, odnosno sir. Proizvodnjom sira bave se isključivo žene, pa je izostala i svijest o značaju njihove uloge u očuvanju ove tradicionalne vještine. Znanje i vještina u procesu proizvodnje sira prenosili su se usmenim putem, a kroz njih su na naredne generacije prenošene i kulturne vrijednosti i učile lekcije o kolektivnim sjećanjima i iskustvima. Usmena tradicija i praksa imali su ulogu mosta i kohezionog faktora u nivelisanju generacijske, socijalne, nacionalne, vjerske i svake druge različitosti. Veoma je važno obratiti pažnju na nematerijalno kulturno nasljeđe u ruralnim područjima kako bi se izbjeglo njegovo zanemarivanje, označavanje „nazadnim“ i „primitivnim.“ Rodni pristup nematerijalnom kulturnom nasljeđu dodatno afirmiše kulturno nasljeđe, a istovremeno čini da žene iskorače iz sfere nevidljivosti i postanu činilac razvoja. Ono mora biti senzibilisano, usklađeno sa stavovima samih žena koje žive na selu i prenose kulturno nasljeđe. Zbog jakih ostataka patrijarhalnih odnosa, žene često ne vide sebe kao suprotstavljenu grupu u zajednici. Nametanje takvog pristupa može izazvati otpor koji može, indirektno, uticati na očuvanje kulturnog nasljeđa.

75 —

Učenice III razreda gimnazije "Tanasije Pejatović", u videu "Čuveni pljevaljski sir".
Izvor: Institut za medije Crne Gore, <https://www.youtube.com/watch?v=SRa4-WfDKBY>

Posmatrajući konkretne prilike na teritoriji Opštine Pljevlja izložene snažnoj depopulaciji, naročito seoskog područja, od suštinskog značaja je ostvariti komunikaciju sa mladima koji su neophodan element u definisanju opšteg i rodnog pristupa kulturnom nasljeđu. Posebno važnu ulogu u tome ima obrazovni sistem kroz koji je moguće uticati na promjenu kulturnog modela. Promjena svijesti i patrijarhalnih obrazaca predstavlja dugotrajan proces koji zahtijeva uključenost svih društvenih struktura.

Na nivou lokalne zajednice potrebno je detaljno analizirati kulturne prakse i uskladiti ih sa sopstvenom dinamikom i planovima razvoja. Uvođenjem rodne perspektive u lokalne politike moguće je uticati na brzinu i efikasnost u uspostavljanju rodne jednakosti. Način i dinamika kojom će se afirmisati znanja i vještine kao neiskorišćeni kapaciteti žena, posebno u ruralnim sredinama, usloviće proces ugrađivanja ovog pristupa cjelokupnom kulturnom nasljeđu kao dijelu lokalne i nacionalne politike i strategije. Biti svoj, pronaći svoju jedinstvenost, uskladiti iskustva starijih i potrebe mladih, njegovati i biti ponosan na tradiciju, transformisati resurse u održivu ekonomiju – to je imperativ očuvanja ženskog nasljeđa, što očigledno pokazuje i primjer pljevaljskog sira.

Literatura

- Babović Raspopović, S. (2011): *Žena sa licem u prošlosti Crne Gore*, iz recenzije publikacije *Žene u Crnoj Gori od 1790.do 1915. godine - Istorijska čitanka*, NOVA – Centar za feminističku kulturu, Podgorica.
- Bižić - Omčikus, V. (2009): *Nematerijalna kulturna baština*, www.seecult.org/blog/nematerijalna-kulturna-baština,2/5/, pristupila 10-09.2020/.
- Blagojević, M.(2003): *Promena vrednosti i rodni režimi u zemljama u „tranziciji“, komparativna perspektiva*. U: *Promene u vrednostima i tranzicija u Srbiji – pogled u budućnost*. Beograd: Friedrich Evert Stiftung – Institut društvenih nauka, str.165-172.
- Bogdanović, B. (2015): *Tradicija kao proizvod i kao roba, Baština na rafu*, Muzej na otvorenom *Staro selo*, Sirogojno.
- Čikić, J: *Biološka reprodukcija porodičnih gazdinstava: iz perspektive ruralnog rodnog režima*, UDK 305, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
- Čikić, J. (2019): *(Is)hrana kao sociološki problem – stara tema ili nova disciplina*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Knjiga XLIV -1, 215-228.
- Despotović, A., Joksimovic, M. Jovanovic, M. (2019): *Contemporary and traditional in the life of a rural woman*, Agriculture and Forestry, Volume 65, ISSUE 3, 93-104.

- Donders (2008): u Ćuković,V.J (2019): *Kulturni identiteti između nauke, politike i birokratije*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd, 10.
- Đorđević, B.: *Zaštita starih i tradicionalnih zanata, Evropska konvencija i nacionalni interes*, Muzeji 1, 147-171.
- Filipović, M. (2003): *Društvena moć žena u Crnoj Gori*, u Nataša Nelević, *Asimetrije moći muškaraca i žena*, Vijesti, 3. oktobar 2020.
- Gavrilović, Lj. (2010): *Nomen est omen: baština ili nasleđe-(ne)samo terminološka dilema*, Etnoantropološki problemi n.s. god. 5. sv.2
- Gerz, A., Dupont, F. (2006): *Comte cheese in France: Impact of a geographical indication on rural development*. Origine-based products, lessons for pro-poor market development, Bulletin 372, Amsterdam, The Netherlands, 75.
- Hazl,V., Crnković Pozaic, S., Meštrović,B., Taylor, A. (2010): *Current Position of Women in the Croation Labour Market*. Assement Report. Women in the Labour Marke EuropeAid/128290/D/SER/HR Zagreb, Hrvatski zavod za zapošljavanje
- https://mpr.gov.me/rubrike/Politika_kvaliteta/172925Objava oznake porijekla „Pljevaljski sir“, Specifikacija proizvoda, /pristupila 12.09.2020/.
- Husanović-Pejnović, D. (2010): *Demografski razvoj Podvelebitskog primorja u uvjetima periferije*, Senjski zbornik 37, 119-142.
- Institut za medije Crne Gore, <https://www.youtube.com/watch?v=SRa4-WfDKBY/>
- Istorija Pljevalja, Pljevlja 2009, 113 – 118
- Roest de K., Menghi, A. (2000): *Reconsidering ‘Traditional’ Food: The Case of Parmigiano Reggiano Cheese*. Sociologia Ruralis 40: 439-451.
- Santini, F., Guri, F., Gomez, S. (2013): *Labeling of agricultural and food products of mountain farming*. JRC Scientific and policy reports, European Commision Joint Research, Centre institute for Prospective Technological Studies, Luxseburg
- Slapšak, S. (2014): *Leteći pilav*, Beograd
- [https://sr.wikipedia.org/wiki/Бобово_\(Пљевља\)](https://sr.wikipedia.org/wiki/Бобово_(Пљевља)) /
- <https://www.pvinformer.me/kuce-koje-pricaju-o-nama/>
- <https://pvportal.me/2017/10/dani-pljevaljskog-sira-3/>
- <https://www.youtube.com/watch?v=dzXmbeyu8T4/>
- <https://pvportal.me/2014/01/pljevaljski-sir-na-balkanskom-festivalu/>

Ambivalentno žensko nasljeđe Instruktivna povijest Osmog marta i njegove medijske reprezentacije u Crnoj Gori za vrijeme AFŽ-a¹

Mr Paula Petričević
JU Gimnazija Kotor
Dobrota bb, 85330 Kotor
marittima@gmail.com

Apstrakt: U članku se istražuje socijalistička emancipacija žena i njena postsocijalistička transformacija u Crnoj Gori na primjeru proslava 8. marta, kao oblika nematerijalnog ženskog nasljeđa. Društveni život ovog „praznika borbe svih žena u svijetu“ snažno govori o snazi i čvrstini mobilizacije žena tokom Drugog svjetskog rata i poslijeratne izgradnje socijalističke Jugoslavije, te o munjevitoj modernizaciji i neviđenoj političkoj subjektivizaciji žena. Mađutim, pokazalo se da je emancipatorski potencijal ovih procesa ograničen u kasnijem periodu stabilizacije jugoslovenskog državnog socijalizma i uveliko zaboravljen u postsocijalističkom periodu. U članku se tvrdi da o političkoj subjektivizaciji žena moramo promisliti kao o procesu koji se nikada ne događa u vakuumu ili izvan ideološke matrice – bilo socijalističke ili liberalne.

79 —

Ključne riječi: Međunarodni dan žena, majčinstvo, AFŽ, politička subjektivizacija žena.

Obilježavanje 8. marta kao Međunarodnog dana žena globalno je raširena simbolička praksa kojom žene iskazuju ne samo svoje društveno - političke zahtjeve, već i kritičku procjenu situacije u kojoj se trenutno nalaze, kao i interpretaciju istorije i horizonte emancipacije. U obilježavanju ovog datuma susreću se, dakle, tri vremena: prošlo, sadašnje i buduće, nastojeći da obuhvate – u pretpostavkama, datostima i potencijalima – horizont vlastitog oslobođenja i vlastite političke subjektivacije. U tom smislu, 8. mart i načini njegovog obilježavanja predstavljaju i vid nematerijalne ženske kulturne baštine koji ima zanimljivu i nadasve instruktivnu povijest iz koje

1 Revidirana verzija ovog teksta na engleskom jeziku će biti objavljena u casopisu *Südosteuropa*.

bismo mogle puno toga naučiti. Najviše, dakako, iz „djetinjstva“ ovog praznika, iz vremena neposredno prije Drugog svjetskog rata, tokom ratnih dešavanja, pa sve do kraja postojanja Antifašističkog fronta žena Jugoslavije.

Kao djevojčica, uživala sam u pričama, posebno onima o partizanima koje mi je pripovijedao djed, penzionisani major Jugoslovenske narodne armije (JNA), koji je sa šesnaest godina ostavio ovce na Durmitoru i otišao u partizane. Dobro pamtim jednu od njegovih priča koja se odnosila na početak rata, kada je postalo jasno da se ne može ostati po strani i kada se njegova šira porodica odlučivala kome će se prikloniti. Sjećam se dobro da se neki od njegovih stričeva priključio četničkom pokretu zato što su u partizanima i žene mogle da odlučuju. Ideja o ravnopravnosti žena predstavljala je neraskidivi dio komunističke ideologije, i kao što je četrdesetih godina prošlog vijeka ta činjenica konsternirala stričeve po crnogorskim brdima, tako i danas činjenica da se o ženskoj emancipaciji u socijalističkoj Jugoslaviji nije moglo misliti izvan ideološkog okvira komunizma (odnosno, nakon rata, državnog socijalizma) konsternira mnoge istraživače.

Analizirajući osmomartovske brojeve „Naše žene“, glasila Glavnog odbora Antifašističkog fronta žena Crne Gore i Boke, u ovom radu formulisaću dva argumenta kako bih analizirala proces „postajanja ženom“ u crnogorskom kontekstu tokom ratnih godina (1944/45) i neposredno nakon rata, odnosno do (samo)ukidanja Antifašističkog fronta žena Jugoslavije (AFŽJ) 1953. godine. Prvi se tiče majčinstva, jednog od ključnih mjesta sa kojih je vršena mobilizacija žena u procesu njihove emancipacije. Tvrdim da je majčinstvo predstavljalo najvažniju kopču preko koje je socijalistički projekat oslobođenja žena pokrenut u masama, ali istovremeno i arhimedovsku tačku oslonca patrijarhalne svijesti, koja ni u najturbulentnijim i najradikalnijim momentima i konceptualizacijama „nove žene“ nije gubila prioritet među društvenim ulogama namijenjenim ženi. U posljertnom periodu, kolektivizacijom brige o djeci i porodici, majčinstvo je bilo u značajnoj mjeri olakšano, unaprijeđeno i društveno valorizovano, ali je ostalo jedini vid primarnog roditeljstva (koje se nikada nije otvorilo za očeve). Anatomija je, ipak, ostala sudbina u nedovršenom procesu ljudskog oslobođenja, a privatna sfera konzervativno ostrvo do kog nikada uistinu nije dopro plimni val revolucije. Žena je ostala rastrzana trostrukom opterećenošću (kao majka, radnica i društvena akterka), trpeći nesrazmjerni i nepravični pritisak vlastitog oslobođenja čiji su „troškovi“ obračunati samo njoj – riječ

je o „tragediji ženske emancipacije“ (Goldman, n.a.) koja je opstala u srcu socijalističkog društva.

Drugi argument, kojeg izoštravam u zaključku, tiče se ženske moći djelovanja i ispituje pod kojim se uslovima formirao ženski politički subjekt u Crnoj Gori. Ključno i često tematizovano pitanje u vezi sa ženskom emancipacijom u okvirima državnog socijalizma jeste – da li su se žene emancipovale ili su bivale emancipovane od strane države iz interesa koji nisu bili inherentni ženskoj emancipaciji? Ovakvo postavljeno, ovo pitanje ne može imati jednostavan i jednoznačan odgovor – ako ga uopšte može imati. Izvan svake sumnje je da se emancipacija desila, ali je isto tako izvjesno i da nije dovedena do kraja, kao što to, uostalom, nigdje nije slučaj ni danas. Koristeći teorijski okvir Džudit Batler i njenu analizu genealogije subjekta, tvrdim da primjer AFŽ-a i svojevrsno „kaljenje“ ženskog subjekta koje pratimo kroz rad ove masovne organizacije pokazuju da je opozicija između subjekta koji aktivno emancipuje sam sebe (liberalni, zapadni) i subjekta koji sprovodi vlastitu emancipaciju navodno pasivno reprodukujući državni i društveni nalog (socijalistički, uslovno rečeno istočni) lažna. Tvrdim da liberalni koncept moći djelovanja koji nude neke zapadne feministkinje² (u opreci sa moći djelovanja artikulisanom u okvirima državnog socijalizma) nije i ne može biti jedini. Propuštajući da problematizuje genealogiju vlastitog nastanka, „paradigmatična“ politička subjektivacija žena u okvirima zapadnog liberalizma sebe proglašava za jedino moguću, a uslove svog nastanka proglašava za opšte uslove subjektivacije. Na taj način, ona obnavlja atavizam zapadnjačkog kulturnog imperijalizma i poništava, kao nemoguću, formu političke subjektivacije koja se desila u potpuno drugačijem okviru i u uslovima jednog socijalističkog društva.

U analizi koja slijedi prvo ću izložiti konceptualizaciju ženske emancipacije u Crnoj Gori u razmatranom periodu. Zatim ću analizirati reprezentaciju majčinstva kroz način na koji je „žensko pitanje“ bilo postavljano, kontekstualizovano, ali i instrumentalizovano. Fokusiraću se na primjer obilježavanja 8. marta tokom ratnih godina i u poratnom periodu i to prvenstveno³ kroz njegovu reprezentaciju u časopisu „Naša žena“, glasilu Glavnog odbora (GO) AFŽ-a Crne Gore i Boke. Život ovog „praznika borbe žena čitavog svijeta“, kako je u „Našoj ženi“ često bio nazivan, bjelodano svjedoči o snazi i silovitosti mobilizacije žena i u ratu i u kasnijoj izgradnji zemlje, transformaciji

2 Poput Nanette Funk.

3 Iako ne i isključivo, naime, analiziraću i neke tekstove iz brošura koje je prije osnivanja „Naše žene“ izdavao GO AFŽ za Crnu Goru i Boku.

*Proslava 8. marta na Cetinju, 1947. godine
(Arhiv digitalnog Muzeja žena Crne Gore)*

82

i diversifikaciji društvenih uloga žene, ali i o ograničenosti ove diversifikacije u procesu konsolidacije državnog poretka, oslonjenog na postepenu ali odlučnu repatrijarhalizaciju⁴ koja je vodila ukidanju AFŽ-a 1953. godine. Analizu sam podijelila u tri dijela koja obuhvataju tri sukcesivna perioda (1944–1945, 1946–1949 i 1950–1953), koji pokazuju različite načine reprezentacije 8. marta u zavisnosti od dinamike ženske subjektivacije sve do (samo)ukidanja AFŽ Jugoslavije. Analizirala sam sve brojeve „Naše žene“ u kojima se nalaze tekstovi vezani za 8. mart (po pravilu martovski i februarski, a rjeđe i aprilski brojevi, ili dvobroji mart/april) iz fonda Nacionalne biblioteke Crne Gore „Đurđe Crnojević“ na Cetinju⁵. Nažalost, u fondu se ne nalaze svi brojevi „Naše žene“ koje sam željela obuhvatiti analizom (nedostaju brojevi iz 1946. godine, kao i martovski broj iz 1952. godine).

Poprišta borbe

U periodu između dva svjetska rata na jugoslovenskom području postojalo je više konkurentnih ideologija koje su na različite načine koncipirale projekat ženske emancipacije. Borba za uistinu opšte

⁴ Što će u nastavku biti elaborirano.

⁵ Brojeve časopisa „Naša žena“ sam dobila u elektronskoj formi ljubaznošću Nataše Nelević, jedne od osnivačica Muzeja žena Crne Gore (<https://www.muzejzena.me/>). Ovom joj se prilikom od srca zahvaljujem na ustupljenom materijalu.

pravo glasa vodila se sa temeljno različitih ideoloških polazišta, onog liberalnog i onog socijalističkog, koji su žensku agensnost i političku subjektivaciju – za koju su se oba nesumnjivo zalagala – koncipirale na temeljno dispartne načine. Za razumijevanje ove dinamike in- struktivan je način na koji su socijalistkinje percipirale žene aktivne u građanskom pokretu žena za dobijanje prava glasa koji je postojao u predratnoj Jugoslaviji. U jednom od ratnih brojeva „Naše žene“, u tekstu koji tematizuje pravo glasa, Radmila Miljanić tvrdi da je najveći problem tog pokreta predstavljala njegova udaljenost od naroda, činjenica da nije bio vezan za narod u širokim slojevima:

To su bili pokreti obrazovanih, u mnogom pogledu naprednih žena koje su donekle tačno razumevale svoje potrebe, ali su bile još vrlo daleko od shvatanja potreba sviju žena, koje su jednom rečju bile daleko od naroda. Pored toga ženskog pokreta koji u narodu nije imao nikakvog uticaja, jer se u stvari nije ničim doticao potreba žena iz naroda, postojao je kod nas i drugi pravi narodni pokret, ali je on samo delimično mogao da prodre do žena kojima je bio namenjen jer je pred njima stajao tvrdi zid do zuba naoružane vladajuće reakcije. (Miljanić 1944: 3)

83 —

Ženske feminističke organizacije, karakteristične za urbanija područja, nisu postojale na teritoriji Crne Gore sve do ujedinjenja „jugoslovenskih pokrajina“ (Bojović et al. 1969: 29), odnosno do ulaska Boke kotorske u sastav Crne Gore 1921. godine. Način rada feminističkih organizacija sa područja Boke u ovom periodu nedovoljno je istražen⁶.

Prve proslave 8. marta, kao Međunarodnog dana žena ustanovljenog u znak borbe za opšte pravo glasa i mir u svijetu, na prostoru bivše Jugoslavije organizovale su, razumljivo, socijalistkinje, a prvo javno obilježavanje 8. marta na teritoriji današnje Crne Gore održano je u Kotoru 1919. Tada su u saradnji sa članovima radničkih, socijalističkih i komunističkih organizacija, kotorske socijalistkinje

6 Iako su podaci o feminističkim ili naprednim građanskim ženskim organizacijama teško dostupni i nesistematizovani, zanimljivo je da su reakcije na njihovo djelovanje mnogo vidljivije i pristupačnije. Tako satirično glasilo kotorskih karnevalskih svečanosti *Karampana* u izdanju za 1936. godinu donosi podrugljivu pjesmu pod nazivom *Feministkinja* čiji stihovi u sasvim drugom registru potvrđuju procjenu Radmile Miljanić da pokret nije imao nikakvog uticaja u narodu: „Borbenost Vam lijepo, uistinu stoji / Al zalud, kad nje niko se ne boji.“

organizovale „javni zbor protiv skupoće i aprovizacionog odbora“ kome je prisustvovalo više od 300 radnika i radnica (Bojović et al. 1969: 34). Iz proglašenja povodom 8. marta 1919. godine, čija je cenzurisana verzija objavljena u „Radničkim novinama“, čitamo:

Žena se osloboditi ne može sitnim mrvicama sa stola buržoaskog društva. Neznatne reforme više revoltiraju i korumpiraju no što čine boljitak. (...) Danas će svesne žene (cenzura) osuditi idiotski i haotični poredak kapitalističkog društva i demonstrirati za ostvarenje socijalističkog društva u kome će žena biti ravna čoveku u svemu, kako u dužnostima, tako i u pravima. (Navedeno prema: Bojović et al. 1969: 30)

Pitanja političkog organizovanja žena i njihovog oslobođenja bila su eksplicitno tematizovana i teoretizovana u partijskoj štampi u kojoj je sa posebnom pažnjom elaborirana specifična razlika socijaldemokratske borbe za žensko oslobođenje u odnosu na tradicionalniju feminističku konceptualizaciju koja se kretala u okvirima *status quo*-a, nastojeći da problem potčinjenosti žena riješi na izolovan način i ostavljajući opresivni klasni poredak netaknutim. Socijalistkinje imaju radikalno drugačiju perspektivu:

Prije svega, žena će se moći osloboditi samo kao čovjek, a u današnjici može na tome raditi samo kao radnica, bilo intelektualna ili fizička. (...) Zbog toga socijaldemokratski ženski pokret ne treba da bude nikada u znaku nekakvog ženskog, već u znaku opšteg socijaldemokratskog pokreta. Taj pokret treba da je slobodan od svih zasebnih i specijalnih ideja (...) Svako drugo posmatranje je razroko i vodi podvaljivanju u prvome redu proleterskim porodicama. („Glas slobode“, 1918/38, navedeno prema: Bojović et al. 1969: 29)

Međuratne socijalistkinje u feminističkim su organizacijama vidjele ostatak prevaziđenog Ancien Régime-a, anahroni buržujski balast koji je legitimni cilj oslobođenja žena i njihovog osvajanja biračkog prava nastojao da sprovede u kapitalističkom sistemu lišenom legitimiteta. Ovakvo stanovište dijeliće i aktivistkinje i funkcionerke AFŽ-a za cijelo vrijeme njegovog trajanja – one se nikada nisu smatrale niti nazivale feministkinjama, iako bi rezultati njihovog rada iz današnje perspektive mogli biti smatrani feminističkim (Zaharijević,

2017:140). Oslobođenje temeljeno na „zasebnim i specijalnim idejama“ za socijalistkinje nije bilo pravo oslobođenje, a cijenu djelimičnog oslobođenja bi, prema njima, platili upravo najranjiviji – proletari. U tom kontekstu, svaka partikularna borba predstavljala je ne samo rasipanje vremena, energije i fokusa, već i korupciju jedinog intrinzično legitimnog cilja – oslobođenja čovječanstva, oslobođenja koje je samo revolucija mogla da proizvede.

Drugi svjetski rat uistinu je predstavljao revoluciju kompletnog svijeta života (*lifeworld*) jugoslovenskih žena, transformišući sve njegove oblasti, prije svega onu javnu, otvorivši ženama vrata za učešće u društvenom, političkom, ekonomskom i kulturnom životu. Tokom i zadugo nakon Drugog svjetskog rata jedini vid aktivizma, otpora i borbe žena u Jugoslaviji realizovan je u okviru borbe protiv fašizma, a kasnije izgradnje ratom razrušene zemlje, koju je vodila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Narodno-oslobodilačka borba je za jugoslovenske žene predstavljala neponovljivu priliku za političku i istorijsku subjektivaciju, koja će u poratnom periodu biti nastavljena i u ekonomskoj i kulturnoj sferi. Antifašistički front žena Jugoslavije, osnovan u Bosanskom Petrovcu 1942. godine, predstavljao je masovnu žensku organizaciju bez pandana u istoriji ženskog društveno-političkog organizovanja na jugoslovenskom prostoru. Najvažniji cilj organizacije, oformljene tokom rata, svakako je bila borba protiv fašizma koja je podrazumijevala masovnu mobilizaciju žena, ne samo kroz borbu u redovima Narodno-oslobodilačke vojske, već i kroz pozadinski rad – pomoć vojsci, njegu ranjenika, kurirsku službu, izradu i prikupljanje odjeće, obuće, hrane i sanitetskog materijala. Međutim, od samih začetaka AFŽ-a, jedan od njegovih glavnih ciljeva, koji je bio shvaćen kao preduslov ženske emancipacije, bila je edukacija žena, slavna borba protiv „naslijeđene neobrazovanosti“ (Stojaković 2012a: 18).

AFŽ za Crnu Goru i Boku osnovan je tokom rata na oslobođenoj teritoriji Kolašina 5. decembra 1943. Kongresu je prisustvovalo 400 delegatkinja i tom je prilikom usvojena Rezolucija Prvog kongresa AFŽ-a za Crnu Goru i Boku kojom se definišu glavni zadaci organizacije: formiranje AFŽ-a u svim mjestima i bolja organizaciona učvršćenost; omasovljenje organizacije koja treba da obuhvati najšire slojeve žena uključujući i one na neoslobođenim teritorijama; učešće žena u izgradnji narodne vlasti i političko osvješćivanje žena; pomoć vojsci; uključivanje žena i muškaraca u oružano diverzantske akcije; prosvjetno-kulturni rad, odnosno organizovanje obrazovnih kurseva prilagođenih „nivou žena i uslovima života“ sa naglaskom na početni

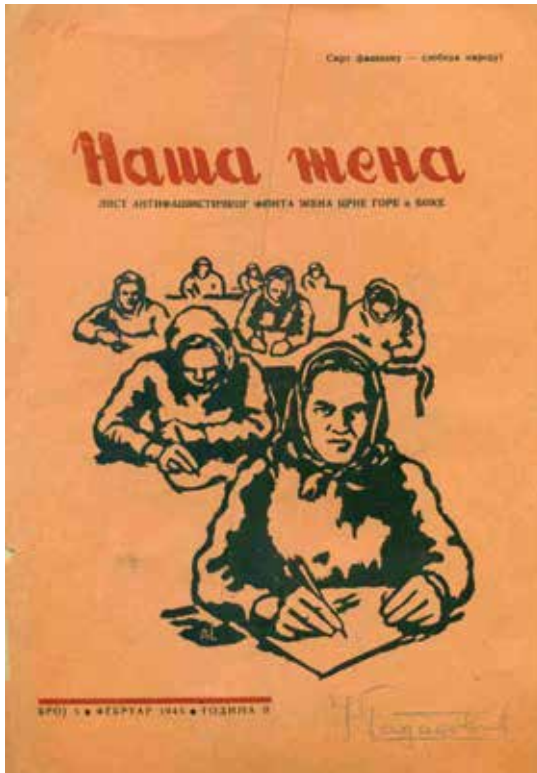
korak – analfabetske kurseve. Kao posljednji, ali ne i manje važan zadatak, istaknuta je neophodnost pokretanja lista AFŽ-a za Crnu Goru i Boku koji treba da „*bude oruđe ujedinjavanja, izmjene iskustva i pravilne linije AFŽ-a*“ (Rezolucija Prvog kongresa Antifašističkog fronta žena Crne Gore i Boke 1943: 2, kurziv PP) i zadatak da „duhovno priprema žene za što veće učešće u Narodno-oslobodilačkoj borbi“. AFŽ štampa je tako postala najmoćniji instrument ženskog oslobođenja, instrument kojim se objašnjavala i širila ideološka poruka masovnoj i mahom neobrazovanoj bazi žena koje bi se, čim bi naučile da čitaju, pretplaćivale na nju⁷.

Važno je, međutim, označiti jednu značajnu i duboku granicu ovog emancipatorskog projekta. Ono što je u značajnoj mjeri ostalo izvan domašaja korjenite transformacije položaja žena bila je sfera privatnosti u kojoj je patrijarhat našao uglavnom sigurno utočište i privremeni azil u periodu najdubljih promjena i iz koje je postepeno crpio snagu neophodnu za ponovno etabliranje u periodu stabilizacije društvenog poretka. Kako na drugom mjestu pokazujem (Petričević 2017: 28):

Naše bake su znale da nije dovoljno revolucionirati samo produktivni, već da je neophodno revolucionirati i reproduktivni rad. Kao što su zahtijevale ulazak u sferu produktivnog, zahtijevale su i izlazak iz sfere reproduktivnog rada, kolektivizirajući ga kroz aktivnosti najznačajnije ženske organizacije u povijesti jugoslovenskih žena. Izostao je, međutim, još jedan, nažalost ključan momenat u ovom restrukturiranju – ulazak muškaraca u sferu reproduktivnog rada i zajednički rad na podružljavanju brige o djeci i porodici.

U konzerviranoj srži tog azila nalazilo se majčinstvo. Prezerviran u svom naturalizovanom obliku neokrnjenom revolucionarnim poletom i praksom, koncept majčinstva predstavljao je momenat u kom se projekat opšte emancipacije fatalno zagrcnuo. I pored podružljavanja brige o djeci kroz impresivni sistem institucionalne

7 Kako navodi Stojaković (2014): „Sistem AFŽ štampe je bio zasnovan na hijerarhiji gde je „Žena danas“ bila mesečnik koji je prenosio aksiomske poruke, ili kako se tada govorilo direktive i to liderkama srednjih i i nižih odbora AFŽ-a, a svi ostali AFŽ listovi su prema matrici koju je kreirala „Žena danas“ prenosili političke poruke, prezentovali i kreirali stvarnost na makro (politički plan) i mikro planu (svakodnevn život).“ Dostupno na adresi: <https://pravonarad.info/?p=25> [pristup: 15.12.2018]

„Naša žena“ br. 5 1945.
Arhiv digitalnog Muzeja
žena Crne Gore

podrške roditeljstvu, ideološki vođena i štampom široko distribuirana esencijalizacija majčinstva kao odredbene karakteristike žene predstavljala je jednu od najvećih prepreka ženskoj emancipaciji preko koje su žene bivale po potrebi instrumentalizovane. Majčinstvo je predstavljalo tačku sa koje su žene bile mobilisane bilo da se uključe u rat i obnovu zemlje, bilo da se sa te iste tačke izvrši zaokret natrag ka domaćinstvu (početkom pedesetih godina prošlog vijeka).

Kao masovna organizacija koja je aktivirala žene, obučila ih i uključila u tržište rada i u društveni život, AFŽ nije bio samo organizacija preko koje je (iz)vršena emancipacija žena, već i organizacija koja je odigrala ključnu ulogu u procesu izgradnje jugoslovenskog socijalizma, odnosno u munjevitoj posljeratnoj modernizaciji zemlje. Baš kao što je oslobođenje žena bilo sastavni dio narodnog oslobođenja, nemislivo van tog konteksta, tako je i AFŽ prema svom statutu bio

dio Narodnog fronta⁸, a ne samostalna organizacija. Jedno od najozbiljnijih ograničenja u funkcionisanju AFŽ-a sastojalo se u tome što on nije imao stvarnu autonomiju u odlučivanju, tako da je njegov posljednji domet bilo iznuđeno samoukidanje organizacije koje je maskiralo odluku vrha Partije da je „dosta emancipacije“. Ovo prije svega iz razloga što je odnos vrijednosti i cijene ženskog rada bivao sve nepovoljniji, budući da je u cijenu reproduktivnog rada, podijelnog između žena i države, ulazila i cijena institucionalne brige o djeci (sistema jaslica, vrtića, đlačkih kuhinja i slično). Između ostalog, ispostavilo se i da je emancipacija žena preskupa, faktički nedostupna društvu koje je u fazi samoupravljanja sebi postavilo druge prioritete.

Ipak, moć djelovanja koju su prisvojile žene Jugoslavije tokom Drugog svjetskog rata u okviru Narodno-oslobodilačke borbe predstavljala je kapital bez presedana u cjelokupnoj povijesti žena sa prostora nekadašnje Jugoslavije. Heroizam na kom su stasavale starije generacije predstavljao je lično, živo iskustvo žena koje su založile i nerijetko gubile sve ne bi li dobile ono što ni u jednom prethodnom državnom uređenju nisu imale – slobodu⁹.

Majčinstvo u ratnim godinama (1944–45)

*Hiljade u crninu zavijenih žena kuje osvetu, strašnu, nemilosrdnu osvetu. Majke, sestre i žene, pamtimmo sve! Praštati nećemo ništa i bićemo sudije.*¹⁰

Kako je AFŽ štampa postala najmoćniji kanal za mobilizaciju žena i širenje ideoloških poruka, moguće je upravo na njenim stranicama pratiti preoblikovanja kroz koja je, u zavisnosti od potreba

-
- 8 Narodni front (NF) je bio najmasovnija politička organizacija u Jugoslaviji, nastala 1945. godine mirnodopskom transformacijom Jedinštenog Narodno-oslobodilačkog fronta Jugoslavije (JNOFJ) koji je predstavljao političku osnovu širokog antifašističkog narodno-oslobodilačkog pokreta tokom rata. Narodni front će 1953. biti preimenovan u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) i pod tim će imenom djelovati do prestanka sa radom 1990. Boričić (1990) navodi da je statutom određeno „da članovi mogu biti pojedinci, masovne organizacije (sindikalne, ženske, omladinske, kulturne itd.), političke grupe i stranke koje pripadaju jednom od odbora Narodnog fronta i prihvataju njegov program i statut“.
- 9 Nakon završetka Prvog svjetskog rata formirana je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca koja je 1929. godine preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju, državu koja je opstala do Drugog svjetskog rata. Ustavom zaštićenu ravnopravnost i pravo glasa, žene Jugoslavije dobijaju tek 1946. godine u okviru Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ).

10 Iz Proglasa kojeg je povodom 8. marta izdao GO AFŽ za Crnu Goru i Boku 1944.

Komunističke partije, ali i samih žena, prošao i 8. mart. O tome govori Stojaković (Stojaković 2012b: 39-40):

Međunarodni dan žena je u istorijskom pamćenju generacija žena praznik koji je menjao značenja i pojavne oblike manifestovanja u zavisnosti od ideološki dominantne uloge namenjene ženama u društvu. Tekstovi koji su se u AFŽ štampi objavljivali povodom praznika brojnošću pokazuju da je sam praznik bio čvorište gde su se sticale ideološki kreirane poruke-referati i politički tekstovi (kako i šta treba) i vesti, izveštaji i reportaže koji pokazuju realni život žena (kako jeste).

Do osnivanja vlastitog glasila 1. aprila 1944. godine, kada izlazi prvi broj „Naše žene“, GO AFŽ za Crnu Goru periodično je izdavao brošure. U jednoj od njih objavljena je Rezolucija Prvog kongresa AFŽ Crne Gore i Boke iz koje se jasno čita osnovna funkcija planiranog osnivanja lista AFŽ – formiranje moćnog kanala kojim će nova ideološka matrica biti vjerno i „na pravilnoj liniji“, kako je u Rezoluciji istaknuto, tumačena i široko distribuirana. AFŽ štampa će zapravo predstavljati jednu od najznačajnijih komponenti političkog vaspitanja žena u duhu socijalizma. Žene su u tu svrhu prvo morale da se opismene¹¹, zatim da budu sistematski izložene onome što je smatrano naprednom i istovremeno pristupačnom literaturom, ali i da pročitane materiju „prorađuju“ na čitalačkim časovima, sekcijama ili kružocima. „Prorađivanje tekstova“ je izraz koji se često susrijeće u AFŽ štampi, a odnosi se na analizu i interpretaciju tekstova „na liniji“ vladajuće doktrine. Misija AFŽ štampe bila je artikulacija, eksplikacija i diseminacija socijalističke političke misli i sa njom vezane prakse.

Rezolucija takođe potencira značaj žena u ratu kada naglašava da se pokazalo „da se narodno-oslobodilačka borba i pobjeda nad fašizmom ne da ni zamisliti bez opšteg učešća žena“. Takođe, istaknut je i značaj rata za žene konstatacijom da se tokom rata dogodio „značajni istorijski preokret“ – ravnopravnost, i to:

¹¹ Žene su u predratnom periodu činile ogromnu većinu nepismenog stanovništva u Crnoj Gori. Prema podacima koji se odnose na 1931, u Crnoj Gori bilo je dvostruko više nepismenih žena nego muškaraca, a u nekim krajevima nepismenost žena je dosegala i do skoro 90 odsto. Izuzetak predstavlja Kotorski srez u kome je ukupni procenat nepismenih iznosio 26,8 odsto, od čega je nepismenih muškaraca bilo 25,2 odsto, a žena 44,4 odsto (navedeno prema: Prekić, 2016: 399).

(...) potpuna ravnopravnost s muškarcima. Na oslobođenoj teritoriji dobile su pravo biranja i da budu birane, te su postale članovi narodno-oslobodilačkih odbora i Zemaljskog Antifašističkog Vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke. One su stekle pravo da u redovima Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda mogu biti vojne i političke starješine. Na taj način se kroz našu narodno-oslobodilačku borbu kida ona vjekovna neravnopravnost žena, čime se jača i budi oslobodilačka snaga naroda. Ta nam ravnopravnost jeste jedna od najvećih i najljepših tekovina svetog i pravednog rata našeg naroda. (Rezolucija Prvog kongresa Antifašističkog fronta žena Crne Gore i Boke 1943: 1)

Preovlađujući optimizam vezan za ostvarenje „potpune ravnopravnosti sa muškarcima“ i „ukidanje vjekovne neravnopravnosti“ je u vrijeme u kom se javljao bez sumnje imao snažan podsticajni karakter. Međutim, sa distance od 75 godina i sa gorkim istorijskim iskustvom akumuliranim u međuvremenu, on se doima pretjeranim i pokazuje, nažalost, neutemeljenim, posebno imajući u vidu sličnu argumentaciju korištenu u prilog ukidanja AFŽ-a, što će biti razmatrano u nastavku.

90

GO AFŽ Crne Gore i Boke marta 1944. izdaje još jednu brošuru povodom „dana borbene solidarnosti žena čitavog svijeta“, kako je u tekstu opisan 8. mart. Brošura sadrži samo Osmomartovski proglas koji je centriran prvenstveno oko figure majke, ali i sestre i supruge, odnosno moćnog emocionalnog potencijala kojeg je bilo lako aktivirati – gubitka voljenih:

*Mi ćemo kažnjavati ubice nevine djece, dželate naših sinova,
razbojnike i nasrtljivce. I neće nam pobjeći ni jedan zlikovac.
Mi ćemo ih pronaći sve.
Bez predaha i odvažno, čvrsto i odlučno još korak naprijed! U
borbu sa mužem, bratom i sinom! Mi hoćemo da ovaj Osmi
mart bude posljednji Osmi mart u ropstvu. U borbu poći
ćemo sve. (Osmi mart: 2-3)*

Bol žena zbog ogromnih gubitaka tokom rata iskorišten je kako bi se one mobilisale za što masovnije učešće u Narodno-oslobodilačkoj borbi, što je i bio jedan od zadataka koje je postavila Rezolucija. Na isti način se usmjerava i osvetnički gnjev preko kojeg se žene aktiviraju i uključuju u borbu ili pozadinski rad. Uporedo sa veličanjem partizanskih

majki i ultimativnim pijetetom – koji se, s jedne strane, iskazuje prema njihovoj velikoj ljubavi prema sinovima¹² i, sa druge strane, prema njihovom stoičkom podnošenju njihovih pogibija – anonimna autorka teksta prijetećim tonom upozorava majke njemačkih vojnika:

Majke čitavog svijeta s pravom će doviknuti njemačkim: Vaši su sinovi osramotili vaše materinsko mlijeko. Oni su postali ubice nevine poljske, čehoslovačke, francuske, srpske, sovjetske djece. Vi nijeste odgajile sinove dostojne materinske ljubavi. Za nas, majke, koje iznad svega poštujemo ljubav prema djeci, biće najveći praznik kada vaših sinova – fašista – ubica djece nestane sa ovoga svijeta. Iz ljubavi prema majkama i djeci čitavog svijeta, mi ćemo biti bez milosti prema vašim sinovima. Vaša crnina za sinovima-fašistima, više nas ne boli. Sramota je majci da nosi crninu za ubicama nevine djece. Osmi mart ove godine biće u znaku strašne osвете nad vašim sinovima. (Osmi mart: 2-3)

Dehumanizacija neprijatelja olakšava ili čak omogućava njegovu eliminaciju: iz registra ljudskosti on je „ispisan“ time što je „osramotio majčino mlijeko“ ubijanjem nevine djece. Jugoslovenske žene četrdesetih godina XX vijeka dobro razumiju šta znači biti majka, pa tako figura majke osigurava inteligibilnost ključnih kategorija – neprijatelja, neophodnosti mobilizacije, ali i razloga i cilja borbe koja još uvijek predstoji. Proglasom iz 1944. godine, Osmi mart koncipiran je u osnovi kao osvetnički praznik žena i to, indikativno – kao praznik osvete nad ženama – majkama ubica kojima se autorka proglasa na prvom mjestu obraća. Ove žene ne povezuje dijeljeno materinstvo sa njemačkim ženama jer se njihov porod – heroji, s jedne, i ubice djece, s druge strane – toliko razlikuje da smrt njemačkih sinova „više ne boli“ crnogorske majke. Istovremeno, kao majke, one znaju koliko će njihova smrt boljeti žene „osramoćenog mlijeka“ kojima poručuju da im sramota ima biti jača od bola. Na isti način od bola je bio jači ponos majki koje su u ratu izgubile sinove u Narodno-oslobodilačkoj borbi, čijim pričama obiluje poratna AFŽ štampa.

Važno je prepoznati paradoksalnost esencijalizovanog majčinstva koja je ovdje na djelu. Majčinstvo se, s jedne strane, uzima kao suštinska i odredbena karakteristika žene koja joj prirodno i neotuđivo pripada. Istovremeno, tvrdi se i zahtijeva da društvene

12 Kćeri se neuporedivo rjeđe pominju.

konvencije, osjećaj ponosa i srama nadvlada(va)ju majčinu ljubav, odnosno bol. Nomos mlade ideologije suspenduje fizis majčinstva, potvrđujući, i na ovaj način, svoju impozantnu snagu.

Nakon Osmomartovskog proglasa, prvi tekst o 8. martu objavljen je u februarском broju „Naše žene“ 1945/5. On donosi istorijat ovog praznika kao praznika naprednih i svjesnih žena cijelog svijeta i opisuje osmomartovska iskustva represije i otpora jugoslovenskih žena tokom predratnih godina, ali i tokom rata, kada je praznik bio proslavljan na različite načine: „po memljivim tamnicama i okupatorskim logorima“, na skrivenim mjestima za proslavu u strahu od okupatora, ili na frontu, sa puškom u ruci – „najljepše su ga proslavile prve žene borci u našim udarnim bataljonima“ (Anonymous 1945/5: 1). Tekst podsjeća na osvojenu ravnopravnost garantovanu odlukama AVNOJ-a¹³ kojima je: „naša žena dobila (je) zakonsku potvrdu onoga što je sama izvojevala: dobila je svoja prava – prava čovjeka. Za žene naše zemlje to je jedan od najsvjetlijih dana njenoga života“ (Anonymous 1945/5: 1). Osmi mart 1945. većina jugoslovenskih žena dočekuje na oslobođenoj teritoriji, „u porušenoj, ali slobodnoj zemlji. I mi Crnogorke i Bokeljke prvi put slavimo naš veliki praznik u slobodi“ (Anonymous 1945/5: 1). Ovaj tekst o 8. martu jedan je od rijetkih u kome se ni na jednom mjestu ne pominju majka i majčinstvo, već borbeni i progresivni karakter praznika i značaj ženske emancipacije za borbu protiv fašizma. Takođe, već je u ovom tekstu prisutan snažan edukativni i instruktivni karakter tematskih osmomartovskih tekstova¹⁴, što će biti njihova stabilna karakteristika. Međutim, ovaj će se aspekt osmomartovskih temata vremenom sve više ticati zahtjeva koji se ženama postavljaju i njihovih preferiranih društvenih uloga, a sve manje revolucionarnog naboja kojim obiluju rani tekstovi u martovskim brojevima „Naše žene“.

Majčinstvo u izgradnji zemlje (1947–49)

*Sve to pojačava svijest naših žena
da rade za sebe, za bolju budućnost
svoje djece. (Babović, 1947: 1)*

Interesi žena se u poratnom periodu sve upornije vezuju za interese njihove i sve ostale djece, mladog naraštaja za koji treba (a koji

13 Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) je bila politička organizacija narodno-oslobodilačkih komiteta, uspostavljena 26. novembra 1942. radi upravljanja slobodnim teritorijama na području okupirane Jugoslavije.

14 Tematske osmomartovske tekstove bi Stojaković (2012b: 39-40) nazvala „političkim“.

kasnije i sami treba) da grade novo socijalističko društvo, u čemu je ključna uloga majke. Stub odgoja „novog socijalističkog čovjeka“ predstavljala je nova žena, iskaljena u borbi, koja je, kako navodi Prlja, „svršila školu rata“, čime je „(v)ještački održavana inferiornost žena za sva vremena (...) izbrisana“ (1944: 2). Politička subjektivacija žena odvija se u širem kontekstu izgradnje društva demokratskog socijalizma čiji je emancipacija neraskidivi dio. Međutim, prvi i najvažniji poziv žene ostaje reprodukcija novog društva, kako u biološkom, tako i u društvenom i simboličkom smislu, a materinstvo se u razmatranom periodu supstancijalizuje i aktivira u različitim registrima, od porodice, preko privrede do društveno-političkog angažmana žena. U svakoj od ovih niša, žene su prvenstveno majke „lično zainteresovane“ za rad ljubavi i brige. Ništa se slično, naravno, nikada nije niti zahtijevalo niti očekivalo od muškaraca, pa tako materinstvo ostaje sačuvano kao „ključni izvor ženske opresije“ (Chodorov, navedeno prema Višić, 2013: 93).

Uvodnici u osmomartovske brojeve „Naše žene“ 1947/49. mahom predstavljaju edukativno-instruktivne teme¹⁵ koji počinju kratkim prikazom istorijata 8. marta, da bi najviše pažnje posvetili distribuiranju zvaničnog stava KPJ prema dešavanjima na međunarodnoj i unutrašnjoj političkoj i ekonomskoj sceni, i u tom kontekstu formulisali zadatke žena i rangirali prioritete očekivanja. U aprilu 1947. godine pokrenut je prvi Petogodišnji plan u Jugoslaviji (tzv. „Prva petoljetka“), čiji je osnovni cilj bila industrijalizacija i elektrifikacija zemlje. Ovaj ogroman posao zahtijevao je masovno učešće žena, koje je osigurala njihova masovna organizacija, između ostalog i putem AFŽ štampe. Naravno, kako je vrijeme odmicalo, u tekstovima su sve češće izostajale kontekstualizujuće i prosvetiteljske oblande, a sve više je preovladavao direktivniji ton, posebno nakon 1950. godine.

Insistiranje na majčinstvu kao primarnoj ženskoj ulozi prisutno je i u osmomartovskom referatu Spasenije Cane Babović, organizatorke Prve zemaljske konferencije žena Jugoslavije na kojoj je osnovan AFŽ, osnivačice i prve potpredsjednice GO AFŽ Srbije i predsjednice Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije. U referatu, ona navodi da „ovogodišnji naš praznik proslavljamo u znaku mobilizacije svih naših snaga za ispunjenje svih zadataka koje pred nas postavlja naš petogodišnji plan“ (Babović 1947: 1). Prva petoljetka predstavlja „novu veliku bitku“ koja će „još više učvrstiti naša postignuća i doprinijeti

15 Posebno je to slučaj kada su u pitanju tekstovi pisani kao uvodnici za osmomartovski broj.

brzom podizanju privredne moći naše zemlje – garancije naše političke i ekonomske nezavisnosti“ (Babović 1947: 1). U tu svrhu žene se moraju aktivirati i uključiti u privredu sa istim žarom sa kojim su se mašale puške ili pomagale u pozadini. Bitka se ne završava, mijenja se samo njezin modus. Za slobodu se 1947. borilo prvenstveno uključivanjem u industriju i poljoprivredu, ali i angažovanjem na pitanjima na kojima su žene bile „*lično zainteresovane*, kao što su dječja obdaništa, savjetovaništa za trudnice i malu djecu, porodilišta i drugo“ (Babović 1947: 1, kurziv PP). Svesrdna podrška države rješavanju ovih „ličnih pitanja“ u poređenju sa zemljama nerazvijenih socijalnih prava i programa, društvima u kojima djeca stradaju i pate, „pojačava svijest naših žena da rade *za sebe, za bolju budućnost svoje djece*“ (Babović 1947: 1, kurziv PP). Kada su žene u pitanju, bolja budućnost „za sebe“ je bolja budućnost djece, a nju će Jugoslovenke osigurati uključivanjem u rad masovnih organizacija, prije svega AFŽ-a i Narodnog fronta.

94 — Borbeni duh antifašistkinja je još tokom rata uzeo formu takmičenja, a žene će se u poratnom periodu, osim u radnim akcijama izgradnje zemlje, dominantno takmičiti u „disciplinama brige“ kao majke izranjavanog, ali oslobođenog naroda. Takmičenje se pominje još u Osmomartovskom proglasu iz 1944: „Pošaljimo sve svoje sinove u borbu. Takmičimo se da prikupimo što više priloga za našu vojsku. Zbijmo sve naše snage u jedan nerazrušivi bedem“ (Osmi mart, 1944: 8). Nakon rata takmičenja predstavljaju jednu od najvidljivijih formi aktivnosti povodom svih značajnijih datuma i praznika: izbora, kongresa, proslava 8. marta, 1. maja, 29. novembra itd. U martovskom izdanju „Naše žene“ iz 1947. tako nalazimo tekstove koji slave pobjednicu takmičenja i druge istaknute radnice-udarnice i sreske organizacije AFŽ-a zbog postignutih rezultata. Poseban prostor u „Našoj ženi“ (Anonymous 1947: 10-15) dobijaju priče koje pagnegirički veličaju radno oduševljenje, pregalaštvo, težak rad, prebacivanje norme, majčinsku požrtvovanost, polet, uspješno izlaženje na kraj sa dvostrukom i trostrukom opterećenošću žena, skidanje feredže, opismenjavanje, posvećenost sticanju i širenju obrazovanja i stručnog usavršavanja, uključivanje žena u industriju i zadružni rad na selu, kao i primjere pobjedničkih srezova. Tekstovi posvećeni takmičenjima ne predstavljaju samo izvještaje o aktivnostima. Koliko opisuju, oni toliko i propisuju uzornu figuru žene, ali i uzornu formu i dinamiku organizacije (AFŽ). Osmi mart se na ovaj način (kroz pregled rezultata takmičenja) pozicionira i kao „dan smotre postignutih

rezultata“ (Anonymous 1947: 13) žena u kontekstu ostvarivanja petogodišnjeg plana.

Godina 1948 predstavljala je političku prekretnicu za KPJ jer je te godine došlo do raskida sa politikom Sovjetskog Saveza (SSSR). Dva broja „Naše žene“ iz februara i aprila 1948. godine, problematizujući ideološku napetost između blokova, još uvijek slave „gigantski Sovjetski Savez“ koji „neustrašivo stoji (...) na čelu miroljubivog demokratskog tabora“ (Radanović 1948: 4). Zaokret koji je u neposrednoj budućnosti valjalo učiniti od dojučerašnjeg nekritički obožavanog saveznika (SSSR-a) predstavljao je jednu od posljednjih važnih spoljno-političkih lekcija koju je bilo nužno „na pravilnoj liniji“ iskomunicirati sa crnogorskim čitateljicama. Tema raskida sa SSSR i represije koja mu je slijedila posebno je važna u oblikovanju političkog subjektiviteta jugoslovenskih žena. Naime, radni logori za političke zatvorenike koji su osnivani od 1948. predstavljali su „kratku totalitarnu epizodu komunističkog nasilja“ (Jambrešić Kirin 2007: 10). Iako je broj interniranih žena bio neuporedivo manji od broja zatočenih muškaraca,¹⁶ ova je „epizoda“ imala značajne posljedice na učešće žena u društvenom i političkom životu. Posebno su indikativni motivi njihovog zatočenja: „žene su kažnjavane zbog političkih grešaka muških članova obitelji, zbog odbijanja denunciranja i odricanja od istih ili zbog obrazovanja, tj. rođenja u SSSR-u“ (Jambrešić Kirin 2007: 9). Kako u nastavku navodi:

Usprkos „nadčovječanskoj“ žrtvi koje su žene prinijele na oltar revolucije, blagodati novog humanog društva bile su dostupne samo lojalnim i discipliniranim ženama. One koje su putem narodnofrontovske propagande pozivane da se bore za progresivno i humano društvo, za vlastitu političku subjektivnost, nakon prvog pokušaja da se okoriste tim novostečenim pravom i odaberu stranu u sukobu Tito-Staljin, svedene su na status (političkih) kriminalki i upućene u zatvore ili ženski logore-radilišta (Ramski rit, Zabela, Goli otok, Sveti Grgur). (Jambrešić Kirin 2007: 33)

¹⁶ 55663 „kominformovaca“, odnosno u velikoj mjeri ratnih veterana koji su odabrali „pogrešnu“ stranu u sukobu Tito-Staljin, bilo je zatočeno u mreži logora od kojih je najpoznatiji bio Goli otok. Nema pouzdanih podataka o broju zatočenih žena, cifre se kreću od 500, koliko navodi upravna ženska logora, prvo na Golom otoku, a onda na Svetom Grguru, do nešto više od 800 žena (navedeno prema Jambrešić Kirin 2007: 11).

Posljednji politički osmomartovski tekst¹⁷ u kome se kao jedan od zadataka žene ne pominje majčinstvo i vaspitavanje djece i omladine predstavlja članak Ljubice Radanović iz februarskog dvobroja 1948. U njemu je 8. mart predstavljen kao „simbol borbe obespravljenog dijela čovječanstva – žene za dostojno mjesto u ljudskoj zajednici“ (Radanović 1948: 3). Amblematska je u tom smislu bila borba Jugoslovenke:

U toku četvorogodišnje borbe slavila je svoj praznik pod zastavom borbe za slobodu, za dostojanstvo i prava čovjeka, uz besmrtnu pjesmu oslobodilačkog oružja žene-borca. Uništavajući neprijatelja kidala je lance ropstva svog naroda, raskidala dvostruke lance utamničene Jugoslovenke (Radanović 1948: 3).

Jugoslovenka je bila utamničena „dvostrukim lancima“ kao pripadnica porobljenog naroda od strane okupatora i kao žena porobljena unutar tog istog naroda od strane patrijarhata.

Već u narednom broju, koji donosi Proglas Centralnog odbora Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, majčinstvo je postulirano kao najvažniji zadatak žena:

Na prvom mjestu žene-majke povećaće brigu za odgoj zdravog naraštaja. Otvaranjem niza zdravstvenih i drugih ustanova i većom našom brigom učinićemo sve da zemlji odgojimo zdrava pokoljenja. Pojačani rad na opismenjavanju, sistematski prosvjetni i politički rad sa ženama, osiguraće da one bolje i pravilnije vaspitavaju svoju djecu u duhu tekovina narodno-oslobodilačke borbe, u ljubavi prema novoj Jugoslaviji. (Proglas CO AFŽ 1948: 1)

No, potenciranje centralne uloge majčinstva u političkoj subjektivaciji žena nije karakterisalo samo retoriku jugoslovenske masovne organizacije žena – AFŽ-a. U istom broju „Naše žene“ objavljen je i Apel Međunarodne demokratske federacije žena (MDFŽ)¹⁸

¹⁷ U analiziranom periodu.

¹⁸ Međunarodna demokratska federacija žena bila je međunarodna organizacija koja je okupljala, kako u Apelu stoji, „osamdeset miliona žena, pripadnica 48 zemalja“, uglavnom ljevičarki i ženskih ljevičarskih i komunističkih organizacija iz oba bloka. Više o tome vidjeti kod Đorđević, A. (2017).

ženama svijeta na dan Osmog marta¹⁹, koji počinje pozdravom: „Žene i majke!“. Tek nakon što su locirane u primarnom i nespornom tropu majke, na koji se i u nastavku više puta referira, u „Apelu“ se konstatuje da se nad teško uspostavljenim mirom „ponovo skupljaju novi prijeteći oblaci“ zato što su uzroci rata i dalje prisutni na hladnoratovskoj političkoj sceni, pa se na žene čitavog svijeta apeluje da se „okupe pod njenom²⁰ zastavom i da se pridruže ogromnim snagama svih onih koji se bore za slobodu, demokratske tekovine i mir“.

Primjetna je tendencija okoštavanja i birokratizacije, pa i usiljenosti jezika kojim su pisani osmomartovski temati u narednim godinama. U susret 8. martu 1949. godine, „Naša žena“ februarski broj otvara uvodnikom Dragice Medenice koji rezimira uspjehe u realizaciji Petogodišnjeg plana i konstatuje kako se u tom procesu žene „svakim danom oslobađaju uskog okvira kućnjeg ognjišta i postaju aktivni graditelji socijalizma“ (Medenica 1949: 1). Ipak, nesumnjiva je i sve očitija vertikalna moć u okviru koje se ovo oslobađenje vrši. U tekstu se u dva navrata javlja sintagma „vaspitana od strane svoje partije“, u jednom slučaju kao bliže određenje organizacije AFŽ-a, a u drugom, u zaključku, kao bliže određenje žene Crne Gore. Koncept vaspitanja vezan je za žene, pa tako i za njihove organizacije, na dvostruk način: aktivno i pasivno, kako za onoga koji vrši vaspitanje, tako i za onog koji biva vaspitavan od strane neupitnog autoriteta – Partije. Zbog čega u analiziranim tekstovima susrećemo termin „vaspitanje“²¹ a ne „obrazovanje“? Je li to recidiv nenadvladane patrijarhalne svijesti koja ženu smatra vječno maloljetnom držeći je u „naslijeđenom neznanju“ u kom je tavorila stoljećima, ostajući ograničena na sferu reproduktivnog rada? Ili je to zahtjev i zadatak elementarnog pre-odgoja u kome će doći do smjene autoriteta tradicije ideologijom oslobođenja, sve dosljednije pervertiranoj u autoritet Partije? Oba smisla vaspitanja – pre-odgoj za slobodu uz očuvanje patrijarhalne tapije na žensko tijelo i njegovu reproduktivnu moć – funkcionisala su u konceptu i praksi emancipacije koju je sprovodio AFŽ. Ženama je isporučen dvostruki, u biti protivrječan zahtjev

19 Apel MDFŽ ženama svijeta na dan Osmog marta, „Naša žena“, april (1948), br. 3/4, str. 3.

20 Međunarodne demokratske federacije žena.

21 *Vaspitanje* je usmjereno ka nezrelim subjektima, prvenstveno djeci i odnosi se na sistematsku socijalizaciju, plansko uobličavanje njihovog ponašanja i sposobnosti, dok je *obrazovanje* nešto uži pojam i usmjereno je prvenstveno na sticanje i razvijanje znanja i vještina.

– prosvjetiteljsko *Sapere aude*²², hrabro nadilaženje „naslijeđenog neznanja“ kao fundus autonomnog subjekta, uz permanentno podsjećanje na imperativnu bit i granicu njihovog pola – majčinstvo kao „prirodan“, lični i društveni zadatak svake od njih.

Vaspitanje prvog vaspitača – društvena funkcija majčinstva (1950–53)

Od samog početka mi smo naglašavali da na svoj rad među ženama treba da gledamo i sa stanovišta vaspitanja majke kao prvog vaspitača. (Pejović, 1950: 3)

98 Osmomartovskim tematima od 1950. dominira direktivniji ton. Snažniji akcenat je na zadacima žena u izgradnji demokratskog socijalizma i njihovoj operativnoj razradi nego na procesu ženske emancipacije, uz permanentno naglašavanje autoriteta Partije. Majčinstvo se artikuliše kao društveni zadatak žena u kontekstu borbe protiv staljinizma i ono se sa porodice transponuje na društvo u cjelini. Važno je imati na umu da je politička odluka o ukidanju AFŽ-a donijeta te iste 1950. godine. Benevolentni motivacioni optimizam ratnih godina u pogledu ostvarene ravnopravnosti žena naslijediće njegov maliciozni korelat u poratnom periodu kojeg srećemo i u opravdanju odluke o samoukidanju AFŽ-a koju Vida Tomšić najavljuje upravo 1950. na savjetovanju gradskih organizacija AFŽ-a u Zagrebu.

Februarski broj 1950. godine ne otvara temat o 8. martu, već upravo dio iz referata Vide Tomšić na IV Plenumu Centralnog odbora AFŽ „O ulozi AFŽ u vaspitanju socijalističkog čovjeka“. Tomšić kao osnovni preduslov projektovane reprodukcije socijalističkog društva čiji je pravac trasirala KPJ potencira, na tragu Marksove treće teze o Fojerbahu (Marks, 1947: 60), vaspitanje prvog vaspitača – majke. Na istom mjestu, ona naglašava važnost „produbljanja socijalističke demokratije“ (Tomšić 1950: 1) koja daje „našoj izgradnji socijalizma veliki međunarodni značaj“ (Tomšić 1950: 1) prije svega u kontekstu sukoba sa SSSR-om koji se nalazi na čelu „kontrarevolucionarne zavjere“ protiv naše zemlje. Veliki novi neprijatelj i opasnost koju on proizvodi zadaće kurs kurikulumu vaspitanja prvog vaspitača.

U tom smislu, kao osnovni zadatak AFŽ-a, Tomšić prepoznaje

²² *Usudi se da znaš!* Prema Kantu, moto prosvjeteljstva koje je on razumijevao kao „izlazak iz samoskrivljene nezrelosti“.

„masovni politički rad među ženama“ koji će osigurati i adekvatno vaspitanje socijalističkog čovjeka. Tako je vaspitanje žena o kom je u tekstu riječ predstavljeno više kao uslov pravilnog vaspitanja mladih generacija, nego kao cilj za sebe. Istovremeno, Tomšič naglašava i neophodnost borbe protiv reakcionarnih shvatanja i svakodnevnog političkog rada koji imaju za cilj da oslobode „ne samo naše žene već i muškarce pogrešnih, nazadnih shvatanja“ patrijarhalnog predsocijalističkog društva. Problem je, međutim, u tome što je projekat socijalističke emancipacije žena imao ambivalentan, ili radije parcijalan odnos prema ovim „pogrešnim i nazadnim shvatanjima“. Država će obrazovati i obučiti ženu kako bi joj omogućila ulazak u privrednu i društvenu sferu; osiguraće joj ekonomsku slobodu kao temelj svih ostalih; „oslobodiće radnu majku u vrijeme njenog rada u privredi“ (Tomšič 1950: 2), ali će je rasteretiti inherentno njenog, a ne zajedničkog bremena reproduktivnog rada i vaspitaće je prvenstveno kao prvog vaspitača, a ne socijalističkog čovjeka jednakog muškarcu.

U istom broju, Bosa Pejović daje pregled zadataka koje Partija stavlja pred AFŽ, gdje kao najvažnije izdvaja: politički rad sa ženama, koji se sprovodi kroz političke konferencije, čitalačke grupe i kolektivno slušanje vijesti; uključenje ženske radne snage u privredu kroz agitaciju, takmičenje i javljanje u dobrovoljne radne brigade Fronta; razvitak zadrugarstva kroz agitaciju; otvaranje jaslica i obdaništa, kao i kroz jačanje veza između gradskih i seoskih AFŽ organizacija, te pripreme za predstojeće izbore koje imaju za cilj stopostotnu izlaznost biračkog tijela. Pejović ne tvrdi da je patrijarhat *de facto* pobijeđen i pronicljivo locira „ozbiljnu prepreku“ koja stoji na putu realizaciji detaljno razrađenim zadacima za žene Crne Gore. Prepreka se sastoji u „zastarjelim shvatanjima da je ženi dosta kuća i briga o njoj i djeci“ i da se, ne negirajući i te društvene zadatke žena, „potrebno (se) uporno boriti za shvatanje da se *stvarna ravnopravnost žena ostvaruje tek onda kada je žena na ekonomskom polju ravnopravna, kada nestane podjele na ženski i muški rad.*“ (Pejović 1950: 3, kurziv PP)

Djelimično rasterećenje žena od reproduktivnog rada kroz osiguranje državne brige o potomstvu i domaćinstvu nikada nije pratio ulazak muškaraca u sferu reproduktivnog rada. Tako se i zahtjev za „nestankom podjele na muški i ženski rad“ odnosio isključivo na „ekonomsko polje“, dok ova ista podjela u oblasti reproduktivnog rada ostaje trajna slijepa mrlja i jedna od najneutralgicnijih tačaka oslobođenja žena u okvirima jugoslovenskog državnog socijalizma – „revolucija se ipak zaustavila pred kućnim pragom“ (Petričević 2017:

24). Praktična neokrtnjenost patrijarhata u privatnoj sferi, u kojoj je reproduktivni rad isključivo ženska briga, predstavljala je tvrdu i žalosnu granicu ženskog oslobođenja u ranom poratnom periodu (Zaharijević 2017: 145), čija je posljedica bila trostruka preopterećenost žena koja ih je relativno brzo iscrpila i najveći broj njih vratila u domaćinstva nakon disolucije AFŽ-a.

Direktivna tendencija pojačava se u martovskom broju „Naše žene“ iz 1950. godine. Prije izvještaja sa osmomartovskih takmičenja, ovaj broj donosi tekst „Naši najvažniji zadaci u ovoj godini“. U pitanju je nepotpisani tekst koji rezimira odluke II Plenuma Glavnog odbora AFŽ Crne Gore, koje se odnose na zadatke koji stoje pred ženama Crne Gore u predstojećoj godini: rad na predškolskom i vanškolskom vaspitanju djece uzrasta od šest do devet godina kroz otvaranje stalnih i sezonskih vrtića u seljačkim radnim zadrugama, preduzećima i industrijskim centrima; intenziviranje političkog rada među ženama kroz tumačenje donijetih privrednih mjera; uključanje žena u privredu kao stalne radne snage; stručno uzdizanje²³ žena; uključanje žena u socijalističku rekonstrukciju sela; aktiviranje žena na zadružnim poslovima; svestrano uzdizanje žena kroz intenziviranje kulturno-prosvjetne aktivnosti, te organizaciono učvršćivanje sreskih i gradskih odbora AFŽ. U članku je posebno naglašena važnost „ispravnog“ tumačenja mjera i zadataka povjerenih ženama, odnosno tumačenja koje je na liniji Partije, korištenjem sintagmi kao što su „ne smije se shvatiti kao“ ili „treba shvatiti kao“, kao i navođenjem niza načina kojima se osigurava prihvatljivo tumačenje – radna predavanja, prorađivanje praktičnih brošura, izložbe, filmove itd.

„Ispravnu“ interpretaciju isključenja AFŽ-a iz MDFŽ-a, opet u kontekstu sukoba sa SSSR-om, srećemo i u osmomartovskom tematu iz 1951. godine u članku Dragice Vujović „Osmi mart – međunarodni dan žena“ (Vujović 1951: 1), skoro dvije godine nakon samog događaja. Nakon difamiranja SSSR-a, Informbiroa i MDFŽ-a, Vujović najavljuje da će ovaj 8. mart biti proslavljen i kao „dan majki“, budući da je jedan od najvažnijih zadataka žena vaspitanje djece i to „u duhu ljubavi prema svojoj domovini“, tvrdeći da „vaspitanje naše djece i svih radnih ljudi naše zemlje u stvari znači produžetak borbe koju je naša partija vodila u toku Narodno-oslobodilačkog rata“. Kao što vidimo, reprezentacija majčinstva u „Našoj ženi“ u periodu 1950/53 snažno je oblikovana antistaljinizmom koncipiranim kao

23 Termin *uzdizanje* se u AFŽ štampi odnosi na obrazovanje.

nastavak Narodno-oslobodilačke borbe protiv dojučerašnjih saveznika, ali i protiv onih koji se ovog savezništva nisu (ili navodno nisu) bili spremni odreći. U istom militantnom duhu Vujović zaključuje temat, podižući borbenu gotovost majki-vaspitačica ratničkim pozivom koji podsjeća na onaj iz 1944, samo u mnogo zlokobnijem ključu:

Istovremeno sa vaspitanjem ljubavi prema svojoj zemlji, djecu treba vaspitavati da mrze neprijatelje, *jačati u njima mržnju i prezir prema izdajnicima svoje zemlje i svoga naroda, mržnju prema svim saboterima i špekulantima koji koč izgradnju socijalizma.* (Vujović 1951: 1, kurziv PP)

Vujović ovaj poziv upućuje u momentu kada se ogroman broj ljudi bez suđenja upućuje u radne logore na Golom otoku i Svetom Grguru na paklene tečajeve „korektivne pedagogije“ (Jambrešić – Kirin 2007: 27) kojom je „ubijan čovjek u čovjeku“ (Bobinac, prema Butković 2007). Zatvorenici, žrtve političkog progona, bili su proizvođeni u mučitelje u endemskom sistemu zatvorskog samoupravljanja kojim je njihov moralni integritet planski poništavan. Stoga su bivši logoraši, od kojih su mnogi prošli i nacističke koncentracione logore tokom Drugog svjetskog rata, strahote „Arhipelaga Goli“ smatrali najgorim. Pa iako su žene bile nesrazmjerno manje internirane u logore za preodgoj²⁴, ova je mračna represivna epizoda „demokratskog socijalizma“ imala dalekosežne posljedice na njihovu političku moć djelovanja. U ovom ključu valja čitati zadatak vaspitanja vaspitača – obavezu jačanja mržnje i prezira prema izdajnicima svoje zemlje i svoga naroda koju treba tradirati [prenijeti, učiniti dijelom tradicije] mladim naraštajima i ugraditi u temelje „vaspitanja socijalističkog čovjeka“ (Tomšič 1950).

Tezu da je potčinjenost žena stvar prošlosti, koju smo sreli u pomenutom referatu Vide Tomšič, srešćemo i u tekstu S. Delević-Šabović „Živio 8. mart“ iz februara 1952, u kome ističe:

Dok se žene ostalih zemalja još uvijek bore za osnovna prava i ravnopravnost u društvu, protiv eksploatacije i nacionalnog ugnjetavanja, dotle je to za žene naše zemlje stvar prošlosti. Učešćem u Narodnoj revoluciji one su ta prava izvojevale. (Delević – Šabović 1952: 1)

24 Zatvorenice nisu činile ni čitavih 2 odsto od ukupnog broja logoraša.

Veliko je i otvoreno pitanje koliko je i na koji način uvjerenost nekih funkcionerki AFŽ-a i autorki tekstova u AFŽ štampi u prevladanost patrijarhata bila utemeljena u stvarnosti. Što 50-ih godina znači (samo)uvjerenost tvrdnja da je ravnopravnost ostvarena? Sa kojim ciljem biva izrečena? Ako je neprijatelj savladan, onda je borba završena. Teza o prevladanosti patrijarhata će skupo stajati AFŽ jer će se taj argument na koncu obrnuti i protiv AFŽ-a i protiv nedovršenog projekta oslobođenja i političke subjektivacije žena.

Iznenaduje da januarsko-februarski broj „Naše žene“ iz 1953. ne sadrži tekstove posvećene 8. martu, kao ni martovsko-aprilski broj iz iste godine. Umjesto osmomartovskih istorijata i autorskih temata, ovi brojevi prenose djelove zvaničnih dokumenata i zapisnika: zaključke plenuma, izvještaje sa kongresa Socijalističkog saveza Crne Gore, izvještaje sa sastanka Glavnog odbora AFŽ-a, djelove izlaganja na kongresima i slično. U njima se pojavljuje nova tema – nedovoljno učešće žena u političkom životu zemlje. Nastojeći da odrede uzroke nezadovoljavajućeg stanja, ovi tekstovi crnogorskim čitateljicama upućuju dvostruke, pa i dvolične poruke, nukleus ambivalentnog zavjeta koji i danas lomi crnogorske žene između privatnog i javnog, između ličnog i društvenog, odnosno političkog. U nekima od njih uzroci nedovoljne političke participacije žena locirani su u nedovoljno nadvladanim „nesocijalističkim“ shvatanjima žene, dok u drugima nailazimo na duboko nepovjerenje prema mladom političkom subjektu i njegovoj moći djelovanja izraženo kroz razornu samokritiku i svaljivanje najvećeg dijela krivice na „neuporne i pasivizirane žene“ (Jovanović L. 1953: 4).

Pored plenumskih zaključaka, sumnju u utemeljenost, ali i vjerodostojnost uvjerenja o prevladanosti patrijarhata u svakodnevnom životu nalaže i činjenica da su, na primjer, najviši funkcioneri KPJ u Crnoj Gori potčinjenost žena 1953. i dalje prepoznavali kao problem. Martovsko-aprilski broj „Naše žene“ prenosi dio referata Blaža Jovanovića na IV kongresu Socijalističkog saveza Crne Gore²⁵, čiji je predsjednik bio, u kojem tvrdi da je pitanje ravnopravnosti žena opšti i zajednički problem čitavog naroda, a ne samo žena, kao i da „pravilan odnos prema ženama još ne postoji“.

Međutim, izvještaj sa sastanka GO AFŽ Crne Gore, iako na tragu osnovnih teza koje je Jovanović iznio u svom referatu, pokazuje neporedivo kritičkiji i na mahove osuđujući ton, prebacujući odgovornost zbog malog broja žena u narodnoj vlasti gotovo isključivo – na

25 Socijalistički savez Crne Gore bio je dio Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, nekadašnjeg Narodnog fronta.

žene. Potvrđujući da zna da postoje „nepravilna shvatanja od strane nekih drugova po pitanju rada među ženama“ Lidija Jovanović, prva sekretarka GO AFŽ Crne Gore²⁶, ističe: „Ali jedno stoji – da smo *mi žene po tom pitanju neuporne i pasivizirane*“²⁷, dakle da je najveći dio krivice za malo učešće žena u vlasti na samim ženama. Žene su nedovoljno posvećene i svom obrazovanju: „Naše se drugarice na terenu vrlo slabo uzdižu. Zašto to? *One su same krive.*“²⁸ Jovanović iz pozicije žene kritikuje žene potvrđujući da je glas patrijarhata uvijek bio najglasniji iz ženskih grla koja su mu osiguravala stoljetni legitimitet. Samokritika zbog pasivnosti potencira odgovornost žena za to što brže ne nose breme trostruke opterećenosti koje su emancipacijom uprtile. Socijalizmu draga samokritika već u ovom periodu zadobija perverziju fizionomiju, s jedne strane kao novogovor (Orvel) antistalinističkih čistki, a sa druge i kao „zloćudni preobražaj“ (Turnije) temeljne teze da je pitanje ženskog oslobođenja društveno, a ne samo žensko pitanje, što će biti glavni argument za gašenje AFŽ-a.

Disolucija AFŽ-a bila je bazirana na ispravnoj pretpostavci da parcijalno oslobođenje ne postoji i pogrešnoj pretpostavci da je „već postignuto da je žena ravnopravna“ (Tomšič 1951: 1, navedeno prema Stojaković 2014: 10) i da je proces podizanja žena do „političkog nivoa na kojem su muškaci (je) završen“ (Stojaković 2014: 10), te da je dozrelo vrijeme za ukidanje masovne ženske organizacije. Na taj će se način ovaj značajni uvid o nemogućnosti parcijalnog oslobođenja obrnuti protiv interesa žena izbivši im iz ruku jedinu masovnu organizaciju čiji je osnovni zadatak predstavljala sveobuhvatna emancipacija žena.

103 —

Subjekt ili objekat emancipacije

Može li se onda pokušati formulisati odgovor na pitanje sa početka – Da li su se žene emancipovale ili su bi(va)le emancipovane od strane države iz interesa koji nisu bili inherentni samoj emancipaciji? U određenom periodu, dominantno tokom ratnih godina i u poratnom periodu do 1950. godine, interesi ženskog oslobođenja su se podudarali sa interesima Partije. Partiji su bile potrebne žene,

26 Suprug Lidije Jovanović bio je Blažo Jovanović, pa je tim zanimljivije pratiti razliku u adresantu odgovornosti u njihovom razumijevanju uzroka onoga što bismo danas nazvali političkom participacijom žena.

27 Dijelovi izlaganja Lidije Jovanović objavljeni su u nepotpisanom tekstu *Prosvjećivanje žena: Osnovni zadatak*, (1953) *Naša žena*, br. 3/4, str. 4-5. Kurziv PP.

28 Kurziv PP.

kako u ratu tako i u obnovi i izgradnji zemlje, a to nisu mogle biti „predratne žene“, zakucane u domove i obuzete djecom. Partiji su trebale ratnice i radnice, i ona ih je i proizvela. Država je u tom smislu planski sprovodila projekat ženske emancipacije što je jugoslovenskim ženama osiguralo politička, ekonomska, socijalna i kulturna prava o kojima su prije rata mogle samo da sanjaju, a o nekima od njih sanjamo i danas²⁹. Žene jesu bile „izvođačice radova“ vlastite emancipacije, ali da li ih to čini njenim subjektom?

Tradicionalna koncepcija subjekta postulira čvrst, ontološki utemeljen subjekt kao „racionalni transparentni entitet koji je, budući izvor delanja, sposoban da prenese istovrsan smisao na celokupno polje svog ponašanja“ (Muf 2006: 392). Ovaj koncept subjektivnosti je drugom polovinom XX vijeka pretrpio složene teorijske rekonstrukcije, uglavnom iz pravca poststrukturalizma, postmodernizma i njihovog plodnog i povremeno burnog dijaloga sa feminističkim teorijama (Petričević 2018: 15). Subjekt je, tvrdi Batler, „sam po sebi već posljedica genealogije koja je izbrisana onog časa kada subjekt sebe uzima kao jedini izvor sopstvenog djelovanja“ (Batler 2006: 26). Ovdje, onda, imamo genealogiju na djelu, genealogiju čiji se obrisi jasno ocrtavaju. Žena je postajala subjektom na velikom radilištu podizanja socijalističkog društva, u prašini radnih akcija, za mašinama u fabrikama, među kvrgavim slovima analfabetskih kurseva, u veličanstvenom i nedovršenom procesu emancipacije ne samo jugoslovenskih žena, već žena uopšte. Hvaleći generalna postignuća AFŽ-a, Vida Tomšič ih upoređuje sa iskustvima drugih zemalja i naglašava:

AFŽ, za razliku od mnogih drugih organizacija žena, u najvećoj mjeri je postigao ne samo uspjehe u radu među ženama, da žene u AFŽ nijesu bile objekat nekog rada na njihovom vaspitanju, već da su same postale aktivni činilac kako u svom vlastitom vaspitanju, tako i u društvu uopšte. (Tomšič 1953: 6, kurziv PP)

„Aktivni činilac“ o kojem govori Tomšič je novi, mladi ženski politički subjekat, njenom terminologijom – žena kao „svjesna graditeljka socijalizma“. U tom smislu, primjer AFŽ-a redefiniše način na koji se može misliti o političkoj subjektivaciji žena koja se nikada ne

²⁹ Ovdje prije svega mislim na ekonomska i socijalna prava koja u neoliberalnom kontekstu rapidno atrofiraju.

dešava u vakuumu, niti izvan određene ideološke matrice, bila ona socijalistička ili liberalna. Dok je u socijalizmu ekonomska jednakost trebalo da pruži garant opštoj emancipaciji žena, u liberalizmu je to trebalo da učini njihova politička jednakost. Nijedno od ova dva stanovišta nije žene učinilo ravnopravnima i njihova je emancipacija i politička subjektivacija u oba ova konteksta bivala instrumentalizovana, bilo zarad interesa države, bilo zarad interesa tržišta. Kaljenje ženskog subjekta u socijalističkom kolektivističkom kontekstu nije moglo proizvesti subjekt nalik onom liberalnom, čiji je osnovni cilj individualna emancipacija, ali to jugoslovenske žene nije činilo manje subjektima, niti je AFŽ svodilo isključivo na *transmission belt* (Popa 2009, navedeno prema Funk 2014) Komunističke partije, iako se to može tvrditi za način njegovog iznuđenog ili naređenog samoukidanja. Najveći problem sa AFŽ-om³⁰ je taj što je prerano prestao da postoji, naprečac proglasivši ravnopravnost postignutom i time ostavivši ženski subjekt u stanju bolne nedovršenosti. Funkcionerke AFŽ-a na čelu sa Vidom Tomšič imale su, u najboljem slučaju, suviše povjerenja u „više“ društvene instance koje jednostavno nisu bile spremne da ženu prepoznaju i priznaju kao rodnom neodređen politički subjekt novog društva. U najgorem slučaju, funkcionerke AFŽ-a su, kako Stojaković (2014: 6) misli, „bile predstavnice politike KPJ prema ženama, a ne autentične predstavnice ženskih interesa“, a AFŽ je „ukinut odlukom KPJ suprotno interesima i volji članica organizacije“. U svakom slučaju, žene su bile edukovane, osnažene i politički subjektivirane kroz AFŽ, ali radni narod nije, ili nije u dovoljnoj mjeri. Suviše rano su funkcionerke AFŽ-a bile spremne da svoj posao proglase (uspješno) završenim i da sudbinu žena prepuste dobroj volji radnog naroda i KPJ. Žene na koncu nije iznevjerila socijalistička ideologija u koju su vjerovala, već neprevladani patrijarhat koji ju je uspio preživjeti, i nažalost, nadživjeti³¹.

Sudbine slične 8. martu bila i je povijest AFŽ-a i onoga što smo mogle naučiti iz nje, a mogle smo naučiti iz njenih grešaka, jednako koliko iz njenih uspjeha:

Nema dakle, i to je jedna od najvrjednijih lekcija koju nam iskustvo AFŽ-a prenosi, nikakvog spontaniteta ili automatizma u projektu oslobođenja: istorija nam skoro cinično poka-

30 A moguće i sa jugoslovenskim socijalizmom

31 Nisam sigurna za čim bi trebalo prije žaliti, a hoće li istu sudbinu podijeliti i liberalizam – ostaje da se vidi.

zuje da nema te više ili obuhvatnije revolucije ili emancipacije kojoj bi valjalo nekritički povjerovati da se, čim prebroji i pokopa slavno pale za stvar, neće ogriješiti o svoje kćeri.
(Petričević 2017: 27)

Koliko je bilo realno očekivati da će desetogodišnje postojanje AFŽ-a iz korijena i za sva vremena transformisati svakodnevni život crnogorskih žena – pokazalo je vrijeme. Učvršćivanjem socijalističkog državnog uređenja, žene su se postepeno vraćale u pravcu niša iz kojih su istrčale u slobodu, ali nikada do kraja, čak ni u periodu tranzicije koji je nastojao da iz kolektivnog sjećanja iskorijeni ili potisne istoriju najmasovnijeg ženskog pokreta na ovim prostorima. Kao što i „Protesti majki“ pokazuju, majčinstvo je ostalo živa tačka sa koje se može vršiti kako retraditionalizacija žena i rodni uloga koje im se nastoje nametnuti, nerijetko i uz njihov pristanak, tako i otpora tim istim tendencijama. Dugogodišnja aktivistkinja i učesnica ovih protesta³² Ljubomirka Ljupka Kovačević ističe:

Potvrđujem vlastito vjerovanje da ženska politika otpora daje rezultate makar to bilo samo i kroz promijenjen stav u odnosu na svoju poziciju u porodici i promijenjen stav u odnosu na autoritet i moć političke elite. Zajedničko učenje kroz proces pobune podržava ovo vjerovanje.

Bez obzira na ishod, žene koje su učestvovala (ne samo majke) moći će da kažu da se nisu pokorile političkoj (i muškoj) manipulaciji i da su hrabro i uporno, žrtvujući svoje vrijeme, svoje odnose i zdravlje, pružile otpor režimu ne prihvatajući da budu „kolateralna šteta“ muške borbe za vlast i političke pozicije jednog ratom obilježenog režima.

Ambivalentno nasljeđe ove borbe mi baštinitimo i danas, jednako kao i njen zalag i zadatak – problematizovanje i usavršavanje projekta oslobođenja koje su drugarice započele decembra daleke 1942. godine.

Literatura

Anonymous (1944) Osmi mart, Glavni odbor Antifašističkog fronta žena za Crnu Goru i Boku, str. 1-10.

32 Ne i korisnica naknada.

- Anonymous (1943) Rezolucija Prvog kongresa Antifašističkog fronta žena Crne Gore i Boke, *Prvi kongres Antifašističkog fronta žena Crne Gore i Boke*, Glavni odbor Antifašističkog fronta žena za Crnu Goru i Boku, str. 1-2
- Anonymous (1945) Osmi mart, *Naša žena*, br. 5, str. 1
- Anonymous (1947) Rad žena u osmomartovskom takmičenju, *Naša žena*, br.3, str. 10-15
- Anonymous (1948) Proglas Centralnog odbora Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, *Naša žena*, br. ¾ br. Str. 1-2
- Anonymous (1948) Apel MDFŽ ženama svijeta na dan osmog marta, *Naša žena*, br. 3-4, str. 3
- Anonymous (1953) Sa četvrtog kongresa Socijalističkog saveza Crne Gore, *Naša žena*, br. 3/4, str. str. 2-3
- Anonymous (1953) Prosvječivanje žena: Osnovni zadatak, *Naša žena*, br. 3/4, str. 4-5
- Anonymous (1953) Zaključci šestog plenuma CO AFŽ Jugoslavije, *Naša žena*, br. 1/2, str. 3
- Babović, C. (1947) Ovogodišnji 8. mart, *Naša žena*, br. 3, str. 1
- Batler, Dž. (2006) Kontingentni remelji: Feminizam i pitanje 'postmodernizma'. U: Batler, Dž. i Skot, Dž. (ur.). *Feministkinje teoretizuju političko*, Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda Beograd, str. 26
- Bojović, J. R. et al. (1969) *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918-1945*, Istorijski institute Crne Gore, Titograd, str. 29, 30, 34,
- Boričić, V. (1990) *Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije*, URL: http://www.arhivyu.gov.rs/index.php?download_command=attachment&file_command=download&file_id=869075&file_type=oFile&modul=Core%3A%3AFileManagement%3A%3AcFileModul [pristup: 15.12.2018]
- Butković, J. (2007) Goli otok: Logor u kojem se lomilo ljude, URL: <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=60&C=5> [pristup: 20.01.2019]
- Delević Šabović, S. (1952) Živio 8. Mart, „Naša žena“, br. 1/2, str. 1
- Đorđević, A. (2017) Drugarice i (ne) prijateljice – Učešće Antifašističkog fronta žena Jugoslavije u radu Međunarodne demokratske federacije žena, *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 1/2, URL: <http://afzarhiv.org/files/original/071b37df7c63079e10b4c786aafb9f3d.pdf> [pristup: 12.12.2018]
- Funk, N. (2014) A very tangled knot: Official state socialist women's agency and feminism in Eastern European state socialism, *European Journal of Women's Studies*, 21 (4), str. 344-360
- Goldman, Ema (n.a.) Tragedija ženske emancipacije, URL: http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/Ema_Goldman.pdf
- Jambrešić Kirin, R. (2007) *Šalje Tito svoje na ljetovanje: Ženska trauma i Arhipelag Goli*, Treća 1 (IX) br. Str. 9-38
- Kovačević, Ljubomirka-Ljupka (2018) *Glas sa pločnika: borba majki sa troje i više djece protiv ukidanja ostvarenog prava*, Beograd: Žene u crnom, Kotor: Anima – Centar za žensko i mirovno obrazovanje, str. 6.
- Marks, K. (1947) „Teze o Fojerbahu“. U: Engels, F. *Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije*, Beograd: Kultura, str. 60

- Medenica, D. (1949) Osmi mart 1949, *Naša žena*, br. 2, str. 1
- Miljanić, R. (1944) Pravo glasa, *Naša žena*, br. 3, str. 3.
- Muf, Š. (2006) Feminizam, pricip građanstva i radikalna demokratska politika. U: Batler, Dž. i Skot, Dž. (ur.). *Feministkinje teoretizuju političko*, Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda Beograd, str. 392
- Pejović, B. (1950) Pred 8. mart, „Naša žena, br. 1/2, str. 3
- Petričević, P. (2017) Nasljeđe nedovršene revolucije. U: Nelević, N. (ur.) *Šta je nama AFŽ: Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog ženskog pokreta 1943 – 1953*, Cetinje: NVO NOVA Centar za feminističku kulturu i NU Institut za savremenu umjetnost. Str. 24-29
- Petričević, P (2018) *Ucjenjivački identiteti – dometi i granice politike identiteta*, Magistarski rad. Beograd: Fakultet političkih nauka odbranjena
- Prekić, A. (2016) Položaj žene u prvim godinama komunističke vlasti u Crnoj Gori, *Matica*, br. 67, str 397-420
- Prlja, Đ. (1944) Žene, zauzmimo naša mjesta, *Naša žena*, br. 3, str. 2
- Radanović, Lj. (1948) 8 mart, *Naša žena*, br. 1/2 br. Str. 4-5
- Stojaković, G. (2012a) Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ) 1946-1953: pogled kroz AFŽ štampu. U: Vasiljević, L. (ur.) *Ciklus tribina: Rod i levica*, Beograd: Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar, str. 18,
- Stojaković, G. (2012b) *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, str. 39, 40
- Stojaković, G. (2014) *Vida Tomšič: Zašto je ukinut AFŽ?* Udruženje S.T.R.I.K.E., str. 10, URL: <https://pravonarad.info/?p=25> [pristup: 15.12.2018]
- Tomšič, V. (1950) O ulozi AFŽ u vaspitanju socijalističkog čovjeka: Iz referata drugarice Vide Tomšič na IV plenumu CO AFŽ Jugoslavije, *Naša žena*, br. 1/2, str. 1-2
- Tomšič, V. (1953) Rad među ženama nije samo dužnost drugarica, već i svih političkih aktivista i organizacija (dio iz izlaganja na IV Kongresu Narodnog fronta Jugoslavije), *Naša žena*, br. 3/4, str. 6
- Višić, T. (2013) Nacionalne populacione politike i konstrukcija materinstva u post-socijalističkoj Srbiji. U: Vilenica, A. (ur.) *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma*, Beograd : uz(bu))na))) str. 93
- Vujović, D. (1951) Osmi mart – međunarodni dan žena, *Naša žena*, br. 1/2, str. 1-2
- Zaharijević, A. (2010) Postajanje ženom, Beograd: Rekonstrukcija ženski fond, str. 11-12
- Zaharijević, A. (2017) The Strange Case of Yugoslav Feminism: Feminism and Socialism in ‘The East’, *Montenegrin Journal for Social Sciences*, 1 (2): br. Str. 135-157

(Ne)vidljivo žensko nasljeđe Narodno - oslobodilačke borbe

Mr Milica Nikolić
Crnogorska nacionalna komisija za UNESCO
Ul. Njegoševa bb, 81250 Cetinje
milica.nikolic@mku.gov.me

Apstrakt: Tema, termin, pa i pitanje nasljeđa, nikad aktuelniji nego u savremenom društveno-političkom kontekstu, posebno u Crnoj Gori, ustrojeni su nizom međunarodnih i nacionalnih konvencija i zakona, kojima se definiše polazna osnova kao okvir institucionalnog izučavanja i očuvanja. No, tema ovog rada nije to. Namjera rada je dvojaka: sa jedne strane, da osvijetli polazište da nasljeđe, posebno nematerijalno, ne mora biti samo ono što je p(r)opisano i definisano institucionalnim okvirima, već i određeni simbolički skup vrijednosti koje određene grupe pojedinaca prepoznaju kao dio svog identiteta a, kako ćemo vidjeti i kroz ovaj tekst, nekada i mjerilo ideologije. No, to nasljeđe bi trebalo da bude „živo“, dakle u nekom obliku prisutno i u sadašnjem trenutku. Sa druge strane, namjera rada je i da ukaže na žensko nasljeđe Narodno-oslobodilačke borbe, nasljeđe koje je danas vidljivo samo malom broju pojedinaca i pojedinki koje ga prepoznaju kao osnov svoje današnje borbe za demokratiju, ljudska prava i rodnu ravnopravnost. Korišćena literatura se odnosi uglavnom na nikšićki srez, ali se iz nje izvode zaključci koji se mogu primijeniti i za ostale krajeve u Crnoj Gori, pa i na širem području Narodno-oslobodilačkog pokreta.

109 —

Ključne riječi: NOB, nasljeđe, žena, nematerijalno nasljeđe, žensko nasljeđe, antifašizam, vidljivost, spomenik.

U borbi naših žena za ravnopravnost najznačajniji moment je onaj kada su milionske mase žena shvatile da je njihova sudbina tijesno vezana sa opštenarodnom sudbinom.

Naša žena je bila dvostruko obespravljena: u društvu nije imala nikakvih političkih prava, a i u porodici je smatrana za manje vrijedno biće. U Crnoj Gori, kad bi žena ostala udovica, postavljan joj je staratelj, kao maloljetniku. (O. Mijušković 1982)

Uopšteno govoreći, javni diskurs temu obespravljenosti žena u Crnoj Gori tretira uglavnom kroz određene političke obrasce kojima

se svi akteri ove anomalije obično pravdaju ili se njihovi korijeni traže u „naslijeđenom“ patrijarhalnom sistemu u kome je „tradicija“ glavni krivac za današnji položaj žena. Bilo da je u pitanju aktuelni politički trenutak¹ u kome je broj poslanica u Skupštini Crne Gore smanjen u odnosu na prethodni skupštinski saziv, dok u pregovorima za formiranje nove vlade žene uopšte ne učestvuju, ili da govorimo o posebno problematičnim pitanjima poput prenatalnog odabira pola i selektivnog abortusa koji rezultira poremećajem prirodnog balansa između rođenih dječaka i djevojčica (jasno: na uštrb djevojčica) – svaka javna diskusija kao izvor problema locira „tradiciju“ u kojoj su muškarci „jači“, a žene „nježniji“ pol, te bi sljedstveno tome trebalo da se tako pozicioniraju i u društvu. Kao što kaže Meri Vulstonkraft:

Tužna sam zbog toga što se žene sistematski ponižavaju primajući beznačajne pažnje, za koje muškarci misle da je muževno ukazivati njihovom polu, dok time, u stvari, uvredljivo podupiru sopstvenu nadmoćnost. Pokloniti se nekome ko je podređen ne znači spustiti se na njegov nivo. (Vulstonkraft 1984)

— 110

Najčešće, takve analize završavaju se samo pukim konstatacijama i traženjem krivca u tradiciji. Rijetko kada se može primijetiti da se tema produbljuje na način da se pružaju određeni prijedlozi za preispitivanje tih „vrijednosti“ ili etabliranje nekih „novih“ (bolje reći skrivenih) tradicija kao poželjnih. Na taj način tradicija, u savremenom kontekstu, često simbolički označava ono što je društveno negativno i, uopšteno govoreći, predstavlja određeni kulturni kodeks koji se prenosi sa generacije na generaciju, a koji je omogućavao prenošenje jednog broja kolektivnih navika koje su uslovile opstanak zajednice na određeni način. Iz tog razloga, ne čudi što se tradicija najčešće dovodi u vezu sa nematerijalnim nasljeđem, jer je tradicija neka vrsta nezvanične istorije (Nikolić 2016), one koja se prenosi kao nematerijalna vrijednost, koja ne počiva na istorijskim podacima (mada može biti inspirisana njima), a nekad može predstavljati i prostor za mitologizaciju. Mitologizaciju nasljeđa, posebno nematerijalnog, ne treba posmatrati kao vrijednosno dobru ili lošu (to zavisi od samog nasljeđa o kome je riječ) već kao proces koji je uobičajen kada je u pitanju formiranje i opstajanje bilo kog kolektivnog identiteta. Podsjećanja radi, nematerijalno nasljeđe, koje je predmet brige

1 Formiranje nove vlasti nakon održanih parlamentarnih izbora 30. avgusta 2020. godine.

*Drugarice 1. bataljona Četvrte proleterske na Sutjesci 1942. godine
(Arhiv digitalnog Muzeja žena Crne Gore)*

institucija, mora biti „živo“, kako bi se pokazala njegova održivost, te kako bi zaštita i valorizacija imale smisla. No, isto tako, brojni su primjeri nematerijalnog nasljeđa koje je nestalo, koje svakodnevno nestaje, a da to ne predstavlja dramatičnu datost nego prirodan slijed događaja u kome određeni običaji, vjerovanja i uvjerenja nestaju onda kada prestaje potreba društva za njima. Nedavno je umrla „posljednja crnogorska virdžina“ Stana Cerović i njenom smrću, kako se smatra, ta vrsta nematerijalnog nasljeđa prestaje da postoji. No, vjerujem da možda i ne postoji osoba koja „žali“ za nestankom ovog običaja i nasljeđa – trajne, (formalno) dobrovoljne, a ipak neželjene zamjene rodnog identiteta u svrhu očuvanja porodičnog prezimena i/ili imanja za još jednu generaciju; običaja koji je trajno mijenjao rodni identitet određenog broja žena u muški.

U savremenom društvu, tradicionalne vrijednosti se sa pravom često preispituju u nastojanju da se razmontira sistem uvriježenih stavova u kojima se određene grupe često marginalizuju u istorijskom, ali i nematerijalnom narativu. Takav slučaj je svakako sa

tradicionalnom ulogom žene u crnogorskom društvu. No, u crnogorskoj istoriji postoje i drugačiji primjeri odnosa žena prema društveno-političkim okolnostima, njihove drugačije uloge u društvu. Iako to (još uvijek) nije dominantna tradicija, ona svakako jeste nasljeđe makar jednog dijela crnogorskih žena i, u određenom smislu, i cijelog društva. Jednu od tih tradicija svakako predstavlja nasljeđe Narodno-oslobodilačke borbe, borbe za slobodu, u kojoj crnogorske žene nijesu bile željena skupštinska kvota ili „neželjena“² trudnoća, već aktivni sudionici borbe, čvrsto se ugradivši u istoriju i u temeljne vrijednosti crnogorske države, koje današnji javni diskurs toliko rabi, ne uspijevajući da prepozna ženski princip NOB-a. Savremeno crnogorsko društvo, a posebno žene kao njegov integralni dio, stepen svoje sadašnje slobode duguju periodu prije početka II svjetskog rata, kada je jačao ženski pokret, a posebno Narodno-oslobodilačkoj borbi u kojoj su učestvovalе ravnopravno sa muškarcima.

Tako svjesne i spremne, a uz to i nadahnute i prožete patriotizmom i borbenom tradicijom, žene Crne Gore, kao dio borbenih žena Jugoslavije, dočekale su Trinaestojulski ustanak 1941. godine, i poslije su, kao što je poznato, uzele masovno učešće u borbi, boreći se rame uz rame sa svojim drugovima. One su u brigadama učestvovalе kao borci, bombaši, bolničarke, komesari, komandiri, pozadinski radnici itd. (O. Mijušković 1982)

Narodno-oslobodilačka borba omogućila je crnogorskim, a i jugoslovenskim ženama da ženski pokret prevlada čvrste steege patrijarhata i postane krajnje aktivan faktor u društveno-političkoj ratnoj zbilji. Na tom aktivizmu žene su se i izborile za pravo glasa 1946. godine, te snažno učestvovalе u obnovi razorenih gradova i razvoju industrije, da bi u docnijem periodu opet bile marginalizovane i svedene na ulogu majke i domaćice uprkos tome što su pored uloga u kući i privređivale. Proces konstrukcije ženskog identiteta u vrijeme rata i neposredno nakon njega, a zatim dekonstrukcije i vraćanja u prvobitno stanje, u kome je uloga domaćice i majke opet uzela primat, jasno se može pratiti analizom magazina „Naša žena“, posebno naslovnih strana, na kojima se grafički prikazuju željena uloga žene: u vrijeme rata – borkinje, partizanke; u vrijeme izgradnje porušene domovine – radnice; u vrijeme prosperiteta – domaćice (Nikolić,

2 Kampanja *Neželjena* koju je sprovela NVO Centar za ženska prava u svrhu targetiranja teme selektivnih abortusa.

2017). Dakle – aktivni princip onda kad treba podnijeti žrtve, a u ostalim okolnostima opet povratak na margine društva.

Kada se u današnjem društvu pominje kontekst rodne ravnopravnosti, često opšteprihvaćeni mizogini stavovi svode tu temu na odnos fizičkih snaga u smislu da su muškarci fizički jači. No, kada je trebalo prolići krv za slobodu, a nakon toga ravnopravno dijeliti fizičke poslove u obnovi razrušenih gradova i izgradnji industrije, žene Jugoslavije nijesu bile „slabiji pol“.

Uz sve to, i slobodarska tradicija žena nikšićkog kraja opredjeljivala je njihovo relativno masovno učešće u NOR-u. Pokret za emancipaciju žena Nikšića od konzervativne tradicije i protiv ženskog bespravlja sastavni je dio ukupne revolucionarne akcije masa u revoluciji za opšteljudsku emancipaciju. Stoga, na primjer, ni predratna borba žena Nikšića za tzv. izborna prava ne cilja samo da u tome budu izjednačene sa muškarcem, nego ide do zahtjeva za rušenje najamnog sistema vladavine koji čini osnovu svekolike degradacije radnih ljudi, pa i njihove političke i intelektualne zaostalosti (Marks). Otuda imponantni zbor od 1000 žena Nikšića i okoline koji je održan 10. decembra 1939. g. u znaku odlučnih zahtjeva za „hljeb i rad“, „slobodu i bolji život“, „za mir i protiv rata“, za „jednake dužnosti i jednaka prava. (Drakić – Kalezić 1983)

113 —

No, to je odveć zasebna i kompleksna tema. Na ovom mjestu valja podsjetiti da su crnogorske žene dale ogroman doprinos NOB-u i nastajanju boljeg i pravednijeg društva, da je njihova borba i zalaganje živo nasljeđe savremene crnogorske žene, iako nikad njihove žrtve nijesu na pravi način prepoznate.

U srezu nikšićkom uoči trinaestojulskog ustanka bilo je u gradu oko 140 intelektualaca ili 31 odsto, a na selu 305 ili 69 odsto, iz čega se može zaključiti da je brojnija inteligencija seoskog tipa, a najbrojnija po socijalnom porijeklu inteligencija sa sela. Kako je pokazao Milija Stanišić u svom radu, masovno učešće inteligencije u ustanku 1941. godine jedna je od njegovih glavnih specifičnosti. Uoči ustanka 1941. godine u predratnom srezu Nikšić živjela je i radila relativno brojna napredna i komunistička inteligencija. Jedan broj je došao u svoja rodna mjesta iz drugih krajeva, tako da je bilo oko 485 intelektualaca, od kojih su njih 280 živjeli na teritoriji sreza, dok ih je oko 205 došlo sa strane. U samom Nikšiću živjelo je i radilo oko 140

intelektualaca, od čega oko 51 žena – intelektualki. Procentualno, žena – intelektualki bilo je najviše u srezu nikšićkom od svih srezova u Crnoj Gori. Masovnost učešća žena nikšićkog kraja u NOP-u pratilo je njihovo srazmjerno veliko stradanje, a ogroman doprinos dale su kako na frontu, tako i kroz ostale oblike organizovanja: u razmjeni informacija, prikupljanju namirnica, liječenju ranjenika i na svaki drugi način.

Ne čudi onda da je baš u tom srezu stasala i stradala Joka Baletić, heroina od 19 godina³, čija smrt ipak nije doživjela slavu ekvivalentnu njenoj žrtvi.

Čedo – Ljubo Čupić, uhvaćen je zajedno sa Jokom Baletić i zajedno su osuđeni na smrt početkom maja 1942. godine. Joka je dovedena kod nas pod Bedem. Bila je među nama nekoliko dana, odnosno izdvojena u konobi – izbi. Za onih 15 minuta, koliko je sa nama puštena u dvorište, ispričala nam je čitav tok suđenja u zgradi pozorišta. Svaki detalj je upamtila. Pričala je o tome suđenju kao da se radilo o nekom drugom, a ne o njima. Poslije smrtne presude sproveli su ih vezane kroz grad, a oni su zapjevali Internacionalu. Imala je nepunih 17 godina, kao da je sada gledam: kratko podšišana kosa, na njoj rajtozne i kratki kaputić. Vesela, nasmijana, bliska nam je, divimo se njenoj hrabrosti, hrabrosti djevojčice, a već je borac, uhvaćena i osuđena na smrt vješanjem. Boli nas duša za tom mladošću koja je tek nastala, a mora da nestane od zvjerske neprijateljske ruke. Izvedoše je domaći izdajnici, izvedoše 9. maja 1942. godine. Naše suzne oči je prate kroz rešetke. Svezane ruke podiže uvis i stisnutih pesnica kliče: „Živjela Komunistička partija! Živio drug Tito! Sloboda će brzo doći, sve će žrtve biti osvećene!“. Proljeće je. Tihi lahor njiše mlado tijelo o vješalima pod Trebjesom. Okrećući se planinama, drugovima, njena mrtva usta kao da kažu: „Istrajte drugovi!“. Ja nosim bisernu ogrlicu, ogrlicu pobjede. Moje ruke su je same stavile, samo da mi dželatni ne prilaze. Neka izdajnici vide kako crnogorska omladina za slobodu gine. Izdajnici će ginuti, umirati sa sramnim pečatom izdaje svog naroda i svoje domovine. (O. Mijušković 1982)

3 Na nekoliko mjesta se pominje da je Joka Baletić strijeljana sa nepunih 17 godina, dok na spomeniku pod Trebjesom piše da je rođena 1923. godine, što bi značilo da je imala 19 godina.

*Joka Baletić pred pogubljenje
(Arhiv digitalnog Muzeja žena
Crne Gore)*

Jokina smrt postala je dio istinskog nematerijalnog nasljeđa koje do danas čuva lokalno stanovništvo, pa se prepričavaju kazivanja tadašnjih očevidaca da je sama stupila na vješala i vezanim rukama namakla omču, ne želeći da pokaže neprijatelju ništa drugo osim prkosa i prezira, i tako pošla u smrt.

115 —

Osuđeni na smrt iz okupatorskih i kvislinških (četničkih) zatvora strijeljani su ili vješani. Stratišta su bila pod Trebjesom i u Studenačkim glavicama. Javno vješanje izvršeno je nad mladom skojevkom – partizankom Jokom Baletić. Ovo vješanje je na prisutne, dobrim dijelom silom privedene, ostavilo vrlo mučan utisak, jer nijesu bili navikli na ovakve vidove egzekucija. Joka je sasvim pribrano i dostojanstveno sama sebi namakla omču oko vrata. Prkosom je pobijedila neprijatelja. (M. Kilibarda 1983).

Dakle, njena herojska smrt je odmah postala snažan faktor ujedinenja lokalnog stanovništva u otporu prema okupatoru. No ipak, njeno herojstvo ostalo je lokalnog karaktera, iako je smrt Ljuba Čupića dostigla i epske razmjere i postala jedan od simbola antifašističke borbe. O odnosu prema heroinama govori i činjenica da – iako

zajedno uhvaćeni i istog dana pogubljeni – Joka posthumno nije odlikovana Ordenom narodnog heroja, dok Ljubo jeste. Dok Ljubov lik i djelo nastavljaju da žive kroz savremeni kontekst kao simboli antifašizma, Joka biva zanemarena, zaboravljena, izuzev male, sporedne ulice u Nikšiću (paralelno sa Ljubovom) i spomenika stradalim partizanima pod Trebjesom. Konzumerizam savremenog društva u slučaju Ljuba donio je i neke pozitivne efekte, pa tako Ljubov lik danas biva revitalizovan i sačuvan od zaborava štampanjem na majicama, utiskivanjem na čašama. On postoje simbol otpora, borbe za slobodu, čime se šire i tako prijeko potrebne vrijednosti antifašizma. Godine 2018. na glavnom gradskom trgu u Nikšiću postavljen je spomenik Ljubu, koji je brzo „zaživio“ među lokalnim stanovništvom i postao jedan od simbola grada. Sa druge strane, Jokin lik se ne štampa na majicama, čak su oskudni i istorijski podaci o njoj, a jedini spomenik je onaj kolektivni, pod Trebjesom. Naravno, Joka je jedna u nizu heroina koje su svoj život položile u Narodno-oslobodilačkom pokretu. I jedna u nizu heroina koje su marginalizovane u društvenoj realnosti.

Iako je Joka obješena jako mlada, junakinja poput Joke, i još mlađih, bilo je još u NOB-u, čak i u tom istom kraju:

Tokom čitave 1942. godine negdje do marta-aprila 1943. godine, izvještaje, materijal i poruke donosila je mala Anđa, (13-14 godina) kako smo je zvali, Labudović. Često je sa njom dolazila i njena sestra Stefanija. Bila bi posebna priča kako se Anđa snašla 1943. godine kada su je karabinjeri pretresli na bloku pri povratku iz grada i našli joj papir, indigo, lijekove, čakšire, a izvještaj je imala pri sebi. Sprovedena je na saslušanje kod karabinjera. Na vijest o tome javili smo organizaciji da oni kod kojih je tog dana svraćala ne spavaju kod kuće. Bojali smo se provale. Poslije nekoliko časova, Anđa je puštena. Karabinjeri su je pratili jer su očekivali da joj kod crkve priđe žena koja joj je dala korpu sa pomenutim stvarima, kako je Anđa na saslušanju uporno tvrdila. Anđa je kasnije pobjegla za Dragovu Luku i uskoro, povlačeći se sa porodicom, bila na Sutjesci. (Danilović – Abramović 1983)

Anđa je poslije, prema sopstvenom kazivanju (Labudović 1972), sa drugaricama i drugovima pošla na Sutjesku, dva puta je pregazila, preživjela granatiranja, gledala kako umiru ranjenici, kako ih paze

drugovi iz V proleterske, preživjela napade i pad sa litice, izgubila sestru Zoru, i bosonoga i iznurena se vratila u Nikšić da majki saopšti da joj je sestra poginula. „Svaki peti borac Pete bila je žena. U sastavu brigade na dan formiranja bilo je 203 drugarice, od kojih su 100 imale po 20 godina i manje“ (Peta proleterska brigada 1972).

Na sličan način nevidljive, ili jedva vidljive, danas su i sudbine žena zatočenih u logorima, premještanih iz jednog logora u drugi. Jedan dio njih je strijeljan u logorima Jugoslavije, Albanije, Mađarske... Jedan dio je stradao na drugi način. Preživjele su svjedočile o mučnim uslovima života, gladi, hladnoći, susretima sa smrću, ali njihove priče često su zanemarene. Zora O. Mijušković, koja je bila u zatvoru pod nikšićkim Bedemom, prenosi svoje zapise, ali i zapise drugih žena o njihovima mukama:

Na kapiji bedemskog zatvora stalno zvoni zvono. To dovode nove zatvorenike. Uslovi života krajnje nepodnošljivi, velika tjeskoba. U prostorijama 3x3 nalazi se po 15-20 drugarica, nanizane kao sardine. Na vazduh je dozvoljeno po 15 minuta dnevno u što je spadala i lična higijena (umivale smo se sa jednog bunara u dvorištu, tako da se više od polovine vraćalo neumiveno). Uz to je bila i slaba ishrana: 15 deka hljeba dnevno sa malo preslane supe koja je izazivala strašnu žeđ, a vode nijesmo mogle dobiti, sem kad je njima bilo drago. Nijesu izostajala ni druga maltretiranja od strane četničkih žandarma (zvani nacionalisti), koji su bili drskiji i od samog okupatora. Naravno nijesu izostajale ni batine. (O. Mijušković 1972)

Mijušković opisuje i stradanje Stane Čupić, Ljubove majke, koja je bila zatočena u isto vrijeme kad i ona:

Tetka Stana još ne zna za svog sina Čeda, iako nešto naslućuje, jer je bio sa Jokom na suđenju. Brzo je razuvjeravamo ne želeći da pati. Maja iste 1942. godine prozvaše i posljednju grupu žena za Albaniju. Jutro je. Cik zora. Kamioni su stigli pred zatvorsko dvorište, niko ne zna kuda nas vode. Ukrcaše nas na kamion i krenusmo, ali se brzo zaustavismo pred osnovnom školom (današnja pošta) da kamioni obrazuju kolonu. Stana Čupić je bila u kamionu u kojem sam bila i ja. Dotrča jedna žena, zvala se Tijana, koja je nju poznavala i

reče joj: „Stane, Čedo ti je strijeljan“. Odgovor je bio kratak: „Neka je, za slobodu svoga naroda“. Ta žena koja joj je kazala bila je žena nekog žandarma, koji je služio okupatoru. Kada je kolona krenula, Stana nam reče: „Pjevajte, nemojte se ustručavati. Moj sin, kao i drugi što ginu, poginuo je za pravednu stvar, kao što će možda i nas jednog dana pobiti“.
(O. Mijušković, 1972)

I u najtežim trenucima, partizanke su u logorima uspijevale da pokažu otpor prema okupatoru i prezir prema domaćim izdajnicima. Mučenja žena ovog kraja u logorima, ali i njihova hrabrost, solidarnost i vjera u slobodu nekima od njih omogućile su da prežive ta traumatična iskustva.

Koncentracioni logor nalazio se u jednoj albanskoj kotlini. Barake poređane u dva reda, a između njih bodljikava žica. S jedne strane muškarci, a sa druge žene. U ženskom logoru bilo je oko 1000 žene iz čitave Crne Gore, uglavnom političkih zatvorenika, mada je bio jedan manji broj talaca... Život u ovom logoru bio je suviše težak... Pored velike gladi, stjenice buve i pacovi su nam bili stalna pratnja. Dešavalo se da drugaricama, kada zaspu, nagrizu miševi uši i prste od nogu... Po barakama smo formirale kolektive koji su doprinosili jedinstvu-solidarnosti... (O. Mijušković 1972)

Žene su bile hapšene i kao partizanke, ali i pod sumnjom da pomažu komunistima i partizanima.

Da su okupatorske i kvislinške vlasti o svakom uhapšenom vodile dosta precizne podatke vidi se iz podataka koji su sačuvani u originalnoj svesci sa spiskom od 300 zatvorenika... Popović Aleksina Anka, domaćica, stara 23 godine, Nikšić, uhapšena 24. X 1943. Uhapšena zato što ima vezu s komunistima i prikuplja pomoć. 7. III 1944. godine sprovedena u Podgoricu Prekom vojnom sudu Istočnog fronta;... Stanišić Četkova Olga, učiteljica zabavišta, stara 20 godina, iz Nikšića, uhapšena 24. X 1943. godine, član II ćelije SKOJ-a, davala priloge u namirnicama, 7. III 1944. godine sprovedena u Podgoricu Prekom vojnom sudu Istočnog fronta... (M. Kilibarda, 1983)

Mučenja partizanki u zatvorima i logorima prevazilazila su sve dotadašnje granice, ali čak ni to nije moglo naškoditi solidarnosti i ujedinjenju u borbi protiv neprijatelja. Osnivani su sudovi časti, ilegalno štampani i distribuirani glasnici, a sporadično bi se organizovala i individualna ili grupna bjekstva. Jedno takvo opisuje Zora Mijušković, koja je preživjela zatočenički život od Bedema preko Klosa u Albaniji, Bara, opet Albaniju, nakon čega je deportovana u logor Tritanverk u austrijskoj fabrici municije. Tamo su radili najteže poslove pod stalnom prisмотрom Gestapoa i uz izuzetno teške uslove.

U ovom strašnom logoru provele smo od 7. novembra 1943. do 15. februara 1945. godine, kada smo pobjegle ispred fronta u šumu Batfiševo u blizini Vinernajštata. U toj šumi smo formirali dvije čete, radi sigurnijeg puta prema domovini. Tu smo ostale skoro 20 dana, tj. do prolaza fronta prema Beču. Čim su Rusi zauzeli taj teren, mi smo iz šume izašli sa kompasom i krenuli pješke prema Jugoslaviji. Jedan dio Austrije i čitavu Mađarsku do Đera (na oko 66 kilometara od naše granice) prepješačili smo za skoro dva mjeseca. Činijelo nam se da od nas niko nije bio srećniji tih dana i pored mukotrpnog pješačenja, gladi i iznurenosti. Sloboda je tu i to je bilo najvažnije... Nezaboravni su dani našeg povratka u domovinu. Pune mladalačkog elana, prišle smo obnovi i izgradnji zemlje, koja je bila takoreći do temelja porušena. Pod parolom „Nema odmora dok traje obnova“, dali smo sve od sebe da izgradimo porušenu domovinu. Putokaz nam je bio čvrsto bratstvo i jedinstvo, koje je stvoreno kroz četvorogodišnju borbu-revoluciju, pod rukovodstvom Komunističke partije na čelu sa velikim Titom. (O. Mijušković 1983).

119 —

Pa ipak, kako smo se odnosili prema herojima i heroinama NOP-a, konstatovao je već i sam Gojko Kilibarda u istom radu 1983. godine:

Nevjerovatno je da SUBNOR Crne Gore i Jugoslavije do sada nije uspio da makar obilježi groblja umorenih, strijeljanih i pomrlih crnogorskih (i ostalih jugoslovenskih) interniraca u Albaniji. Prijeti opasnost da budu izbrisani i posljednji tragovi prognaničkih taborišta i stotinak grobova u Skadru, Prezi, Tirani, Kavaji, Bureliju, Germaniju, Klosu. Utoliko prije što su to

posljednji neobilježeni spomeni antifašističke i oslobodilačke borbe u Evropi. (M. Kilibarda 1983)

Danas, pak, odnos prema Narodno-oslobodilačkoj borbi dodatno je opterećen historijom druge polovine XX vijeka, posebno ratovima 90-ih, kao i periodom tranzicije koji je uslijedio nakon toga. Danas svjedočimo da se nasljeđe NOB-a marginalizuje, relativizuje, da se izjednačavaju četnički i partizanski pokret, da se skrnave spomenici podignuti u slavu borbe i pojedinaca koji su za nju položili živote, da je historija NOB-a jedva prisutna u obrazovnom sistemu.

U svemu tome, posebno je problematičan odnos prema crnogorskoj ženi u NOB-u. Njihova stradanja u logorima, mučenja, javna vješanja... nijesu izgleda bila dovoljna žrtva da bi naš kolektivni identitet prepoznao te vrijednosti kao temelj procesa kolektivne identifikacije.

Ove godine muzej Narodno-oslobodilačkog pokreta obilježava 70 godina postojanja. On je dio Istorijskog muzeja, odnosno Narodnog muzeja Crne Gore koji u svom sklopu ima i Muzej kralja Nikole, u kome se, u interpretaciji života princeza Petrović, za Vjeru i Kseniju i danas na samom početku vođenja naglasi „da se nijesu udale“. Naravno da je to tačan podatak, ali zar je to važniji podatak od njihovih uloga u političkom i kulturnom životu tadašnje Crne Gore? Nasljeđe se interpretira, izbor onoga što postavljamo kao referentni okvir često je individualan, ali kada je u pitanju NOB – žensko nasljeđe nikad nije ni dobilo dovoljnu naučnu, ni političku, a posebno ne stručnu pažnju. „Mala Anđa“ je imala 13-14 godina kada je raznosila partizanske poruke po okupiranom Nikšiću, prije 70 godina. Nije li vrijeme da ona i njene „drugarice“ dobiju svoje mjesto u zvaničnoj historiji i pratećem javnom diskursu?

Literatura i izvori

- O. Mijušković Zora, *Logorski zapisi*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1982, str. 11, 14, 19, 22, 24, 16-18
- Vulstonkraft Meri, *Obrana prava žene*, Filip Višnjić, Beograd, 1944, str. 87
- Nikolić Milica, „*Nematerijalno nasljeđe kao snažan oslonac kulturne identifikacije*“, u: Crnogorske studije kulture i identiteta, Fakultet dramskih umjetnosti, Cetinje, 2016, str. 210-211.
- Kampanja Neželjena koju je sprovedla NVO Centar za ženska prava u svrhu targetiranja teme selektivnih abortusa <https://www.facebook.com/nezeljena/>

- Nikolić Milica, *Konstrukcija ženskog identiteta u socijalizmu u Šta je nama AFŽ – Prilozi za nova čitanja istorije socijalističkog ženskog pokreta 1943-1953*, NVO Nova – Centar za feminističku kulturu Podgorica i NU Institut za savremenu umjetnost Cetinje, Cetinje, 2017
- Drakić-Kalezić Stanka, *Neki aspekti učešća žena Nikšića u NOR-u i revoluciji sa posebnim osvrtom na ulogu AFŽ-a u Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983, str. 343
- Nikolić Vojo, *Neke karakteristike rada Partije i borbenih akcija u 1941. i prvoj polovini 1942. u Nikšićki srez u NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1982, str. 55-56
- M. Kilibarda Gojko, *Nikšićki partizani i rodoljubi u okupatorskim i kvislinškim zatvorima 1941-1945. godine u Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983, str. 388
- Danilović-Abramović Bosa, *Neka sjećanja iz rada partijske organizacije u Nikšiću u Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983, str. 241
- Labudović Anđa, *Ne plači, majko* u „Peta proleterska crnogorska brigada – Zbornik sjećanja“ druga knjiga, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1972, str. 229-234.
- Riječ redakcije u *Peta proleterska crnogorska brigada – Zbornik sjećanja* druga knjiga, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1972, str. 671
- M. Kilibarda Gojko, *Nikšićki partizani i rodoljubi u okupatorskim i kvislinškim zatvorima 1941-1945. godine u Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983, str. 386-387, 413
- O. Mijušković Zora, *Nikšićanke u logorima u Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u*, Centar za marksističko obrazovanje „Nikola Kovačević“ Nikšić, Nikšić, 1983, str. 400-401.

Uspavanka u ogledalu savremene Crnogorke

Mr Dobrila Popović
Ministarstvo kulture
Njegoševa bb, Cetinje
dobrila.popovic@mku.gov.me

Sažetak: U kompleksnom nematerijalnom kulturnom nasljeđu Crne Gore, obredna ili običajna lirska pjesma uspavanka jeste pojava koja svojom određenom funkcijom i svojim dejstvom zauzima posebno mjesto. U tekstu koji slijedi sagledaćemo uspavanku kao malu vokalnu formu tradicionalne muzike i njenu savremenu primjenu. U odnosu na druge ženske/ lirske pjesme zapisane u vidu poetskog teksta ili melografskom notacijom prvih zapisivača crnogorske muzičke baštine, veoma je mali broj uspavanki, pa se one često prepliću s drugim vrstama. Na tragu istraživanja o tome kakve pjesme danas pjevaju Crnogorke dok uspavljuju svoju djecu, te da li u tom pjevanju postoje tragovi živog nasljeđa – tradicionalnih uspavanki, sprovedena je anketa početkom 2020. godine. U istraživanju su učestvovala mlađe žene-majke, različitih profesija i konfesija, iz više crnogorskih gradova. Rezultati istraživanja su pokazatelji pojedinačnog pjevanja kao dijela kulture svakodnevice koju vezujemo za ženu.

Manifestovana kroz usmeno prenošenje tradicije, kultura sjećanja ogleda se u savremenoj primjeni tradicionalnih običaja kao najvitalnijem modelu njenog trajanja. Ovdje je istaknuta uloga žene kao najboljeg čuvara tradicije, praksa koja pripada ženama u okviru nematerijalne kulturne baštine, ali i žensko stvaralaštvo koje je u bliskoj vezi s njom. Primjena tradicionalne uspavanke kao polazišta za nastanak novog djela umjetničke muzike je perspektiva, tj. mogućnost stvaralačkog zahvata kroz kreativni čin umjetničke reinterpetacije kulturnog nasljeđa.

Ključne riječi: uspavanka, usmeno prenošenje, žensko stvaralaštvo, istraživanje.

Sintagma „maternji muzički jezik” koristi se u muzičkoj pedagogiji za označavanje melodijskih obrazaca koje usvajamo u najranijem djetinjstvu, za prvu zvučnu spoznaju svijeta koji nas okružuje, a koju svako od nas nosi u korijenu svoga bića.

Muzika i jezik manifestuju se na sličan način – zvučnom senzacijom. Glasove i riječi maternjeg jezika usvajamo spontano, nesvjesno, pa na istovjetan način usvajamo i zakonitosti muzičkog jezika.

Teodor Valerio: Crnogorska porodica

124 — Napjevi, melodije, sve pjesme koje pjevaju majke i bake, a koje su prisutne od najranijeg djetinjstva, tumačimo kao maternji muzički jezik. Melodika koju slušamo u okrilju svog jezika i naroda, u porodici i neposrednom okruženju, trajno ostaje memorisana u našoj svijesti kao uporište našeg budućeg odrastanja.

Prva muzička informacija koju dijete dobija od majke je uspavljajući napjev, mala vokalna forma uspavanke. Sasvim prirodno, lirskim stihovima i umilnim zvucima majka uvodi dijete u svijet odraslih. Uspavljivanje čeda je najbližiji kontakt majke i djeteta, najintimniji trenutak u kojem ona, pjevušeći s naglašenim emocijama, može da iskaže iskonsku nježnost i toplinu, svoju brigu i zaštitnički odnos. Životna inicijacija, elementarni životni impuls koji započinje hranjenjem/dojenjem, nastavlja se blagim riječima i nježnim zvucima koji primarno imaju uspavljujuću funkciju.

Posmatrane kao dio usmene tradicije, uspavanke su veoma stare lirske obredne¹ pjesme zasnovane na magiji riječi, s izraženom ulogom da čuvaju dijete od nesanice i svih zala koja ga mogu snaći u snu. Pored primarno umirujućeg dejstva, uspavankom su se otvarale i buduće duhovne staze novorođenčeta. Njeni uobičajeni

¹ Za razliku od tradicionalne uspavanke, koja predstavlja obrednu lirsku pjesmu izrazitog magijskog karaktera, savremene uspavanke teže da u centar interesovanja smjeste uspostavljanje emotivne bliskosti između majke i djeteta, čiji je psihofizički razvoj na prvom mjestu. U svojim muzikološkim zbirkama, Miodrag Vasiljević razmatra uspavanku u okviru porodičnih pjesama.

sklopovi motiva svode se na kazivanje o djetinjem čudotvornom rođenju uz pomoć biljaka, životinja ili natprirodnih bića. Opis dragocjene kolijevke i nagovještaji blistave budućnosti, svega veličanstvenog i slavnog što će nastupiti u njegovom životu – česti su motivi poetskog dijela uspavanke.

Uz poetski tekst, uspavanke su imale muzičku komponentu, melostrofu uglavnom tonalne osnove, užeg opsega od samo nekoliko tonova. Zasnovane na tonskom nizu dijatonskog sklopa, gotovo redovno su sadržale melodijsko i ritmičko ponavljanje terce ili sekunde, intervala koji asociraju na ljuljanje. Melostrofe se ponavljaju u zavisnosti od dužine poetskog teksta koji svojom formom utiče na oblik uspavanke. Određeni broj melodijskih modela često se ponavlja, iz čega proizilazi velika sličnost među uspavankama.

Prvi zapisivači muzičkih napjeva u Crnoj Gori: Franjo Kuhač², Ludvig Kuba³ i Miodrag Vasiljević⁴ zapisali su veoma malo uspavanki u odnosu na veliki broj drugih lirskih pjesama, pa se uspavanke često prepliću s drugim vrstama. U Kuhačevim zapisima nalazi se nekoliko uspavanki među kojima su: „Sjedi Mara na čardaku, na krilu joj Jovo spava“ i uspavanke „U kolijevci“ i „Koja je ono djevojka, tanka bijela i rumena“ iz Boke. Među 70 notiranih pjesama u putopisnom dnevniku Ludvika Kube nalaze se i dvije uspavanke: „Spavaj sine, Bog ti na pomoći“, zabelježena u Nikšiću, i „Ljuljala, ljuljala majka sina“, koja je zapisana u Kolašinu. U „Narodnim melodijama Crne Gore“, Miodrag Vasiljević je zapisao uspavanke iz Boke: „Sanak ide uz ulicu“ i „Šikala se barka“, kao i dvije dječje pjesme: „Jelenče travu gazilo“ iz Grahova i „Kalumper pero care“ iz Andrijevice.

U obimnom djelu Pavla Rovinskog sačuvana je jedinstvena religiozna pjesma koju su u Zeti pjevali djeci na krštenju: „Poljekoše, zlatno krilo golubi, golubi/ Us pirove, nis pirove careve, careve“. Navodimo je zbog toga što je tradicionalnih pjesama s religioznom tematikom u crnogorskoj kulturi veoma malo.

U zbirci „Srpske narodne pjesme“ Vuka Karadžića, štampanoj u Beču 1841. godine, nailazimo na značajan broj lirskih „ženskih pjesama“ zapisanih u Risnu, Perastu i Paštrovićima. U prvu knjigu pjesama, u 18. odjeljku, navodeći ih kao „pjesme koje se pjevaju djeci kada se uspavljaju iz gornjeg primorja“, Vuk Karadžić je uvrstio

2 Kuhač, Franjo, *Južnoslovenske narodne popevke*, 1-4 sveska, Zagreb, 1878–1881.

3 Kuba, Ludvik, *Album Černohorske*, 70 narodni pisni, Praha, 1890; U Crnoj Gori: *Putevi preduzeti sa namjerom sakupljanja narodnih pjesama* (1890–1891), prevod s češkog Branislav Borozan, CID. Podgorica, 1996.

4 Vasiljević, Miodrag, *Narodne melodije Crne Gore*, Naučno delo, Beograd, 1965.

jedanaest uspavanki i jednu dječju pjesmu „kad se djeca cucaju na koljenu“ pod nazivom „Cucu, cucu, na konju“, pored koje stoji napomena: „...ova pjesmica koju su i meni kao malome djetetu pjevali...“. U zbirci „Crnogorske narodne pjesme“ Slobodan Jerkov⁵ je u Pivi, krajem XX vijeka, melografski zabilježio uspavanku „Cu, cu mile na konju“ kao rijetku crnogorsku uspavanku.

U novijim istraživanjima crnogorske muzičke baštine, sprovedenim u protekle dvije decenije, vrijedno je napomenuti istraživanja etnomuzikološkinje Zlate Marjanović, u čijim se melografskim zapisima u zbirci „Vokalna muzička tradicija Boke Kotorske“ nalaze tri uspavanke: „Nini, nini, zlato moje“, „Sanak ide uz ulicu“ i „Šikala se barka“⁶, a u zbirci „Narodna muzika Grblja“ zapis pjesme „Iš kokote šareni“. U istraživačkom terenskom radu etnokoreografa Davora Sedlarevića⁷ „Sjećanja Kolašinaca iz Kruščića, običaji, igre i pjesme“ notirane su tri uspavanke koje se i danas najčešće pjevaju: „Buji, paji čedo moje drago“, „Tašun, tašun, tanana“ i „Ljulja, ljulja, ljuške“.

Na tragu istraživanja o tome koliko je uspavanka prisutna u životu savremene Crnogorke, kakve pjesme danas pjevaju dok uspavljaju svoju djecu, te da li u tom pjevanju postoje tragovi živog nasljeđa – tradicionalnih uspavanki, sprovedena je anketa u kojoj je do sada učestvovalo oko 70 mlađih, emancipovanih žena. Pored osnovnih informacija o stepenu obrazovanja, zanimanju i godini rođenja djeteta (odnosno djece), majke su odgovarale na pitanje – Da li su svojoj djeci pjevale uspavanke i da li su i njima njihove majke pjevale uspavanke? U anketi su učestvovalе žene iz skoro svih crnogorskih gradova, rođene u posljednje tri decenije prošlog vijeka. Gotovo sve majke su odgovorile potvrdno – da su pjevale uspavanke svojoj djeci, a veći broj je odgovorio da su i njima njihove majke ili bake pjevale uspavanke. Ovaj podatak bio je dragocjen zbog utvrđivanja kontinuiteta usmenog prenošenja u slučajevima gdje su se pjevale tradicionalne uspavanke. Smatrajući da prikupljeni materijal još uvijek nije dovoljan za sistematsku, konačnu obradu i donošenje zaključka, analizom pristiglih odgovora došlo se do zanimljivih podataka koje bismo mogli razvrstati u nekoliko ključnih kategorija koje će se u daljem istraživanju dopuniti ili proširiti:

5 Jerkov, Slobodan, *Crnogorske narodne pjesme*, Muzički centar Crne Gore, Podgorica, 2015.

6 Sve tri uspavanke zapisao je Vuk Karadžić u *Srpskim narodnim pjesmama*.

7 Sedlarević, Davor, diplomski rad, *Sjećanja Kolašinaca iz Kruščića, običaji, igre i pjesme*, Kikinda, 2010.

1. Pjevanje tradicionalnih uspavanki i pjesama koje se nalaze u melografskim zapisima ili u zapisima Vuka Karadžića: „Nina, nina, majka sina“ – u Budvi i Žabljaku; „Cu, cu mile na konju“ – u Pljevljima i Žabljaku; „Iš, kokote“ – u Nikšiću; „Primorkinja konja jaše“ – u Budvi i Baru; „Ljulja, ljulja, ljuške“ – u Beranama, Nikšiću, Gusinju i Rožajama; „Taši, taši, tanana“ – u Kotoru i Rožajama;
2. Pjevanje uspavanki usvojenih iz popularnih dječjih TV emisija: „Laku noć, deco“, „Kocka, kocka, kockica“, „Deco, pevajte sa nama“ i drugih emisija emitovanih osamdesetih godina prošlog vijeka, kao što su: „I u sobi, i na belom jastuku“, „Laku noć“ i „Jednog zelenog dana“;
3. Pjevanje drugih dječjih pjesama u cilju uspavlivanja djeteta, kao što su: „Zeko i potočić“, „Bekolino“, „Tiho, noći, moje zlato spava“, „Kiša pada, trava raste“, „Imam jagnje maleno“, „Zemlja snova, „U šumici zeka“;
4. Pjevanje inostranih uspavanki: „Mala zvijezdo“ (*Twinkle, twinkle, little star*), Bramsova uspavanka „Laku noć“ (*Guten Abend, gute Nacht*) „Spavaj mi bebo, spavaj mi ti“ (*Sweet dreams my baby*), „Dragi bato, spavaš li?“ (Frere Jacques);
5. Pjevanje sopstvenih uspavanki, namjenski komponovanih za svoje dijete, koje je zapaženo kod četiri majke.

Na zadatu temu „Žensko nematerijalno kulturno nasljeđe Crne Gore – nove mape – rodne perspektive“, na osnovu do sada prikupljenog materijala, možemo konstatovati sljedeće:

U odnosu na tradiciju, uloga žene najviše se ogleda u usmenom prenošenju kao jednom od najdelikatnijih vidova narodne edukacije. Izrazito ženski čin uspavlivanja djeteta i pjevanja narodnih uspavanki jeste nastavak najdugotrajnijeg oblika umjetnosti u usmenoj tradiciji.

Tragovi melografski zapisanih narodnih uspavanki, praktikovanih na našem podneblju od 1787. do danas, svjedoče o vitalnosti i kontinuitetu nematerijalnog kulturnog nasljeđa. Ovo se najbolje ogleda u primjeru uspavanke „Cu, cu mile na konju“, koju je zapisao Vuk Karadžić uz komentar da su i njemu pjevali tu uspavanku, a koju smo i danas zabilježili u Pljevljima i Žabljaku. Varijante uspavanki „Iš, kokote, balabane“ i „Ninaj, ninaj zlato moje“ takođe je zapisao Vuk Karadžić, a danas se pjevaju u Nikšiću, Budvi i Žabljaku.

U ogledalu kulture sjećanja savremenih, urbanih Crnogorki nalazi se odraz primjene tradicionalnih običaja kao najvitalnijeg modela

njihovog očuvanja i trajanja. Primjena tradicionalne uspavanke kao polazišta za nastanak novog djela umjetničke muzike je perspektiva, tj. mogućnost stvaralačkog zahvata kroz kreativni čin umjetničke re-interpretacije kulturnog nasljeđa.

Literatura i izvori

- Vasiljević, A. Miodrag. 1965. *Narodne melodije Crne Gore*. Beograd: Muzikološki institut – Naučno delo
- Golemović, Dimitrije O. 2006. *Žena kao stožer srpske vokalne tradicije. Čovek kao muzičko biće*. Beograd: Biblioteka XX vek, 7-22.
- Jerkov, Slobodan. 2015. *Crnogorske narodne pjesme*. Podgorica: Muzički centar Crne Gore.
- Kuba, Ludvik. 1996. *U Crnoj Gori*. Podgorica: CID (1892. Na Černe Hori. Nakladem v Praze).
- Kuhač, Franjo. 1881. *Južno-slovenske narodne popjevke*, knj. IV, Zagreb: sopstvena naklada.
- Karadžić, Vuk. 1969. Etnografsko zapisi. *O Crnoj Gori*. Beograd: Prosveta
- Karadžić, Vuk. 1975. *Srpske narodne pjesme*. Knjiga prva u kojoj su različite ženske pjesme. Sabrana dela Vuka Karadžića. Priredio Vladan Nedić. Beograd: Prosveta
- 128 Marjanović, Zlata. 2005. *Narodna muzika Grblja*. Novi Sad: Društvo za obnovu manastira Podlastva (Grbalj). Institut za muzikologiju i etnomuzikologiju Crne Gore.
- Marjanović, Zlata. 2011. *Narodna muzika Boke Kotorske i Crnogorskog primorja*. Doktorska disertacija. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti
- Medigović Stefanović, Mila. 2018. *Uspavanke. Kulturna istorija Paštrovića*. Beograd: HERAedu, 120-121
- Panić, Dragica. 2015. *Žene nositeljice i čuvarice nematerijalnog kulturnog nasljeđa: prilog diskusiji o rodu i rodnosti. Žene nositeljice muzičke prakse u Bosni i Hercegovini*. Muzička akademija Univerziteta u Sarajevu; ICTM Nacionalni komitet Bosne i Hercegovine, 196–205.
- Pešić, Radmila - Milošević-Đorđević, Nada. 1984. *Uspavanke*. Narodna književnost. Beograd: Vuk Karadžić
- Pešikan Ljuštanović, Ljiljana. 2011. *Dete u usmenoj uspavanci-uzrasni ili obredni status?* Novi Sad: Detinjstvo. Časopis o književnosti za decu, god. XXXVII, br. 1.
- Primorac, Jakša - Marjanović, Zlata. 2015. *Pjesme dalamske iz Boke Ludvika Kube (1907. g)*. Perast: NVO Međunarodni festival klapa Perast.
- Prop, Vladimir Jakovljević. 1990. *Historijski korijeni bajke*. Prevela Vida Flaker. Sarajevo: Svjetlost.
- Sedlarević, Davor. 2010. Diplomski rad, *Sjećanja Kolašinaca iz Kruščića, običaji, igre i pjesme*. Diplomski rad. Kikinda: Visoka škola strukovnih studija.

Pismene, pročitajte nepismenima! Čitalačke grupe na mapi ženskog nematerijalnog kulturnog nasljeđa

Nataša Nelević
NVO NOVA - Centar za feminističku kulturu
Đoka Miraševića 37, 81000 Podgorica
nnelevic@t-com.me

Apstrakt: Feministički reinterpetirane, ženske čitalačke grupe, kao najprominentnija od komunističkih/socijalističkih ženskih emancipatorskih praksi ispunjavaju sve kriterijume da budu reintegrirane u žensku istoriju Crne Gore i kao takve upisane u lokalni heritološki kontekst. Kao prakse u kojima žene jedna drugu emancipuju i pripremaju za preuzimanje javnih uloga, ženske čitalačke grupe u najvećoj mjeri ispunjavaju ključni zahtjev savremenih rodniheritoloških pristupa koji se odnosi na poželjan potencijal ženskog nasljeđa da oblikuje naše shvatanje budućnosti i da rodnu jednakost projektuje kao društvenu vrijednost. Još više od toga, ovo nasljeđe poziva da se iznova promišlja o mogućnosti uspostavljanja autonomne feminističko-političke linije borbe protiv opresije žena koja će istovremeno biti dio šire platforme.

129 —

Ključne riječi: ženske čitalačke grupe, žensko nasljeđe, emancipacija žena, komunističko/socijalističko rješenje ženskog pitanja, feminizam, heritološki diskurs, konstruktivistička istorijska paradigma, političnost.

Tragajući za građom za izložbu „Drugarice – Ženski pokret u Crnoj Gori 1943–1953“¹ njene kuratorke vizuelna umjetnica Natalija Vujošević i autorka ovog teksta u ljeto 2017. godine zatekle su se u podrumskoj prostoriji jedne od zgrada Vlade Crne Gore u Podgorici u kojoj je smješten foto-arhiv Biroa za odnose sa javnošću Generalnog sekretarijata Vlade Crne Gore. Među ovom dragocjenom, nepropisno arhiviranom, oštećenom i javnosti nedostupnom dokumentacijom, naslijeđenom od vladinih institucija iz doba socijalizma, nalazio se i veliki broj fotografija na kojima su se mogle vidjeti žene na sportskim manifestacijama, radnim akcijama, skupovima povodom proslave Dana žena. Među njima bile su i fotografije na

1 Izložba *Drugarice – Ženski pokret u Crnoj Gori 1943–1953* otvorena je 27. septembra 2017. godine u Crnogorskoj galeriji umjetnosti „Miodrag Dado Đurčić“ (Narodni muzej Crne Gore) na Cetinju.

kojima su bile prikazane žene kako sjede u krugu ili polukrugu, u dvorištu neke kuće, prostoriji koja podsjeća na učionicu, nekada na nekoj padini, odjevene u narodnu nošnju, sa šamijama na glavama, ili u prostu seosku odjeću, i pomno slušaju mlađu ženu u „gradskoj“ odjeći, koja drži u rukama knjigu i čita im. Na ovim fotografijama bilo je lako prepoznati ženske čitalačke grupe, jedan od najranijih i najpopularnijih oblika političkog rada žena sa ženama u periodu od 1934. do početka 50-tih godina u Crnoj Gori i Jugoslaviji.

Izložba „Drugarice – Ženski pokret u Crnoj Gori 1943–1953“ možda predstavlja prvi pokušaj „osavremenjivanja“ mape ženskog nematerijalnog kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori, kako u pogledu izlagačkih praksi, tako i u pogledu uvažavanja savremenog heritološkog diskursa koji legitimije identitetsku diverzifikaciju nasljeđa i sjećanja. Ovom izložbom tradicionalni korpus (ženskog) nasljeđa proširen je intervencijom kojom se želio iskoristiti simbolički potencijal nasljeđa da oblikuje našu budućnost (Bennett 1995:162). Savezništvo ovakvog pristupa nasljeđu i feminističkih teorijskih i političkih praksi pokazalo se kao „prirodno“ tokom rada na ovoj izložbi: samim potenciranjem pridjeva „ženski“ u tekstualnom materijalu izložbe proces emancipacija žena „izolovan“ je, suprotstavljen socijalističkom političkom projektu koji takvu vrstu (rodnog) raslojavanja tijela radnog naroda nije odobravao, i tako premješten na teren feminističke analize. Ova transpozicija nije, naravno, lišena kontradiktornosti: ona otvara pitanje

— 130

5. januar 1949, Berane; kulturni rad
(arhiv digitalnog Muzeja žena Crne Gore)

legitimnosti feminističkih reinterpretacija ženskog emancipatorskog nasljeđa koje je nastalo u drugom istorijskom i ideološkom kontekstu. Ovdje nije riječ samo o problemu historicizma: preko ovog pitanja o primjenljivosti savremenih znanja na iskustva iz prošlosti zapravo se prelamaju savremene diskusije o perspektivama feminističkog pokreta izvan šire i trans-identitetske političke platforme u svim istorijskim kontekstima. Ovaj tekst – koji je usredsređen samo na jednu, ali možda najznačajniji žensku emancipatorsku praksu iz perioda socijalizma – može biti shvaćen i kao dalje produbljivanje svih ovih pitanja o legitimnosti, značaju i uslovima upisivanja ženskih praksi nastalih u drugim istorijskim i ideološkim uslovima u savremenu mapu ženskog nematerijalnog kulturnog nasljeđa, koja su otvorena još tokom pripreme izložbe „Drugarice – Ženski pokret u Crnoj Gori 1943–1953“.

Bez prisvojnog pridjeva

Ženske „čitalačke grupe“ samo su jedan (iako najpopularniji) od mnogobrojnih oblika emancipatorskog rada žena sa ženama u Crnoj Gori i Jugoslaviji² koji se razvijao od kraja 1933. godine do početka 50-tih godina 20. vijeka, dakle tokom predratnog revolucionarnog pokreta, antifašističke i revolucionarne borbe tokom Drugog svjetskog rata i poratne obnove i izgradnje socijalističke Jugoslavije. U naučnim radovima koji istražuju ovaj istorijski period i tek u tom formatu i ženski politički aktivizam, kao i u radovima koji su fokusirani na posebne doprinose žena revolucionarnom pokretu i izgradnji socijalizma u Crnoj Gori³, ženske čitalačke grupe spominju se uglavnom kao „čitalačke grupe“, dakle – bez rodne identifikacije i pripadajućeg pridjeva. Da nije riječ samo o efemernim autorskim terminološkim izborima potvrđuju arhivska građa i periodika⁴ iz ovog vremena u kojoj takođe često izostaje prisvojni pridjev „ženske“, tako da tek iz konteksta

2 Iako su uslovi za „političko uzdizanje žena“ bili različiti u različitim djelovima Jugoslavije, prije svega zbog različitog nivoa obrazovanosti i prosvećenosti žena, na cijelom ovom prostoru praktikovane su iste strategije političke mobilizacije žena, tako da se podaci o ženskim čitalačkim grupama koji se u ovom tekstu razmatraju u okviru političkog iskustva Crne Gore u većoj ili manjoj mjeri odnose i na cijeli jugoslovenski prostor.

3 To se u prvom redu odnosi na dvije studije: *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918–1945* autora/ki Zorana Lakića, Bose Vuković, Bose Đurović, Titograd, 1960 i *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918–1945* autora Bojović Jovana R., Jovanović Radomana, Lakić Zorana, Pajović Radoja, Stanišić Slavka; Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1969.

4 Ovdje se u prvom redu misli na časopis – organ Antifašističkog fronta Žena Crne Gore *Naša žena*, koji se pokreće 1944. godine.

postaje razumljivo da je riječ o grupama koje su sačinjavale isključivo žene, to jest da su one bile te koje su i prenosile i primale znanja.

Ženske čitalačke grupe bile su od samog početka politički projektovane kao ekskluzivno ženske. Već 1933. godine, na proširenoj sjednici Centralnog odbora KPJ, istaknuta je potreba da se u svakoj partijskoj jedinici odredi žena koja će organizovati grupe i baviti se agitacijom među ženama, a krajem maja 1934. godine Centralni komitet uputio je pokrajinskim komitetima pismo u kojem preporučuje intenzivan rad na osposobljavanju žena za rad sa ženama iz naroda (Bojović, Jovanović, Lakić, Pajović, Stanišić, 1969). Komunistička partija Crne Gore vodila je u rodnom pogledu segregacijsku politiku omasovljenja revolucionarnog pokreta: politička mobilizacija žena prepuštena je naprednim i obrazovanijim aktivistkinjama uz pretpostavku da će one imati bolji pristup širokim masama uglavnom neprosvećenih i na javni prostor nenaviknutih žena. Uprkos ogromnom značaju političkog pridobijanja žena – naročito u periodu masovne mobilizacije za antifašističku borbu pred početak Drugog svjetskog rata, podršku vojnim operacijama tokom rata i poratnu obnovu zemlje – ovaj važan politički zadatak ipak je tretiran kao „ženska stvar“ što, naravno, nije isključivalo političko nadziranje Komunističke partije.

— 132

Analiza političkog, emancipatorskog diskursa predratnog komunističkog pokreta i poratne socijalističke Jugoslavije razotkriva ideološke motive rodne neutralizacije ove prakse: emancipacija žena u komunizmu/socijalizmu bila je prihvatljiva kao integralni dio opšte emancipacije radnog naroda koja se sprovodi kroz ukidanje eksploatacije i klasne nejednakosti, ali ne i kao proces koji ima i specifične izazove, prepreke i svoje, na klasnu jednakost nesvodive političke interese. Marksistički pristup ženskom pitanju koje „može biti riješeno jedino kroz ukidanje privatne svojine i kapitalističkih uslova proizvodnje“ (Marks, Engels, 1947) ne dopušta „izdvajanje“ ženskog pitanja i svako takvo nastojanje kritikuje kao „feminističko“ i buržoasko. Uprkos rodnoj segregaciji na terenu, Partija je odbijala da tu segregaciju politički legitimiše. Pojedine diskusije unutar Komunističke partije koje su prije svega bile vezane za gašenje AFŽ-a kao posebne ženske političke organizacije (1953. godine) ukazuju na strepnju od mogućnosti da se žensko pitanje politički inauguriše. Tako Milovan Đilas u jeku diskusija o budućnosti AFŽ-a ocjenjuje da će se pitanju ravnopravnosti žena najbolje prići tako što će se „žene aktivizirati da učestvuju u narodnom životu ne kao predstavnice žena, već kao najbolja djeca naroda“ (Sklevicky 1996). U tom smislu, izostavljanje

rodne odrednice „ženske“ može se interpretirati kao znak odbijajućeg stava Komunističke partije prema projektu emancipacije žena koji bi izašao iz već postavljenih ideoloških okvira.

Kao što je to bio slučaj sa izostavljanjem odrednice „ženske“ u ovom periodu, ni naša savremena potreba da taj prisvojni pridjev „vratimo na svoje mjesto“ nije, naravno, ideološki neutralna. Savremeni feministički rodni diskurs kao idejni okvir koji dominantno određuje naš odnos prema tzv. ženskom pitanju legitimiše feminističku reinterpretaciju socijalističkih ženskih emancipatorskih praksi. Ovakva reinterpretacija polazi od razumijevanja emancipacije žena kao procesa koji unutar različitih istorijskih i ideoloških okvira zadržava autonomiju i sopstveni kontinuitet budući da patrijarhalne hijerarhije moći u svim promjenljivim istorijskim i političkim okolnostima ostaju sačuvane. Kada govorimo o socijalističkom emancipatorskom iskustvu, ta reinterpretacija podrazumijeva i kritičku analizu sadržaja i realnog učinka socijalističkog projekta emancipacije žena (i društvenih emancipatorskih praksi, uključujući i čitalačke grupe) iz ugla interesa žena koji nisu identični sa klasnim interesima. Feministička reinterpretacija takođe uslovljava i omogućava transpoziciju ovih ženskih praksi iz opšte istorije epohe socijalizma u istoriju emancipacije žena Crne Gore. Shvaćene na ovaj način, ženske čitalačke grupe ispunjavaju jedan od osnovnih kriterijuma za pristup u polje ženskog nematerijalnog istorijskog i kulturnog nasleđa Crne Gore: s obzirom na njihov simbolički potencijal da djeluju na naše shvatanje sadašnjosti i budućnost i konstituišu ono što se smatra poželjnim vrijednostima (Grahn 2015), one mogu pretendovati na jedinstven položaj u tome nasljeđu.

Ženska stvar

Mi smo, da bismo čitale i prorađivale partijski i drugi ilegalni materijal, organizovale večernja prela. Dok bismo radile razne ručne radove, jedna između nas čitala je određeni partijski materijal. Mi bismo tada odložile rad i pažljivo pratile čitača, učestvovala u diskusijama, odgovarale na pitanja i sl. Na najmanju sumnju, ako bi nam se učinilo da se neko prikrada kući, odmah smo taj materijal sklanjale na sigurno mjesto i počinjale da predemo, pletemo i radimo ostale ručne radove. (Bojović, Jovanović, Lakić, Pajović, Stanišić, 1969: 40)

Ovo svjedočenje opisuje rad ženskih čitalačkih grupa (koje se u izvorima još spominju kao „vaspitne grupe“ ili „kružoci“) u vrijeme ilegalnog rada Komunističke partije. Čitalačke grupe bili su prvi oblik političkog rada žena sa ženama koji je počeo da se razvija krajem 1933. i početkom 1934. godine (Bojović, Jovanović, Lakić, Pajović, Stanišić, 1969:29). Nastojeci da omasovi revolucionarni pokret političkom mobilizacijom žena, Komunistička partija inicirala je osnivanje ilegalnih ženskih kružoka još u drugoj polovini 20-tih godina prošlog vijeka. Već tada definiše se struktura čitalačkih grupa – za organizovanje ženskih kružoka biće odgovorne „napredne“, Partiji bliske i obrazovane žene koje će nepismenim ženama čitati partijske direktive i naprednu štampu i sa njima „prorađivati“ te sadržaje. Sredinom 1929. godine Centralni sekretarijat žena komunista partijskim organizacijama izdaje uputstvo da osnivaju manje (od dvije do četiri žene) kružoke i vaspitne grupe. Pitanje mobilizacije žena kroz organizovanje ženskih čitalačkih grupa ponovo se aktualizuje početkom 30-tih godina kada, nakon Šestojanuarske diktature, počinje reorganizacija i jačanje Komunističke partije na cijelom prostoru Kraljevine Jugoslavije. Partijskim organizacijama ponovo se preporučuje intenzivan rad sa ženama od kojih se očekuje da formiraju ženske kružoke. Prve ženske čitalačke grupe, kojima su obuhvaćene radnice, službenice, domaćice i (nešto kasnije) seoske žene, nastale su krajem 1933. i početkom 1934. godine u Podgorici, Danilovgradu, Nikšću i na Cetinju (Bojović, Jovanović, Lakić, Pajović., Stanišić, 1969:29).

Omasovljenje ženskih čitalačkih grupa od druge polovine 30-tih do početka 40-tih godina prošlog vijeka posljedica je jačanja i povećanja organizacijskih kapaciteta Komunističke partije, formiranja ženskog pokreta 1936. godine, masovnog pokreta za biračko pravo žena 1939. godine, sve većeg učešća žena u radu Partije, kao i potrebe za mobilizacijom za antifašističku bobru i otpor okupatoru. Učesnice vaspitnih grupa „prorađivale“ su članke iz naprednih i ilegalnih časopisa („Zeta“, „Žena danas“, „Slobodna misao“ i „Proleter“), političko-filozofsku literaturu („Komunistički manifest“, „Istorija SKP(b)“, „Porijeklo porodice, privatne svojine i države“, „Država i revolucija“, „Žena i socijalizam“, „Osnovi marksizma“, „Dimitrovljevo držanje pred klasnim neprijateljem“), kao i književna djela Maksima Gorkoga, Tolera, Džeka Londona, Travena, Remarka (Bojović, Jovanović, Lakić, Pajović, Stanišić, 1969:29). Učesnice čitalačkih grupa diskutovale su o istorijskom materijalizmu, razvoju radničkog pokreta, diktaturi proletarijata, pitanju ravnopravnosti žena, ekonomskim pitanjima

itd. Kroz ovaj oblik političkog rada, žene su prihvatale marksistički pogled na svijet i usvajale nove vrijednosti društva u nastajanju.

Sa jačanjem uticaja Komunističke partije, pobjedom u Drugom svjetskom ratu i poratnim uspostavljanjem nove narodne vlasti, politički rad žena sa ženama postaje sve masovniji, raznovrsniji i politički organizovaniji, o čemu svjedoči i formiranje Antifašističkog fronta žena Crne Gore i Boke 1943⁵. Ženski politički aktivizam tokom predratnog, ratnog i poratnog perioda ima različite forme: od javnih protesta, subverzivnih akcija, preko konferencija, tečajeva opismenjavanja žena, predavanja, raznovrsnih akcija koje organizuju ženske političke organizacije do različitih oblika političkog organizovanja žena. Sadržaj i oblik ženskog aktivizma mijenjao se u zavisnosti od mogućnosti za legalno djelovanje, snage, uticaja i organizacijske razvijenosti Komunističke partije i odgovarajuće snage ženskog pokreta u različitim periodima, društvenih i partijskih prioriteta, razvoja istorijskih i političkih događaja i, konačno, od promjene partijskih stavova prema projektu emancipacije žena. Ovi oblici ženskog organizovanja imali su različite ciljeve, od političkog „uzdizanja“ i pridobijanja žena za političke ciljeve Komunističke partije, preko njihove mobilizacije za pomoć antifašističkoj borbi tokom Drugog svjetskog rata i učešće u poratnoj obnovi i izgradnji porušene zemlje, do podrške rešavanju različitih aktuelnih društvenih problema.

Uticaj Komunističke partije na ženske političke prakse bio je presudan tokom cijelog ovog perioda. Analiza promjene sadržaja ovih praksi ukazuje na postepenu retradicionalizaciju, odustajanje od izvornih komunističkih zahtjeva za punom emancipacijom žena i na reafirmisanje patrijarhalnih podjela rodnih uloga u novom političkom kontekstu, na šta, uostalom, ukazuju događaji koji su povezani sa gašenjem AFŽ-a 1953. godine. Iako je u svom govoru povodom obilježavanja Dana žena 1952. godine, predsjednica AFŽ Jugoslavije Vida Tomšić konstatovala da pitanje reproduktivnog rada žena kao ograničavajućeg faktora za učešće žena u javnoj sferi nije nestalo i da modernizacija domaćinstva nije prioritet socijalističke izgradnje (Tomšić 1952), već naredne 1953. godine, na IV i istovremeno posljednjem kongresu AFŽ-a, ona se saglasila sa partijskim stavom da bi dalje postojanje ove ženske političke organizacije značilo „odvajanje žena iz zajedničkog političkog života i njihovo suprotstavljanje ostalom društvu“ (Tomšić 1953). Na kraju, uticaj Komunističke

5 Godinu dana nakon što je osnovan AFŽ Jugoslavije u Bosanskom Petrovcu (1942) u Kolašinu je krajem 1943. godine održana osnivačka konferencija AFŽ Crne Gore i Boke.

partije ostao je presudan, a projekat ženske emancipacije polovično ostvaren.

Ženske čitalačke grupe kao prvobitni, ne-masovan, entuzijastički, još uvijek ne visoko organizovan oblik međusobne ženske emancipacije prolaze kroz promjene u uslovima sve masovnijeg, raznovrsnijeg, politički organizovanijeg i u pogledu svojih zadataka sve diverzifikovanijeg ženskog političkog aktivizma kojim su od 1943. do 1953. koordinirali AFŽ i Komunistička partija. Ženske čitalačke grupe u predratnim godinama takođe su, naravno, bile visoko ideologizovane i nadzirane, ali u poređenju sa nekim docnijim, poratnim političkim praksama žena koje su bile usmjerene na proizvodnju prosvćenih majki i domaćica, one nam se danas čine u najvećoj mjeri netaknute procesom retradicionalizacije prije svega zbog svoje isključive usmjerenosti na transfer znanja koje je, iako ideološki ograničeno, nesumnjivo bilo emancipatorsko. Detaljna analiza socijalističkih ženskih političkih praksi pokazala bi na koji način je emancipatorski sadržaj počeo da nestaje i kombinuje se sa drugim retradicionalističkim sadržajima i kako se ovaj oblik rada prelivao u druge političke prakse, ali svakako možemo da zaključimo da u poratnim godinama postepeno bivaju sve više favorizovani drugi oblici i sadržaji ženskog političkog rada koji afirmišu povratak žena tradicionalnim ulogama, kao i konkretnu podršku žena u rešavanjima praktičnih pitanja kao što su obnova i izgradnja zemlje. Ženske čitalačke grupe, kao i neki drugi oblici ženskog aktivizma nestaju sa istorijske scene 50-tih godina prošlog vijeka kada društvo ulazi u novu fazu razvoja, kada nastaju institucije koje preuzimaju na sebe obrazovanja i vaspitanje žena i kada, uostalom, jača uvjerenje da su ciljevi emancipacije žena već postignuti.

Lekcije za sadašnjost i budućnost

Savremena ženska kultura sjećanja i ženska muzeologija prezentuju se kao kritički diskurs o političkoj i društvenoj ulozi nasljeđa i muzeja u savremenom društvu zahtijevajući da se sačuvaju ženska sjećanja i nasljeđe i obezbijedi vidljivost aktivnog uključivanja žena u sve oblasti života, kako u prošlosti tako i u sadašnjosti (Vaquinhas 1915:36). Ženska kultura sjećanja proistekla je iz razvoja dvadesetovjekovnih humanističkih disciplina koje su inaugurisale postmodernu i dovele do promjene identitetske paradigme, što je rezultiralo i gubitkom povjerenja u objektivnost istorijskih znanja i

ideju nasljeđa kao objektivnog prikaza istorijskih događaja i bitnih, teleološki shvaćenih kontinuiteta. Tradicionalni heritološki diskurs koji nasljeđe prezentuje kao objektivan, racionalan i univerzalno važeći izbor najznačajnijih kulturnih i istorijskih vrijednosti jedne zajednice, a muzeje kao privilegovana mjesta na kojima se čuva „prava prošlost“ (Grahn 2015:52) – u tim uslovima više nije bio održiv. Preovladalo je konstruktivističko stanovište da je ono što nam se prezentuje kao zajedničko nasljeđe samo jedan od mogućih konstrukata prošlosti koji je nužno određen perspektivom i interesima grupa koji imaju privilegiju i moć da svoje vrijednosti institucionalizuju i plasiraju kao za sve važeće. Nasljeđe tako počinje da se posmatra u kontekstu dinamike društvene moći, kao sredstvo njene institucionalizacije i legitimizacije narativom o kontinuitetu i univerzalno-identitetskom značaju interesa koje zastupaju i na kojima svoju moć temelje centri moći. Ono postaje dinamičko polje u kojem se različita sjećanja i istorijsko-identitetski narativi, koji reflektuju različite društvene perspektive i interese, kotinuirano bore za prevlast. Ključni doprinos uspostavljanju ženske istorije i muzeologije dale su, u tom saznavnom okviru, feminističke teorijske i aktivističke prakse. Rodno osjetljiv i kritički pristup kulturnom i istorijskom nasljeđu – koji se afirmiše kroz uspostavljanje istorije žena kao nove discipline, afirmisanje ženske kulture sjećanja, osnivanja ženskih muzeja koji pohranjuju žensko nasljeđe, uvođenje rodni pristupa u heritološki diskurs na različitim nivoima – rezultat je zamaha ženskih i rodni studija, feminističkih pokreta od 1970-tih i različiti manifestacija otpora prema zanemarivanju istorijskih doprinosa žena ili negativnoj ocjeni tih doprinosa. Ulog ovako reinterpretiranog nasljeđa je, naravno, moguća preraspodjela društvene moći. Kada se artefakt izabere da bi se čuvao u muzeju, tada on dobija značenje koje nije samo lokalizovano u istorijskom vremenu i okolnostima već i u savremenom kontekstu i za današnjeg posjetioca, tako da on ima potencijal da oblikuje naše shvatanje budućnosti (Grahn 2015:50). Drugim riječima, političnost je imanentna ovakvom pristupu nasljeđu. Sve savremene heritološke teorijske, kuratorske, istraživačke i druge prakse koje u fokusu imaju žensko sjećanje i nasljeđe imaju zajednički cilj – da obezbijede vidljivost toga nasljeđa za aktivnu angažovanost žena u javnom prostoru kako bi se prevazišla rodna diskriminacija i stvorili uslovi za uspostavljanje pravednijeg društva (Vequinhas 2015:37).

Političnost ženske kulture sjećanja ima, međutim, ograničenja koja su vezana za njeno utemeljenje u postmodernističkoj

identitetskoj paradigmi koja favorizuje dio naspram cjeline, kontingenciju naspram svrhovitosti, koja osporava mogućnost racionalne i objektivne spoznaje realnosti i time dovodi u pitanje sve metanarative, uključujući emancipatorske. To je ono što žensku kulturu sjećanja može učiniti ranjivom. Nastojanje da se istorija ispriča iz ženske perspektive podložno je onoj istoj kritici kojoj su podložne sve fragmentarne, identitetske istorije i borbe.

Iz postmodernističke zamene kontinuiteta diskontinuitetom i celine njenim delom sledi i zamena uzročnosti kontigentnošću. Odbacuje se univerzalna istorije sa dugim procesima na račun lokalnih i izrazito kontingentnih istorija. Istorija se ne veže za istinu, nego za perspektivu identiteta. Namesto univerzalnog prirodno-pravnog individualizma stupili su konfiktne identiteti, ironična dekonstrukcija velikih priča i sumnja u progres. Društvo postoji samo kao politička artikulacija (praksa koja tvori identitet), ono se uvek iznova stvara, širi, diferencira i približava prolaznoj celini. Delotvorna istorija rastvara se u beskonačno umnožavanje istorijskih samorefleksija u sve široj historiografskoj sadašnjici. (Kujić:2006)

Političnost ženske kulture sjećanja nužno ostaje ograničena identitetskim okvirom. Ali, upravo ženske čitalačke grupe jesu nasljeđe koje nas stalno iznova poziva da razmišljamo o toj ambivalenciji – „kako izbeći fragmentarnost ženskog organizovanja i istovremeno zadržati feminističku pozicioniranost koja se ne može svesti na druge oblike borbe“ (Solar 2017:50). Ova praksa čini nas dvostruko opreznim: i prema velikim emancipatorskim narativima za koje se ispostavilo da odbijaju da emancipuju patrijarhalne matrice, i prema projektu izolacije feminističke borbe i ženske istorije koja je u riziku da bude osuđena na političku impotentnost zbog svog identitetskog okvira.

Kao oblik prenošenja znanja koje je emancipatorsko i anti-patrijarhalno, a koje se uvijek odvija između jedne (emancipovanije) i druge (manje emancipovane) žene – ženske čitalačke grupe predstavljaju najuzbudljiviji i najprominentniji segment ženskog socijalističkog emancipatorskog nasljeđa. One ohrabruju nadu u mogućnost ženskog emancipatorskog savezništva koje, sudeći prema istorijskom iskustvu, ostaje nezamjenljivo u svim, pa i najprogressivnijim političkim projektima. Kada je krajem 1939. počeo masovni

pokret za pravo glasa žena u Jugoslaviji, uredništvo časopisa „Žena danas“ obratilo se čitaocima apelom za podršku ovoj akciji koji se završava sa – Pismene, pročitajte nepismenima! Taj poziv obrazovanijim, emancipovanijim ženama da guraju naprijed manje obrazovane i emancipovane žene predstavlja osnovnu pokretačku snagu emancipacije žena bez obzira na to u kakvom (koliko širokom, podsticajnom ili obeshrabrujućem) istorijskom i političkom okruženju se ta borba vodi.

Litaratura:

- Bennett, T. 1995. *The birth of the Museum. History, Theory, Politics*. London, Njujork: Routledge
- Bojović, J., Jovanović, R., Lakić Z., Pajović R., Stanišić. S, 1969, *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu*, Titograd, Istorijski institut Crne Gore
- Grahn, V. 2015. *Šta muzeji i nasljeđe imaju sa rodnom?* U: Nelević, N. (ur.), *Žene i nasljeđe – Ka osnivanju muzeja žena Crne Gore*, 49-55. Podgorica: NOVA Centar za feminističku kulturu
- Kuljić, T. 2006. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja
- Marks, K., Engels, F. 1947. *Manifest komunističke partije*. Beograd: Kultura.
- Sklevicky, L. 1996. *Konji, žene, ratovi*. AFŽ 2/135. Zagreb: Ženska infoteka
- Solar, M. 2017. *Afežeovske lekcije*. U: Nelević, N. (ur.), *Šta je nama AFŽ? Prilozi za nova čitanja istorija socijalističkog ženskog pokreta*, 48-50. Podgorica: NOVA Centar za feminističku kulturu
- Tomšić, V. 1953/112. *Žena danas* [Datum pristupa 12. septembar, 2018] <https://pravonarad.info/?5=25>
- Tomšić, V. 1952/93. *Žena danas* [Datum pristupa 12. septembar, 2018] <https://pravonarad.info/?5=25>
- Vaquinhas I. 2015. *Muzeji žena: njihovo stvaranje, ciljevi i doprinosi istoriji*. U: Nelević, N. (ur.), *Žene i nasljeđe – Ka osnivanju muzeja žena Crne Gore*, 33-43. Podgorica: NOVA Centar za feminističku kulturu

Vokalna muzička tradicija žena u Crnoj Gori

Mr Mirjana S. Živković
Fakultet dramskih umjetnosti
Bajova 5, 81250 Cetinje
mirjanaz@ucg.ac.me

Apstrakt: Vokalna muzička tradicija žena u Crnoj Gori značajan je segment folklornog muzičkog nasljeđa i dio građe zabilježene na melografskim i etnomuzikološkim istraživanjima u Crnoj Gori. Ova istraživanja, započeta u drugoj polovini XIX vijeka, tokom narednih decenija sprovedena su u nekoliko navrata, a u novije doba su intenzivirana. Materijal koji je prikupljen svjedoči o lirskom bogatstvu, o raznovrsnoj tematici i širokom žanrovskom dijapazonu muzičko-poetskih formi koje su stvarale žene, čuvarke porodičnih ognjišta, znanja i vještina i prenositeljke tradicionalnih, vjerskih i nacionalnih vrijednosti.

Intenzivnije bavljenje folklorom i sprovođenje istraživanja u oblasti folklornog muzičkog stvaralaštva, koje traje već gotovo dva vijeka, bili su polazište za nove vidove usvajanja i prenošenja muzičkog nasljeđa, potpomognuti i uslovljeni razvojem tehnike, promjenom društvenog uređenja i načina življenja.

Muzički folklor postaje dostupan stručnjacima i široj populaciji zahvaljujući publikovanju etnomuzikološke notne i zvučne građe i literature, zatim prezentovanjem muzičkog i igrackog folkloru na sceni, uvođenjem u obrazovni sistem i popularisanjem u simbiozi s medijima. Značajniji pomak na planu očuvanja i valorizacije folklorne muzičke tradicije u Crnoj Gori – uzimajući u obzir i proces globalizacije, koja se odražava i na osobenosti i stilove tradicionalne muzike – Crna Gora je ostvarila 2009. godine potpisivanjem UNESCO Konvencije za zaštitu nematerijalne kulturne baštine i donošenjem Zakona o zaštiti kulturne baštine. Time se Crna Gora, kao multikulturalna zajednica, pridružila zemljama koje prepoznaju i čuvaju vrijednosti nematerijalne kulturne baštine i podržavaju sve oblike manifestovanja i ispoljavanja svih kulturnih raznolikosti.

Ključne riječi: vokalna muzička tradicija žena, etnomuzikološka istraživanja, tužbalice, heterofonija, nematerijalna kulturna baština.

Tradicionalno/narodno vokalno muzičko stvaralaštvo u Crnoj Gori, koje je stvarano i praktikovano od davnina, sačuvano je prevashodno zahvaljujući usmenoj predaji. Na tom putu razvoja, shodno

Teodor Valerio: *Naricanje pred manastir*

142 — istorijskim i kulturološkim okolnostima kroz koje je društvo prolazilo i transformisalo se, izvodila se i preobražavala i muzika: neki stariji slojevi muzičke tradicije iščezavali su iz prakse ili su u novim uslovima, slijedeći tradiciju, stvarani novi muzičko-poetski oblici.

Žensko muzičko vokalno stvaralaštvo u Crnoj Gori važan je segment folklorne građe, koja je do sada – počevši od druge polovine XIX vijeka, u doba romantizma – zabilježena na istraživanjima, najprije metodom direktne melografije, a kasnije putem audio i video tehnike. Tada se u Evropi, podstaknut razvojem nacionalnih ideja, javlja pojačan interes za folklor i istraživanje na tom planu. Narodna muzička umjetnost sve više dobija na značaju; iniciraju se istraživanja; folklorna građa se prikuplja, proučava i publikuje. Iz tog perioda potiče zbirka „Južno-slovenske narodne popievke“, publikovana u pet svezaka, s folklornim napjevima s Balkana, uključujući i pjesme iz Crne Gore, koje je etnomuzikolog Franjo Ksaver Kuhač¹ zapisao sedamdesetih godina XIX vijeka, tokom boravka u Crnoj Gori.

Sprovođenjem istraživanja muzičke baštine u Crnoj Gori sačuvan je dobar dio usmenog lirskog stvaralaštva koje pripada raznim

1 Ksaver Kuhač, Franjo (1834-1911), hrvatski muzički pisac i historičar, melograf, folklorista, etnomuzikolog i kompozitor. Za života je u 4 knjige objavio 1.600 napjeva pod nazivom *Južno-slovenske narodne popievke* (1878, 1879, 1880, 1881), dok je preostalih 400 objavljeno posthumno (1941). Prema sadržaju teksta, Kuhač je pjesme koje je zapisao na istraživanjima svrstao u: ljubavne, plesne, svatovske, napitnice, šaljive, sljepačke i junačke. Harmonizovao ih je za glas i klavir.

etničkim grupama i koje se ubraja u nematerijalno kulturno nasljeđe. Djela Franja Ksavera Kuhača i Dionizija de Sarna San-Đorđa,² publikovana krajem XIX vijeka i proistekla iz melografskih aktivnosti, više služe kao zanimljiva muzička ilustracija jednog vremena. Publikacije koje su uslijedile više su bazirane na etnomuzikološkom naučnom prilazu, a njihovi autori su: Ludvik Kuba, Vladimir Đorđević, Stojan Lazarević, Miodrag Vasiljević, Jovan Milošević, Nikola Hercigonja, Jerko Bezić, Vukašin Vlahović, Dimitrije Golemović, Zlata Marjanović, Jakša Primorac, Slobodan Jerkov, Gordana Četković i dr.³ Značajan izvor informacija i polazište za etnomuzikološku, naučnu obradu je materijal prikupljen istraživačkim angažmanom folklorista iz Crne

2 D. de Sarno San Đorđo, *Uspomene iz Perasta*, Beograd, 1896.

3 Kuba, Ludvik, *Pjesme iz Dalmacije*, rukopis iz 1890 i 1892. godine, Zavod za muzikološka istraživanja IC JAZU, Zagreb; Đorđević, Vladimir, *Nekoliko reči o igranju i pjevanju u Herceg Novome*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, Beograd, 1929; Lazarević, Stojan *Muzički folklor Boke Kotorske, Spomenik CIII*, SAN, Beograd, 1953; Vasiljević, Miodrag, *Narodne melodije iz Sandžaka*, SAN, Posebna izdanja, kn. CCV, Muzikološki institut, knj. 5, Beograd: Naučna knjiga, 1953; Vasiljević, Miodrag, *Narodne melodije Crne Gore*, Beograd 1965; Vasiljević, Miodrag, *Narodne pjesme Crne Gore u objavljenim melografskim zapisima*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Muzički centar Crne Gore, Podgorica, 2019; Vasiljević, Miodrag, *Zbornik narodnih pjesama: po pjevanju Hamdije Šahinpašića*, Muzički centar Crne Gore, Podgorica, 2017; Milošević, Jovan, *Zapisi narodnih pjesama iz Crne Gore* (prikaz priredila mr Zlata Marjanović), Udruženje kompozitora Crne Gore, Podgorica, 2000; Bezić, Jerko, *Crnogorska muzika, Narodna*, Muzička enciklopedija, I, Zagreb 1977; Bezić, Jerko, *Crna Gora. Narodna muzika*, Leksikon Jugoslavenske muzike, I, Zagreb 1984; Vlahović, Vukašin, *Folklor kao ishodište umjetničkog stvaralaštva u Crnogorskoj muzici*, magistarski rad odbranjen na Muzičkoj Akademiji Univerziteta u Sarajevu, 1983; Golemović, Dimitrije, *Muzička tradicija Crne Gore*, Pergolema, Podgorica, 1996; Golemović, Dimitrije, *Narodna muzika Plava i Gusinja. Muslimanska tradicija Plava*, Muzička akademija, Cetinje, 2003; Golemović, Dimitrije i Gačević, Senad, *Muslimanska muzička tradicija Bijelog Polja*, Beograd, *Balkansko kulturno nasleđe*, Podgorica, Centar za regionalnu saradnju, 2018; Marjanović, Zlata, *Vokalna muzička tradicija Boke Kotorske*, Udruženje kompozitora Crne Gore, Podgorica, 1998; Marjanović, Zlata, *Narodne pesme Crne Gore po tonskim zapisima i odabranim beleškama iz dnevnika Nikole Hercigonje*, Institut za muzikologiju i etnomuzikologiju, Podgorica, 2002; Marjanović, Zlata, *Narodna muzika Grblja*, Društvo za obnovu manastira Podlastva Grbalj, Boka Kotorska, Institut za muzikologiju i etnomuzikologiju Crne Gore, Podgorica, 2005; Primorac, Jakša i Marjanović, Zlata: *Ludvik Kuba – Pjesme dalmatske iz Boke (1907. g)*, NVO Međunarodni festival klapa Perast, 2017; Jerkov, Slobodan, *Crnogorske narodne pesme*, Muzički centar Crne Gore, Podgorica, 2015; Jerkov, Slobodan, *Svadbene pjesme Spiča*, Muzički centar Crne Gore, Podgorica, 2018; Jerkov, Slobodan, *Narodne pjesme Muslimana u Crnoj Gori*, Savjet muslimana Crne Gore, Podgorica, 2018; Četković, Gordana, *Gradske pjesme iz stare Podgorice*, Institut za muzikologiju i etnomuzikologiju Crne Gore, Podgorica, 2002.

Gore, od kojih su najznačajniji Halil Markišić (Plav)⁴, Idris Ibišević (Rožaje)⁵ i Milorad Mićo Miranović (Podgorica)⁶.

Muzičko-poetske oblike iz domena vokalnog žanra stvarale su i žene, muzički i pjesnički darovite umjetnice, koje su, bez obzira na vjekovne stroge patrijarhalne norme, nalazile način da izraze svoje potrebe, stavove i želje, da iznesu svoje skrivene i najdublje emocije, i pretoče u pjesmu sve što nije moglo na drugi način da se iskaže. Imajući u vidu rodnu, jezičku i socijalnu specifičnost ženske populacije u usmenim lirskim pjesmama, one na osoben način prikazuju stvarnost i shvatanje svijeta u kome žive, s ciljem da se kroz pjesmu sačuva sve ono što je važno. Proces prenošenja vokalnog muzičkog stvaralaštva, kao ključni segment usmene kulture čije su prenositeljke i čuvarke žene, nije određen samo srodničkim odnosima (prenošnje pjevanja s majke na ćerku i sl.), već i rodnom pripadnošću (prenošnje sa starije pjevačice na mlađu i sl.).

Muzički folklor unutar različitih etničkih grupacija, koje su žene u Crnoj Gori stvarale, prenosile i prepjevavale, obuhvata širok spektar muzičko-poetskih oblika, od kojih se izdvajaju autohtone gorštacke pjesme dinarskog stila, stvarane u izolovanim sredinama, zatim melopoetski oblici nastali kao produkt kulturnih i/ili vjerskih prožimanja, kao što su primorske pjesme mediteranskog prizvuka ili melizmatični napjevi rasprostranjeni na krajnjem jugu i sjevernoj regiji, oblastima u kojima žive Muslimanke/Bošnjakinje.

Vokalni muzički oblici najčešće su strogo vezani za obredno-običajnu praksu, ali ima i pjesama koje ni funkcionalno ni tematski ne pripadaju isključivo jednom običaju, kao i onih koje se mogu izvoditi u svakoj prilici. Dosadašnja etnomuzikološka istraživanja na teritoriji Crne Gore potvrđuju da se kod sadržajno raznorodnih, običajnih, obrednih ili orskih pjesama, veliki broj tekstova izvodi na jedan ili više ustaljenih melodijskih modela ili motiva, što uzrokuje varijantnost narodnih pjesama. U širem smislu, varijanta je i svako novo izvođenje, jer je pjesma jednom otpjevana unikatna i više se ne može ponoviti, čak ni kada istu pjesmu odmah ponovi isti pjevač/ica. Zato

4 Markišić, Halil R. *Lirske narodne pjesme i pjevanje Bošnjaka u Plavu i Gusinju*, osam kompakt diskova, Priroda i baština, Rožaje, 2018; Markišić Halil R.; Adrović, Sanela. *Lirske narodne pjesme i pjevanje Bošnjaka iz Plava*, šest kompakt diskova. Priroda i bašta, Rožaje, 2017.

5 Kujević, Ibiš, *Ispod vela zaborava*, Plav, Gusinje, šest dokumentarnih filmova, Bošnjački savjet Crne Gore, 2020.

6 Miranović, Mićo Milorad, *Narodne pjesme Crne Gore*, 2012; Miranović, Mićo Milorad, *Ksenija Cicvarić – Život i pjesme*, Fond za razvoj Kuća, Podgorica, 2020.

narodna pjesma nema autentičnu verziju jer se sve varijante, formirane tokom dugog procesa prenošenja, smatraju mjerodavnim.

Muzičko-folklorno nasljeđe Crne Gore osim usmene tradicije uključuje i izvođačku umjetnost u vidu jednoglasnog tj. monofonog i višeglasnog, najčešće dvoglasnog pjevanja. Jednoglasno narodno pjevanje – rjeđe, ali ne i manje praktikovano – izvodi se solistički tj. samački, a ponekad i grupno.⁷ Praktikuje se u uspavankama ili u prigodnim pjesmama, kada dijete treba zabaviti, u čobanskim pjesmama, prilikom izvođenja pjesama pripovjednog karaktera, kad se pjeva „iz/iza glasa“ ili kad žena tuži („đerka“).⁸

U Crnoj Gori, patrijarhalnoj sredini razvijene epske tradicije, dominantne folklorno-muzičke forme od davnina bile su epske pjesme, ali su i tužbalice, u izvođenju pjesnički i muzički obdarenih pjevačica, zavrjeđivale istu počast i divljenje sredine kao i tradicionalno popularni guslari. Jednoglasni oblik pjevanja, tradicionalno „tuženje“,⁹ prevashodno svojstveno ženama, smatra se jednim od najstarijih vidova vokalne muzičke prakse i svrstava se u stariju, strogu tradiciju, jer je od davnina sve do našeg doba praktikovano u kontinuitetu. Porijeklo tužbalice treba tražiti u drevnim, sinkretičkim formama iz paganskih vremena, u kojima su i žene bile učesnice rituala, kada je muzika (zvučni elementi u najširem smislu) počivala na improvizaciji i bila neodvojiva od ostalih formi izražavanja, prvenstveno jezika (artikulisanog ili ne), odnosno riječi i pokreta (scenska radnja, primitivna koreografija). U tradiciji Crne Gore tuženje za pokojnikom podignuto je na najviši izvođački, a moglo bi se reći i umjetnički nivo. U afektivnom raspoloženju, tužilica ili narikača stvara priču koristeći tradicijom utvrđen melodijski obrazac, izvodeći napjev u sporom, specifičnom rubato tempu, koji pjevačici pruža slobodu agogičkog nijansiranja.

7 Napjev je jednoglasan ako ga izvodi jedan pjevač ili grupa pjevača istim glasom: Dević, D., *Etnomuzikologija*, I dio (skripta), Beograd, FMU, 1981.

8 Marjanović, Zlata, *Narodna muzika Grblja*, Društvo za obnovu manastira Podlastva Grbalj, Boka Kotorska, Institut za muzikologiju i etnomuzikologiju Crne Gore, Podgorica, 2005.

9 Prema kazivanju Vuka Vrčevića u literaturi je uglavnom ustaljeno da „tužilice“ (žene) pjevaju „tužbalice“ (pjesme), premda se i dalje u narodu može čuti sinonimna upotreba ta dva termina, a u literaturi nerijetko umjesto „tužilica“ sresti naziv „tužbarica“. No, u većini antologija i studija usvojeno da je žena što tuži „tužilica“, a pjesma koju pjeva „tužbalica“. Treba napomenuti da naziv „tužilica“ za ženu koja tuži nije narodni, odnosno izvorni. Izvorni i najčešći oblici, koji se i danas u narodu mogu čuti, su „tužbarica“ i nešto rjeđe „tužbalica“. Wp/cnr/Tužbalice (Accessed 17 October, 2020) <<https://incubator.wikimedia.org/wiki/Wp/cnr/Tu%C5%BEbalice>>

Tuženje ili kukanje za umrlim, pokrenuto snažnim unutrašnjim uzbuđenjem, karakteriše dinamičko nijansiranje, improvizacija u oblikovanju teksta i napjeva i tzv. padajuća melodika (svaka melopoetska cjelina ima silaznu intonaciju), koju prati intonativna nestabilnost i tonovi koji pripadaju falsetnom registru (tzv. kvocajući tonovi).

Zabilježeno je da je pogrebni obred u Crnoj Gori nekada pratila tužbalica izvođena horski, ili je to bio dijalog tužilice i žalbenika. U moračkom kraju i Malesiji zapisano je da su tužbalicu pjevali muškarci udarajući se u grudi, čupajući kosu i grebući lice,¹⁰ kao što su to i žene ponekad praktikovale.

Iako se na crnogorskom primorju ne tuži prilikom pogrebnih običaja i žitelji ove regije čak smatraju da se kod njih nikad nije tužilo, postoje bilješke o običaju da na samom grobu dvije ili tri žene nariču, ponavljajući tekst jedna za drugom,¹¹ ili da čak, nakon povratka sa sahrane, „po crnogorski“ igraju nijemo kolo oko praznog odra.¹²

Tužbalica, izrazito lirski pjesma u kojoj žena žali i iskazuje pijetet prema pokojniku, osim u Crnoj Gori, rasprostranjena je na širem području Mediterana, u etničkim grupacijama u bližem okruženju (Hrvatska, Srbija, Makedonija, Bosna i Hercegovina, Albanija), a takođe je i dio vokalne tradicije žena na Siciliji i na Korzici.¹³

Na osnovu sačuvanih podataka evidentno je trajanje, sve do današnjih dana, i drugih vokalnih oblika osim tužbalice. Starijem vokalnom sloju pripadaju pjesme koje prate segmente svadbe, obreda koji je utvrđen tradicijom i od davnina usmeno prenošen. Svadbene i/ili svadbarske pjesme žanrovski su raznovrsne i brojne, a prilikom ceremonijala u podjednakoj mjeri pjevaju ih i djevoke i/ili žene, kao i muškarci. Pjevanje prati mnoge običaje i obrede u kojima prepoznajemo sinkretičko povezivanje tragova starih vjerovanja, pa gotovo redovno pjesme idu uz plesove, kola ili orske igre¹⁴, i to su obično šaljivi ili ljubavni dijalozi igrača u kolu, grupe momaka ili djevojaka ili samo solista.

10 Ivanović – Papović, Vesna, *Crnogorsko narodno muzičko nasljeđe (geneza i sociološka funkcija)*, Matica, Podgorica, 2000.

11 Marjanović, Zlata, Op. cit. 63.

12 Marjanović – Krstić, Zlata, *Vokalna muzička tradicija Boke Kotorske*, Udruženje kompozitora Crne Gore, Podgorica, 1998.

13 Ivanović, Vesna, *Muzički život Podgorice i Crne Gore u doba Nikole I Petrovića*, Muzički centar Crne Gore, 2012.

14 Poznato spičansko kolo pod nazivom vrsuta prati istopimena pjesma koja je poznata i u Crmnici. Pjesmu izvode ženska i muška pjevačka grupa bez instrumentalne pratnje, kao i većina pjesama koje prate orske igre, Šoć, Vladimir: *Starocrnogorske narodne igre*, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb 1984.

Žene gotovo uvijek prisustvuju i/ili učestvuju u obredima koji se praktikuju po strogo utvrđenim pravilima. Jedan od običaja pod nazivom „tepsijanje“,¹⁵ poznat uglavnom kao ženski običaj, iščezao je iz prakse zajedno s pjevanjem.¹⁶ U predjelu Prokletija i Durmitora pamti se tepsijanje žena pravoslavne i muslimanske vjeroispovijesti. Međutim, postoje svjedočenja da su tepsijali i muškarci. Okretačice i pjevačice, najčešće djevojke i mlade žene, vrtjele su tepsiju pjevajući na slavama, krštenju, s jeseni posle žetve, na posijelima, o mesojeđima (uz poklade), a najčešće na svadbama. U muslimanskoj zajednici tepsijanje je po pravilu vezano za svadbu. „Tepsija se okreće i uz nju se pjeva naročito na takozvanom 'džumbusu', tj. na veselju uoči same svadbe“; pjevanje i okretanje tepsije izuzetno je zahtjevno za izvođačice, jer je, pored vještine okretanja tepsije, izraza lica, specifičnog stojećeg ili čučućeg stava, potrebno podesiti glas prema položaju tepsije, pritom vodeći računa o „fatanju glasa tepsije“ i primjenjujući posebnu tehniku disanja.¹⁷

Na crnogorskom primorju, posebno u Boki Kotorskoj, pjevaju se pjesme mediteranskog prizvuka, nazvane klapske pjesme, ali i one koje pripadaju starijoj vokalnoj praksi i izvode se jednoglasno i dvoglasno. To potvrđuju istraživanja muzičke tradicije Boke, gdje se prepoznaje ruralni stil u melodijama, tekstovima i načinu pjevanja pjesama starije vokalne tradicije, što ukazuje na vezu s pjevanjem iz crnogorskog zaleđa, odakle je porijeklom većina boko-kotorskog stanovništva. Boraveći u Boki 1907. godine, Čeh Ludvik Kuba je čak zabilježio tekst i notni zapis jedne bugarštice, odavno zaboravljene forme južnoslovenske usmene književnosti između XV i XVIII vijeka. U njegovom rukopisu zapisane su i poskočice i svadbene zdravice, đurđevdanske, crkveno-narodne pjesme, ljubavne pjesme urbanog stila, uz navođenje imena izvođačica iz Mua¹⁸, kao i klapske i starogradske pjesme.

U muzičkoj tradiciji Podgorice i danas su popularne varoške, podgoričke pjesme, nazvane i podgoričke sevdalinke, specifičan tip

15 Luboder, M. *Lirske narodne pjesme i pjevanje Bošnjaka iz Plava*, Portal Avlija, 2017. (Accessed 19. 10. 2020) <<https://www.avlija.me/crna-gora/novo-lirske-narodne-pjesme-i-pjevanje-bosnjaka-iz-plava>>

16 U Crnoj Gori se tepsijanje danas praktikuje jedino na sceni, kao dio repertoara pojedinih folklornih ansambala.

17 Schmaus, Alois, *Pevanje uz tepsiju. Prilozi proučavanju narodne poezije*. Knjiga 1-2, Beograd, 1937.

18 Pavićević – Tatar, J., 2015, *Etnomuzikološkinja Zlata Marjanović – Mnoge su pjesme i u sjećanju i na usnama*, Vijesti, (5. 10. 2020) <<https://www.vijesti.me/zabava/176814/mnoge-su-pjesme-i-u-sjecanju-i-na-usnama>>

lirskih pjesama urbanog stila, s naglašenim elementima orijentalno-muslimanskog melosa. Ove melodije širokog daha i bogate ornamentike bazirane su na melodijskim modelima koje svaki izvođač/ica improvizujući oblikuje, u zavisnosti od svog muzičkog umijeća. Djevojke i žene, glavne nositeljke ove tradicije, muslimanske i pravoslavne vjeroispovijesti, stvarale su i usmeno prenosile pjesme, najčešće ljubavnog sadržaja, pjesme u kojima je opjevana Podgorica i značajni događaji iz ove varoši. Interpretirane su svakodnevno, tokom večernih sjedeljki i prilikom vjeridbi, ženidbi, rođenja djeteta ili na slavama. Pjesme su izvodili solistički i u grupama, muškarci i žene, u raznim kombinacijama, uz instrumentalnu pratnju tamburice, bugarije ili brača i u novije doba ovom instrumentarijumu dodaju se klarinet i harmonika.¹⁹

Slično tradicionalnoj muzičkoj praksi Podgorice, s obilježjima orijentalne muzike, sačuvano je na sjeveru Crne Gore i djelimično zapisano varoško pjevanje koje se razvijalo pod uticajem islamske kulture. Varoško pjevanje s elementima seoskog načina pjevanja, odakle potiče stanovništvo, izvodi se uz instrumentalnu pratnju ili bez nje. U ovim krajevima, pored varoškog muziciranja, zabilježena je, ali u znatno manjoj mjeri, starija seoska praksa pjevanja sa strukturom orijentalne heterofonije, nazvano „pjevanje na glas“. Ovaj arhaični tip pjevanja, među kazivačima/cama poznat pod nazivima „iza glasa“, „iz glasa“, „glasački“, „na glas“ i „izvika“, sačuvan je u nekoliko varijanti, u većinskom dijelu Crne Gore, naročito u predjelima naseljenim Dinarcima.

Starije pjevanje, najčešće heterofono,²⁰ kompleksan je stil folklorne muzike utemeljen na dvoglasju netemperovanih tonskih odnosa, u kojem je vodeća melodija ukrašena raznovrsnim ornamentima, kao što su „kvocajući zvuci“, svojevrsni ukrasni tonovi u vidu predudara tj. postudara. Ovi glasovni efekti s osloncem na melodijske tonove češći su u ženskom pjevanju i najvjerovatnije su nastali kao rezultat intenzivnog načina pjevanja. Uz ornamente, zanimljiv ukras je „otresanje tona“ u vidu svojevrsnog tremola ili u kombinaciji s „kvocajućim zvucima“. Heterofono pjevanje koje se danas praktikuje, zasnovano na etnomuzikološkim zapisima, terenskim snimcima ili

19 Četković, Gordana, *Gradske pjesme iz stare Podgorice*, Institut za muzikologiju i etnomuzikologiju Crne Gore, Podgorica, 2002.

20 Kako navodi Golemović, u dvoglasnom heterofonom pjevanju odnos dionica soliste i pratnje podsjeća na istovremeno kretanje melodije i njene ornamentalne varijante, iz čega najčešće rezultira karakteristično melodijsko ukrštanje: Golemović, D., *Muzička tradicija Crne Gore*, Pergamena, Podgorica, 2005.

usvojeno na terenu od „izvornih“ kazivača/ica, zahtjevno je za izvođače/ice²¹ jer podrazumijeva znatan stepen emocionalnog zalaganja. Po uzoru na „izvorno“ pjevanje, izvodi se intenzivno, stegnutim grlom (grleno pjevanje), pri čemu je vilica fiksirana, a ton koji nastaje prodorne je jačine i karakteristične boje, s dozom nazalnosti.

Heterofoni zvuk karakteriše i posebnu grupu pjesama koje su nastale u djevojačkom i momačkom natpjevanju²² i izvode se antifono, s dionicama koje se preklapaju („kanonska antifonija“). Disonantan zvuk karakteriše pjevanje ne samo pojedinih grupa, već se heterofonija prepoznaje i u momentu kada jedna grupa završava izlaganje melostrofe, a druga grupa istovremeno započinje pjevanje svoje melostrofe.²³

U tradicionalnoj/narodnoj muzičkoj kulturi Crne Gore koja je u stalnom procesu mijenjanja i prilagođavanja socijalnom okruženju, evidentno je da pojedini arhaični vokalni oblici iščezavaju iz prakse zajedno sa obredima i običajima u čijoj funkciji su bili i da je sve manje kazivača/ica, nosilaca/teljki ruralne tradicije. Izučavanje nematerijalne kulturne baštine donedavno se odnosilo na sporadična istraživanja, a za proces proučavanja, zaštite, vrjednovanja, prezentacije, revitalizacije i održivosti nematerijalne kulturne baštine nije postojao zakonodavni, niti jasno definisan institucionalni okvir, sve do 2010. godine kada je Crna Gora, čiji je prioritet dostizanje evropskih standarda i pristupanje Evropskoj uniji, ratifikovala UNESCO Konvenciju o zaštiti nematerijalne kulturne baštine i donijela novi Zakon o zaštiti kulturnih dobara. Od tada se u Crnoj Gori dinamičnije sprovodi stručno rekognisciranje postojećih nematerijalnih dobara u cilju što kvalitetnije zaštite djelimično istraženih folklornih tvorevina, što će svakako pospješiti, kada je muzika u pitanju, nova istraživanja, proučavanje, valorizaciju, digitalizaciju i promociju vokalne muzičke tradicije žena, identitetski značajnog elementa muzičkog nasljeđa Crne Gore.

21 Etnomuzikolog Dimitrije Golemović navodi da u pjevanju učestvuje proizvoljan broj izvođača/ica, s tim što se u pjevanju obraća posebna pažnja na njihov položaj, da bi, po njihovim riječima glasovi bili ujednačeni: Golemović, D., *Muzička tradicija Crne Gore*, Pergamena, Podgorica, 2005.

22 Jerkov, Slobodan, *Crnogorske narodne pjesme*, Muzički centar Crne Gore, Podgorica, 1995.

23 Marjanović, Zlata, *Narodna muzika Grblja*, Društvo za obnovu manastira Podlastva Grbalj, Boka Kotorska, Institut za muzikologiju i etnomuzikologiju Crne Gore, Podgorica, 2005.

Literatura i izvori

- Ćetković, Gordana. 2002. *Gradske pjesme iz stare Podgorice*, Podgorica: Institut za muzikologiju i etnomuzikologiju Crne Gore.
- Dević, Dragoslav. 1981. *Etnomuzikologija*, I dio (skripta), Beograd: FMU.
- Đorđević, L. Mihailo. 2000. *Zvuk i muzika u medijima*, Beograd: Akademija umetnosti Braća Karić.
- Golemović, Dimitrije. 1995. *Muzička tradicija Crne Gore*, Podgorica: Pergamena /muzička studija s dvije audio kasete.
- Jerkov, Slobodan. 2015. *Crnogorske narodne pjesme*, Podgorica: Muzički centar Crne Gore.
- Luboder, M. 2017. 'Lirske narodne pjesme i pjevanje Bošnjaka iz Plava' *Portal Avlija*, (Accessed 19. 10. 2020) <<https://www.avlija.me/crna-gora/novo-lirske-narodne-pjesme-i-pjevanje-bosnjaka-iz-plava>>
- Marjanović-Krstić, Zlata. 1998. *Vokalna muzička tradicija Boke Kotorske*, Podgorica: Udruženje kompozitora Crne Gore.
- Marjanović, Zlata. 2005. *Narodna muzika Grblja*, Boka Kotorska: Društvo za obnovu manastira Podlastva (Grbalj); Podgorica: Institut za muzikologiju i etnomuzikologiju Crne Gore.
- Pavićević Tatar, Jelena. 2015. *Etnomuzikološkinja Zlata Marjanović – Mnoge su pjesme i u sjećanju i na usnama*, Vijesti (Accessed 5. 10. 2020) < <https://www.vijesti.me/zabava/176814/mnoge-su-pjesme-i-u-sjecanju-i-na-usnama>>
- Schmaus, Alois. 1937. *Pevanje uz tepsiju*. Prilozi proučavanju narodne poezije. Beograd: Knjiga 1-2.
- Šoć, Vladimir. 1984. *Starocrnogorske narodne igre*, Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske.

Sve boje Crne Gore – Bojenje vune biljnim bojama

Mr Jelena Đukanović
JU Muzeji i galerije Nikšić
Trg Šaka Petrovića 1, Nikšić
jelena.djukanovic@muzejniksic.me

Apstrakt: Izumiranje tradicionalnog zanatstva i drevnih tehnoloških procesa bojenja vune biljnim bojama nas navodi da, kroz međunarodni projekat “Sve boje Crne Gore – bojenje vune biljnim bojama”, putem radionica, umjetničkih kolonija i izložbi edukujemo djecu svih uzrasta, učenike i studente umjetničkih fakulteta i akademija.

Crna Gora je planinska zemlja sa dugom tradicijom u stočarstvu, u kojoj je vuna kao primarna materija, od neolita do savremenog doba, korišćena za izradu odjeće i širu primjenu u domaćinstvu. Danas, samo u zabačenim selima kontinentalnog dijela Crne Gore poneka starija žena pamti proces bojenja i tradicionalnog oblikovanja vune.

Oblikovanje tekstila tradicionalnim zanatskim postupcima (pranje i obrada sirove vune, bojenje, pređenje, tkanje, pletenje, mokro i suvo valjanje, vez...) je proces koji je u saglasju sa savremenim ekološkim standardima, a postojanost bojenog materijala ni savremena tehnologija ne može prevazići.

Ključne riječi: vuna, biljne boje, recepture, tradicionalni tekstil.

Izumiranje tradicionalnog zanatstva u Crnoj Gori i odlazak u za-borav načina narodnog bojenja vune biljnim bojama podstaklo je autorku ovog teksta i Javnu ustanovu Muzeji i galerije Nikšić da, uz podršku Ministarstva kulture Crne Gore, započne istraživanje nematerijalne kulturne baštine u toj oblasti. Međunarodni projekat „Sve boje Crne Gore – bojenje vune biljnim bojama“ već tri godine okuplja stručnjake iz oblasti tekstila, primijenjene umjetnosti, hemijskog inženjerstva, botanike, etnologije, psihologije mode i umjetnike, kao i profesore i studente umjetničkih fakulteta i akademija iz nekoliko zemalja Evrope. Na ovaj način se, kroz organizovanje izložbi, radionica, filmskih projekcija i umjetničkih kolonija, edukuju djeca svih uzrasta, učenici, studenti i brojni muzejski stručnjaci. Cilj je pobuditi interesovanje za vunu koja je posljednjih decenija od dragocjene tekstilne sirovine i značajnog privrednog resursa postala ekološki problem zbog nepropisnog odlaganja i spaljivanja u prirodi.

Vuna valjana mokrim postupkom (foto J. Đukanović)

152 — Od neolita do savremenog doba vuna je korišćena za izradu odjeće i širu primjenu u domaćinstvu, a sami proces njene obrade se nije bitnije promijenio do danas. Crna Gora je planinska zemlja sa dugom tradicijom u stočarstvu, a posebno u gajenju ovaca, u kojoj je vuna kao primarna materija pratila čovjeka od rođenja do smrti. Čitav tehnološki proces, od striže ovaca, preko pranja i češljanja, pa sve do pređenja i tkanja vune, koji se odvijao u seoskom domaćinstvu i u harmoniji sa prirodom – obavljale su žene.

Za razliku od evropske tradicije u kojoj je od vremena antike, a posebno tokom srednjeg vijeka, moćnim cehovima bojadžija Pikardije, Normandije, Venecije, Firence, Sevilje itd. bio dostupan pigmentni materijal uvožen iz dalekih prekomorskih zemalja, na našim prostorima vuna je bojena prirodnim bojama, dobijenim od biljnog materijala iz okruženja kao što su: list i kora crnog jasena za crnu i tamno smeđu boju; korijen broća za intenzivnu crvenu; list i plod oraha za smeđu i crnu; vranilova trava za crnu; list breze i dunje za žutu; kopriva za zelenu; ljuske crnog luka za tonove terakote; plod zove i sač za plavu boju itd.

Intuitivna i lucidna rješenja u primjeni dostupnih materijala: čađi, kukuruznog brašna, kisjelog voća, stipse, „sjerave vode“, džibre, cijeđi, urina, pepela i rasola od kisjelog kupusa – kroz vjekovnu praksu dovela su do postojanosti bojenog materijala koju ni savremena tehnologija ne može prevazići.

Izbor vrste posuda korišćenih za bojenje pređe, vrijeme izlaganja suncu, ponavljanje postupka zagrijavanja, kuvanja, hlađenja i sušenja, zakopavanje posuda sa rastvorom u zemlju – rezultat su decenijske prakse seoskih žena, a postupak je znao potrajati od nekoliko dana do više mjeseci. Samo bojenje je trebalo izvesti vrlo pažljivo jer je od toga zavisila jednoličnost nijanse i postojanost boje, pa je samim tim bio osiguran i kvalitet obojene tkanine.

Danas, samo u zabačenim selima kontinentalnog dijela Crne Gore poneka starija žena pamti proces bojenja biljnim bojama i tradicionalnog oblikovanja vune. Domaća vuna se rijetko upotrebljava, a još rjeđe boji biljnim bojama. Etnološka literatura koja se bavi ovom tematikom je oskudna, a pored zabilježenih procedura narodnog bojenja, vrsna tkalja je imala svoje tajne primjese uz ovu ili onu boju. Te tajne su otišle u zaborav, jedva da im danas ima traga:

U kome je selu bila posjednica takove slatke tajne, govorio bi narod, da tu Vile za mjesečevih noći dolaze i miješaju kotlove, gdje stoji odvar za boje... (Drobnjaković 1935)

U postupku bojenja velika se važnost polagala na magijsku komponentu. Tkanina se nije uvijek obojila onako kako se željelo te se na samo bojenje gledalo kao na neku vrstu mistične djelatnosti. Naime, uvijek je postojao rizik da nešto krene po zlu, pa se začas cijeli postupak mogao upropastiti. Osobe koje su znale uspješno bojiti vlakno obično su bile spretne i u drugim vještinama. U prošlosti su bojadisari bili i ljekari, travari, jer su poznavali ljekovito bilje i liječili ljude. Često su upravo ljekovite biljke bile ujedno i biljke koje su se koristile u postupku bojenja. I bojenjem i liječenjem bavile su se starije žene, čije su iskustvo, te moralna i seksualna čistoća jamčili dobar ishod postupka. Za vrijeme bojenja morala su se poštivati određena magijska pravila, poput šutnje, ili se pričalo o događajima vezanima uz boju koja se željela postići. Tako se, primjerice, ako se bojilo u crvenu boju, pričalo o velikim bitkama s puno krvavih detalja. (Brenko 2009.)

Prirodne boje koristile su se od postanka čovječanstva sve do polovine 19. vijeka. Tada su sve učestaliji eksperimenti hemičara doveli do otkrića sintetičkih boja koje su potisnule prirodne boje zbog jeftinije proizvodnje, jednostavnije upotrebe i sigurnijeg rezultata

bojenja. Od početka 20. vijeka gotovo sve boje u tekstilnoj industriji proizvode se u hemijskim laboratorijama. Trebalo je da prođe sto godina upotrebe sintetičkih boja da bi se ustanovile njihove negativne osobine. Mnogi sastojci koji se koriste u proizvodnji sintetičkih boja su otrovni i mogu izazvati različite zdravstvene tegobe kod ljudi i životinja: od kožnih alergija i iritacije disajnih puteva, do bolesti organa za metabolizam, a za neke boje dokazano je da su kancerogene. Zbog toga u posljednje vrijeme bojenje tekstila prirodnim bojama pobuđuje veliko zanimanje među ekolozima koji u prošlosti, u onome što poznajemo kao nematerijalnu kulturnu baštinu, pokušavaju da pronađu zdrave alternative opasnim hemikalijama.

Oblikovanje tekstila tradicionalnim zanatskim postupcima (pranje i obrada sirove vune, bojenje biljnim bojama, pređenje, tkanje, pletenje, mokro i suvo valjanje, vez...) su procesi koji su u saglasju sa savremenim ekološkim standardima. Boje dobijene na ovaj način su tople i harmonične i sačinjavaju jedinstvene likovne cjeline primijenjene na djelovima narodne nošnje, torbe, ćilime i sl. koje vidimo u zbirkama naših muzeja.

Ovaj segment ženskog kulturnog nasljeđa koji se odnosi na bojenje vune i dalje je otvoren za nova multidisciplinarna istraživanja, kao i za njegovu primjenu u kreativnim industrijama.

Brza moda, kao aktuelni pristup dizajnu u modnoj i tekstilnoj industriji i njen štetni uticaj na životnu sredinu postaje planetarni problem zbog hiperprodukcije odjeće od jeftinih sintetičkih materijala. Sa druge strane, tendencija u savremenom dizajnu da se iz tradicije crpi inspiracija, kao i sve veća potreba za korišćenjem zelenih tehnologija – stavljaju vunu i ovaj projekat bojenja vune biljnim bojama u fokus kada je tekstil u pitanju.

Literatura

- A. Brenko *Kako su boje osvojile svijet*, Etnografski muzej Zagreb 2009.
- B. Drobniaković *Glasnik Etnografskog muzeja* Beograd, 1935.

Bilješke o autorkama/ima

Dr Čarna Brković, etnološkinja i antropološkinja, doktorske studije iz socijalne antropologije završila je na Univerzitetu u Mančesteru 2012. godine, a njeno doktorsko istraživanje objavljeno je u nekoliko naučnih časopisa, uključujući *Anthropological Theory*, *Social Anthropology* i *Ethnos*.

Kao stručnjakinja za etnografska proučavanja Jugo-istočne Evrope, angažovana je kao docentkinja na Odjeljenju za kulturnu antropologiju i evropsku etnologiju Univerziteta u Getingenu gdje, između ostalog, predaje predmet Antropologija roda na Balkanu. Bila je gostujuća predavačica na desetak evropskih univerziteta.

Objavila je više naučnih radova na različite teme, uključujući žensku solidarnost, brigu i njegu, značaj veza za žene u politici, kvir prakse, te LGBT aktivizam. Jedna od osnivačica EASA Mreže za humanitarnu antropologiju i članica Uredništva časopisa PoLAR. Autorka je etnografske monografije *Upravljanje ambigvitetom (Managing Ambiguity)*, Berghahn, 2017) i zbornika *Pregovaranje socijalnih odnosa u Bosni i Hercegovini (Negotiating Social Relations in Bosnia and Herzegovina)*, Routledge, 2016).

Dr Mirjana Kokanović – Marković, vanredna profesorka na Katedri za muzikologiju i etnomuzikologiju Akademije umetnosti Univerziteta u Novom Sadu, diplomirala je (Muzička pedagogija, Muzikologija), magistrirala i doktorirala (Muzikologija) na istoj Akademiji. Objavila je brojne studije na srpskom, njemačkom, engleskom i češkom jeziku, kao i monografiju *Društvena uloga salonske muzike u životu i sistemu vrednosti srpskog građanstva u XIX veku*. Učestvovala je na projektima u zemlji (Muzikološki institut SANU; Matica srpska) i inostranstvu (Univerzitet za muziku i izvođačke umetnosti, Beč; Muzikološki institut, Lajpcig). U okviru Erasmus+razmjene bila je gostujuća profesorka na Institutu za muzikologiju Univerziteta u Hajdelbergu. Usavršavala se u Beču i Lajpcigu.

Mr Dušan Medin, arheolog, kustos i saradnik u nastavi na Fakultetu za kulturu i turizam Univerziteta Donja Gorica, diplomirao je na arheologiji na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, a master studije kulturne politike i menadžmenta završio na Univerzitetu umetnosti u Beogradu i Univerzitetu Limijer Lion 2. Na doktorskim studijama arheologije je na Fakultetu humanističkih studija Primorskog

univerziteta u Kopru. Koautor je monografija *Kulturna istorija Paštrovića, Manastir Gradište, Nematerijalna kulturna baština Paštrovića, Budve i Kolašina* i *Memorijalna baština budvanske teritorije* (u pripremi). Istražuje i piše o nasljeđu i kulturnim politikama. Kourednik je četiri zbornika i urednik/priredivač više desetina posebnih izdanja. Bio je direktor Opštinske javne ustanove Muzeji Kotor (2018–2019).

Dr Tatjana Koprivica diplomirala je na Odsjeku za istoriju umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu i na istom fakultetu odbranila magistarski rad *Opatija Bogorodice Ratačke* (2007) i doktorsku disertaciju *Arhitektura kasnoantičke Duklje – mogućnost rekonstrukcije* (2016). Od 2001. radi na Istorijskom institutu Univerziteta Crne Gore u Podgorici.

U okviru programa Basileus 2011. godine boravila je na usavršavanju na Facoltà di Lettera e Filosofia, Sapienza-Università di Roma, a 2014. godine (kao stipendista Ministarstva inostranih poslova Italije, u okviru programa Scienze per la diplomazia) usavršavala se na Istituto di Studi sul Mediterraneo Antico (ISMA)-Consiglio Nazionale delle Ricerche u Rimu. Oblasti njenog istraživanja su kasnoantička i srednjovjekovna umjetnost u Crnoj Gori i crnogorska kulturna baština.

Mr Ljiljana Bajčetić diplomirala je na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, a postdiplomske studije završila na Istorijskom institutu Univerziteta Crne Gore – studijski program Istorija kulture i istorijska antropologija.

Bavi se istraživanjima iz oblasti istorije i antropologije. Autorka je knjige *Kultura svakodnevce Pljevalja tridesetih godina XX vijeka* i više stručnih radova.

Radila je kao profesorica istorije u gimnaziji „Tanasije Pejatović“ u Pljevljima. U toku dosadašnjeg obrazovno-vaspitnog rada stekla je zvanje višeg savjetnika. Bila je nacionalna trenerica na projektu *Nastava moderne istorije jugoistočne Evrope* u organizaciji CDRSEE.

Objavila je više stručnih radova i recenzija iz oblasti metodologije nastave istorije i pedagogije. Od 2019. godine nalazi se na mjestu direktorice Pljevaljske gimnazije.

Mr Miljan Joksimović, osnovnu i srednju školu je završio u Pljevljima. Diplomirao je na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu, smjer Agroekonomija. Postdiplomske studije završio je na

Poljoprivrednom fakultetu u Beogradu, smjer Agroekonomija i ruralni razvoj.

Zasnovao je radni odnos na Biotehničkom fakultetu 2012. godine, kao saradnik u nastavi iz oblasti Agroekonomije.

Angažovan je u nastavi na osnovnim i primijenjenim studijama Biotehničkog fakulteta.

Bavi se naučno-istraživačkim radom iz oblasti Agroekonomije (Ekonomika poljoprivrede, tržište i ruralni razvoj, Menadžment u agrobiznisu, Troškovi i kalkulacije).

Učestvovao je u realizaciji više međunarodnih projekata, kao i na naučnim i stručnim skupovima.

Član je naučnih i stručnih udruženja.

Mr Paula Petričević, filozofkinja, feministička teoretičarka, aktivistkinja, članica NVO ANIMA Centra za žensko i mirovno obrazovanje i publicistkinja, završila je Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, odsjek za filozofiju, i magistrirala na istom fakultetu. Bila je kolumnistkinja dnevnih novina „Vijesti“ i ombudsmanka u ovom listu i u nedeljniku „Monitor“, kao i urednica 9. Pjace od filozofa, koja se održava u okviru KotorArt festivala u Kotoru (2018). Oblasti njenog interesovanja su: studije roda, medijska etika i politika medijskih reprezentacija. Objavljivala je radove iz ovih oblasti u domaćoj i međunarodnoj periodici.

Mr Milica Nikolić, antropološkinja i etnološkinja, diplomirala je na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu 2007. godine, a magistrirala na Istorijskom institutu Univerziteta Crne Gore, u okviru modula „Istorija kulture i istorijska antropologija“ 2017. godine.

Angažovana je kao generalna sekretarka Crnogorske nacionalne komisije za UNESCO, na poziciji koja joj omogućava da teorijske koncepte prevede u praktičan rad podstičući unapređenje stanja u oblastima kulture, nauke i obrazovanja.

Oblasti njenog naučnog interesovanja su: teorije identiteta, odnos pojedinca i zajednice i interpretacije nasljeđa. Posebnu pažnju posvećuje feminističkoj teoriji i praksi, kao i temama socijalne kohezije, inerkulturalnosti i ljudskih prava.

Autorka je više naučnih i stručnih radova iz oblasti humanističkih nauka, koji su objavljivani u domaćim i međunarodnim časopisima i učesnica konferencija organizovanih u Crnoj Gori i inostranstvu.

Mr Dobrila Popović završila je osnovne i posleddiplomske studije iz oblasti Harmonija i harmonska analiza na Fakultetu muzičke umetnosti u Beogradu, a stručno se usavršavala na Državnom konzervatorijumu u Rimu.

U dužem vremenskom periodu obavljala je poslove recenzentkinje za udžbenike muzičke kulture Zavoda za udžbenike i nastravna sredstva, a jedna je od autorki udžbenika *Muzika 7*, *Muzika 9* i *Muzička kultura 9*.

Nakon obuke u organizaciji UNESCO, u domenu zaštite nematerijalne kulturne baštine, učestvovala je u istraživačkim projektima na prikupljanju i sistematizaciji građe crnogorskog muzičkog nasljeđa. Učestvovala je na više međunarodnih konferencija i objavila stručne radove iz ove oblasti.

U obnovljenom Nacionalnom pozorištu u Podgorici uspostavila je koncertnu djelatnost kao jedan od segmenata rada teatra. Organizovala je brojne koncerte posvećene promociji mladih talenata ali i koncerte afirmisanih muzičara iz zemlje i inostranstva. Priredila je više projekata međunarodne saradnje i predstavljanja crnogorskih muzičara u Italiji, Njemačkoj, Austriji, Francuskoj, Grčkoj, Švedskoj i USA.

Nataša Nelević je diplomirala je na Katedri za svetsku književnost i teoriju književnosti Filološkog fakulteta u Beogradu. Područja njenog interesovanja i angažovanja su: feminističke teorije kulture i umjetničke prakse, pozorišna kritika i teatrologije i književna fikcija.

Od 2007. je izvršna direktorica NVO NOVA Centra za feminističku kulturu. Autorka je više projekata koji afirmišu rodne pristupe savremenim kulturnim praksama, kulturnim politikama i nasljeđu.

Uredila je sljedeće knjige i publikacije: "Ženski glasovi u izvedbenim umjetnostima Zapadnog Balkana: 1990 - 2010" (2012); "Medijska konstrukcija roda – Crnogorsko iskustvo iz tranzicije" (2011); "Žene i nasljeđe – Ka osnivanju Muzeja žena Crne Gore" (2013) i „Šta je nama AFŽ – Prilozi za nova čitanja istorije ženskog socijalističkog nasljeđa“ (2017). Autorka je knjiga "Žene u Crnoj Gori od 1972 do 1914 – Istorijska čitanka (2010); „Vodič kroz istoriju emancipacije žena Crne Gore“ (2018); „Dramski tranzit – Antologija dramskih tekstova u Crnoj Gori 1995 – 2005“ (2008); „Drame“ (2017) i knjige za djecu „Zovu me Čupa“ (2018).

Sterijinu nagradu za pozorišnu kritiku dobila je 2003. godine, a 2010. godine njena drama „Jaja“ osvojila je nagradu na konkursu CNP-a za domaći savremeni dramski tekst.

Mr Mirjana S. Živković, docentkinja za oblast muzička umjetnost na Fakultetu dramskih umjetnosti na Cetinju, diplomirala je na Fakultetu muzičke umjetnosti u Beogradu, na Odseku za opštu muzičku pedagogiju i na Muzičkoj akademiji u Podgorici na Odsjeku za dirigovanje. Zvanje magistarke iz oblasti primijenjene muzike stekla je na Akademiji lepih umetnosti u Beogradu. Kao stipendista italijanske vlade, boravila je na specijalizaciji u oblastima horskog pjevanja i orkestarskog dirigovanja na prestižnom Konzervatorijumu *Santa Cecilia* u Rimu. Pored sadašnjeg angažmana na FDU bila je predavačica na Muzičkoj akademiji na Cetinju i Muzičkoj akademiji u Istočnom Sarajevu. U Radio Titogradu obavljala je poslove urednice Redakcije umjetničke muzike.

Nastupala je s instrumentalnim i vokalnim ansamblima kao dirigentkinja i korepetitorka. Autorka je nekoliko projekata (radionice, koncerti, publikacije) iz oblasti muzičke kulture. Predsjednica je NVO *Vox mirus* i umjetnička rukovoditeljka istoimenog vokalnog sastava.

Autorka je publikacija *Vokalna muzika crnogorskih kompozitora i Primijenjena muzika Borislava Tamindžića*.

Mr Jelena Đukanović je diplomirala na Fakultetu primenjenih umetnosti u Beogradu – Katedra tekstila, u klasi profesora Branislava Subotića, a magistrirala na Fakultetu likovnih umjetnosti na Cetinju na vajarskom odsjeku kod profesora Pavla Pejovića. Od 1985 do 1989. godine radila je na RTV Beograd. Radila je u Montex-u kao modni kreator za ručno pletenu trikotažu i ručno tkanje. Od 1997 do 2000. vodila je Otvoreni atelje za tekstil u Nikšiću, gde je podučavala slikanje na svili, batik, tkanje i recikliranje tekstila. Godine 2005. osnovala je Studio za dizajn tekstila „Sof Sof“, a 2011. „Design District Bogetići“. Od 2017. godine obavlja funkciju direktora JU Muzeji i galerije Nikšić, a od 2019. godine predaje i na Fakultetu za dizajn i multimediju UDG Podgorica na predmetu Tekstil 1.

Autorka je kostima za 22 pozorišne predstave, devet TV drama, osam igranih filmova, 20 reklamnih spotova i pet scenografija. Autorka je 15 kolekcija inspirisanih tekstilnom kulturnom baštinom Crne Gore. Godine 2018. započela je realizaciju autorskog međunarodnog projekta *Sve boje Crne Gore – bojenje vune biljnim bojama*. Članica je ULUCG od 1999.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-9151-9-3
COBISS.CG-ID 15851780